

Г. ҚОСЫМОВА, Р. РАХМЕТОВА, Ж. БЕКЖАНОВА

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық

7

Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

2-басылымы, өңделген

Алматы «Атамұра» 2024

Г. ҚОСЫМОВА, Р. РАХМЕТОВА, Ж. БЕКЖАНОВА

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық

7

Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

2-басылымы, өңделген

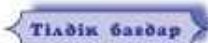

Алматы «Атамұра» 2024

1-8108

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922
Қ 68

Шартты белгілер:

	– ойтүрткі		– оқылым
	– тыңдалым		– жазылым
	– айтылым		– ойтаразы
	– «Бес саусақ» әдісі		
– грамматикалық ереже			
– маңызды ақпарат			
– қосымша ақпарат			

Қосымова Г., Рахметова Р., Бекжанова Ж.

Қ68 Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық.
2-басылымы, өңделген./Қосымова Г., Рахметова Р., Бекжанова Ж. – Ал-
маты: Атамұра, 2024. – 256 бет.

ISBN 978-601-10-0423-7

© Қосымова Г., Рахметова Р.,
Бекжанова Ж., 2024
© «Атамұра», 2017
© «Атамұра», 2024, 2-басылымы,
өңделген

ISBN 978-601-10-0423-7

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқушы!

Ұсынылып отырған бұл кітап – ХХІ ғасырдың оқулығы. Сен қалай ойлайсың, ХХІ ғасыр несімен бағалы, немен ерекшеленеді?

Қазір білім беру ісіне көптеген жаңа өзгерістер ұлттық құндылықтар негізінде еніп жатыр. Ең басты құндылық – өмірлік білім алу. Өмірлік білім – сенің игілікке жету жолыңдағы құралың, күнделікті тіршілікте сәт сайын қолданатын білімің. Бұл білімді ана тілінде қолдану аса маңызды.

Сен білімді ата-бабамыздың дүниетанымымен, ойлау жүйесімен, еңбегімен қалыптасқан ұлттық құндылықтарды игере отырып, бойыңа сіңіресің. Даналықтың көзі, ұлттың шежіресі, халықтың өмір тәжірибесі жинақталған рухани қазына – тіл байлығы, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, бейнелі сөздер мен афоризмдер. Оларды меңгеру арқылы сен «ой түйе алатын тұлға» дәрежесіне көтеріле аласың.

Қазақ тілі – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, дүниені танып-білудің құралы. Бұл жерде неге, қалай деген сан түрлі сұрақтарға жауап іздеп үйрену, білмейтініңді біліп, түсінуге, ой түюге ұмтылу – сені рухани кемелдікке, данышпандыққа, даналыққа бастайтын жол. Даналық – дүниені, өзіңді, басқаларды түсіну, жинаған біліміңді өмірлік қажетіңе сай қолдана білу. Білім оқумен келсе, түсінік оқығанды көкейге тоқумен, ой қорытумен қалыптасады.

Сен оқулықтағы түрлі тапсырмаларды орындау арқылы қазақ тілінің бай мұрасымен терең танысасың. Ана тілінде әдемі, дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға үйренесің. Таным көкжиегіңді кеңейтіп, ойлау қабілетіңді дамытасың. Өзіндік тұжырым жасауға, идея ұсынуға, тілді жан-жақты зерттеуге дағдыланасың. Осындай қабілеттерге ие тұлға ғана көшбасшыға айнала алады. Көшбасшылық жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды игеру, еркін ойлау, басқалармен диалогке түсе алу және ұжымда жұмыс жүргізе алумен тікелей байланысты. Ұлттық құндылығымыз қазақ тілі – бізге бабалардан қалған аманат, сондықтан ана тіліңді сүй, қадірле, құрметте! Бұл – тарихы сандаған ғасырларға тамырланған жасампаз, өміршең тіл! Оны Мәңгілік Елдің мызғымас іргетасы, жасампаздыққа апарар құралы, салт-дәстүрдің қайнар көзі ету – сенің қолыңда, жас ұрпақ!

Авторлар

АУА РАЙЫ ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

1-бөлім

1-2-сабақтар

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУА РАЙЫН БОЛЖАУЫ

ОЙТУРТКІ

- Сендер ауа райын болжай аласыңдар ма?
- Қазақ халқының астрономиялық түсініктері жайлы не білесіңдер?

Тілдік бағдар

Интонация, кідіріс, логикалық екпін

Интонация (сөз сазы) дегеніміз ауызша сөйлеу үстінде сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Кез келген сөзді адам өз қажетіне қарай бірнеше түрлі интонациямен айтуына мүмкіндігі мол. Мысалы, «Сәлеметсіздер ме!» дейтін сөзді әрқилы сазбен айтуға болады: жұмсақ, нәзік, мейірімді, құрметпен, еліктіре, сынай, ықыласты, сұрай т.б.

Кідіріс – тыныс, үзіліс. Бұл демалысты жеңілдетеді. Сөйлеушінің ойлауына мүмкіндік тудырады, ойды, пікірді бөліп, ерекшелеп айтуға қолайлы жағдай жасайды.

Сөздерді дұрыс айту орфоэпиялық нормаларға бағынады. Ауызша тілде дыбыстарды, сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді дұрыс айта білу де сондай маңызды. Сөйлеу мәдениеті адамның әрбір дыбысты, әр сөзді, әр сөйлемді дұрыс, анық айтуынан басталады.

Сөйлеушінің өз ойын дұрыс жеткізуінде логикалық екпін маңызды болып саналады. Логикалық екпін айтатын ойға тыңдаушының назарын аударуға ықпал етеді. Сөйлем ішіндегі ерекше көңіл аударылуға тиісті болған бір сөзді оқшаулап, бөліп айту **логикалық екпін** деп аталады. Ой екпіні тұрақты болмайды.

Мысалы: *Атасы бүгін ауылға келді.*

Атасы ауылға бүгін келді.

Ауылға бүгін атасы келді.

Назар аударылатын сөз сөйлемнің басында не соңында, көбінесе баяндауыштың алдында тұрады.

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сөйлеушінің дауыс ырғағы мен сөйлеу мәнеріне қарай негізгі ойды анықтаңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. «Кім көп біледі?» ойыны. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтінде аталған наным-сенімге байланысты халық арасында қандай тыйым сөздер бар?

2. Аспан әлеміндегі халық наным бойынша қасиетті саналатын ғаламшарлар мен жұлдыздар туралы не білесіңдер? Өз ойларыңды айтып пікірлесіңдер.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Төмендегі сөздерді қатыстырып, оқиганың дамуы мен аяқталуын білдіретін сөйлемдер құраңдар.

Адам, Күн (ғаламшар атауы), Ақбозат (жұлдыз атауы), жайлау, жұлдызнама, жұлдыз, Жетіқарақшы, дауыл, қазақтар, ырым.

Есте сақта!

Қазақ тілінің дыбыстары сөз ішінде, сөз бен қосымшаның, сөз бен сөздің арасында бір-бірімен үйлесіп, үндесіп келіп отырады. Сөз біркелкі әуезбен айтылады. Мысалы: *көнбеді (жазылуы) – көмбеді (айтылуы); саңырауқұлақ (жазылуы) – саңырауғұлақ (айтылуы)* т.б.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Дауыс сазына сөздердің дұрыс айтылуы да әсер ететіндігін ескеріңдер. Мысал келтіріп дәлелдеңдер.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбын қойыңдар. Мәтін мазмұны бойынша парталастарыңа сұрақ қойып, жауабын бағалаңдар.

Ауа райын болжау – белгілі бір аймақтың алдағы уақыттағы ауа райы жағдайы туралы ғылыми мәлімет. Бұрын Күн сәулесін, бұлттарды және басқа да табиғат құбылыстарын бақылай отырып, ауа райын алдын ала болжайтын.

Қазақ халқы кең далада мал бағып, ұзақ күндерді табиғат аясында, түндерді жұлдызды аспан астындағы мал күзетінде өткізген. Олар табиғат құбылыстарын бақылаудан туған көпжылдық тәжірибелерін қорытып, аспан әлемі туралы астрономиялық түсініктер мен ілім жинақтаған.

Табиғат құбылыстарының айналып келіп отыруын – күн мен түннің, жыл мезгілдерінің, айдың жаңалануының алмасып отыруын мұқият бақылап, есептей білудің қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі үшін орасан зор тәжірибелік маңызы болған. Қазақтар осы есеп арқылы жайлауға қай уақытта көшу, күзеу және қыстауға қашан келу, қойды қай уақытта қырку, қай мезгілде мал төлдету, соғымды қашан сою, егінді қай мезгілден бастап салу, шөпті қашан шабу сияқты шаруашылыққа қолайлы мерзімдерді дәл басып, нақты белгілеп отырған.

Бұл табиғат құбылыстарының өзгерісін, жұлдызды, аспанды бақылаудан туған. Халықтың ғасырлық тәжірибесінде жинақталған астрономиялық түсініктер мен білімдер негізінде байырғы қазақ күнтізбесі жарыққа шықты.

Қазақтар шетсіз, шексіз кең далада мал бағу, көшіп-қону, жол жүру және аң аулау, төрт құбыланы анық айыру, қараңғы түндерде жұлдызды аспанға қарап, бағыт-бағдарды белгілеу, өткел, суат,

қоныс, құдықтарды дәл табу сияқтыларды ұрпақтарына үйретіп, айтып отырған.

(Сергазы Қалиев. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіннен алынған күрделі сөздерді зат есімше түрлендіріп, жалғау жалғандар. Оларды етістікпен тіркестіріп, сөйлемдер құраңдар. Мәтін құрылымын сақтай отырып, іс-әрекеттерді сипаттап жазыңдар.

Жайлауға көшу, қой қырқу, мал төлдету, соғым сою, егін салу, шөп шабу.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтін үзіндісінен алынған төмендегі сөйлемді кіріспе етіп алыңдар. Жалпы мәлімет, детальді мәлімет бере отырып, сызба бойынша іс-әрекетті сипаттап жазыңдар.

Ауа райы болжамы халықтың кәсіп түрлеріне қалай көмектескен?

Ауа райы болжамы әр салада қызмет ететін ғаламшар тұрғындары үшін: ауылшаруашылығында, кеме тасымалында, балық аулауда, қорғаныста, туризмде, авиацияда, су ресурстарын басқаруда, өнеркәсіп өндірісінде, зілзала мен табиғи апаттардың алдын алуда қызмет ететіндер үшін өте маңызды.

(«Табиғат». Балалар энциклопедиясынан)

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Ауа райына қатысты қандай тыйым сөздерді білесіңдер? Тыйым сөздерді не үшін білу керек?

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Суреттерге қарап, «Жердің Күнді айналуы және айнала қозғалуы күн, түн және түрлі жыл мезгілдерінің ауысуын тудырады» деген сөйлемді негізге алып, жыл мезгілдері туралы білетіндеріңді сұрақ-жауап түрінде жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Оқылым мәтінін талдаңдар. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«✓»	«—»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сұрақтарға жауап беріңдер.

- Бүгінгі сабақтан не білдіңдер, бұрын нені білетінсіңдер?
- Тыйым сөздерді не үшін білу керек?

3–4-сабақтар

КЛИМАТ ПЕН ТАБИҒАТ

ОЙТУРТКІ

- Климат дегеніміз не? Ол туралы не білесіңдер?
- Қазақстанда қандай климаттық аймақтар бар?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, тірек сөздерді табыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Сендердің туған жерлеріңнің табиғаты қандай?
2. Сен тұратын жерде қандай климаттық өзгерістер болады?
3. Ата-әжелеріңнен, ата-аналарыңнан климаттағы болып жатқан өзгерістер туралы қандай әңгіме естідіңдер?

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. *Жұптық жұмыс.* Төменде интонацияға қатысты берілген танымал адамдардың пікірлерін мәнерлеп, дауыс сазын келтіріп оқыңдар. Интонация сақталды ма? Бір-біріңді бағалаңдар. Кідіріс сөйлемнің қай жерінде жасалады? Логикалық екпін қай сөздерге қойылады?

Адамның түрлі көңіл күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді.

(Құдайберген Жұбанов)

Сөз әуезділігі – сөз ішіндегі дыбыстардың құлаққа жағымдылығы. Сөйлеу әуезділігі – сөйлемдердің құлаққа жағымдылығы, ол сөйлемдердің тізілуінен көрінеді. Онда буын екпіні және сөз екпіні ерекше рөл атқарады.

Екеуі де дауыс ағымына қарайды.

(Ахмет Байтұрсынұлы)

Адам жан дүниесінің қанша құбылысы болса, соның бәрін интонациямен беруге болады.

(Всеволод Гернгросс)

Жазу тілі грамматикалық жағынан қанша жетілсе де, интонацияның сан түрлі қызметін бере алмайды. Мысалы, айтуда «иә» деген сөзді 50 түрлі тәсілмен, ал «жоқ» деген сөзді 500 түрлі тәсілмен беруге болады. Ал жазуда бұлай болуы мүмкін емес.

(Бернард Шоу)

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Суреттерге қарап, сөйлемдер құраңдар. Қандай сөзге логикалық екпін түсетінін парталастарыңа айтып беріңдер.

Қажетті сөздер: судың тасуы, күннің жылуы, ауа райының сууы, жаңбырдың жаууы, тауға көтерілу, жердің құрғауы.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. «Қазақстандағы климаттық аймақтар» деген тақырыпта кластер жасаңдар. Ойларыңды нақты деректермен дәлелдеңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Тауларда қандай аңдар тіршілік етеді? Өздеріңе ұнайтын аң туралы шағын өңгіме жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. *Жағдаяттық тапсырма. Топтық жұмыс.* Сыныптастар топқа бөлініп, қазақ даласының екі аймағына жолға шықтыңдар делік. Тобыңа нені ескеру керектігін графиктік мәтін түрінде жазыңдар.

Тауға
саяхат

Шөл далаға
саяхат

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. *«Кім білгір?» ойыны.* Топқа бөлініп, аң, құс, шөп атауларына қатысты теңеу мәніндегі сөз тіркестерін атаңдар. Қай топ көбірек айтса, сол топ жеңеді. Мысалы: *бозторғайдай шырылдады, тікендей қадалды.*

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Өлең жолдарын дауыс ырғағымен мәнерлеп айтып, негізгі ойды анықтаңдар. Өлеңдегі сөздердің орфографиялық нормаға сай жазылуына көңіл бөліңдер. Қайталанып келген сөздер қандай дауыс сазымен және логикалық екпінмен айтылатынын түсіндіріңдер.

Жау, жаңбыр!

Аяқасты түнеріп
Туған жердің аспаны.
Көптен күтіп жүр едік,
Жауын жауа бастады.

Өтсе екен деп селдетіп,
Нөсер төпеп ауылды.
Барлығымыз әндетіп
Шақырдық-ау жауынды.

«Жау-жау, жаңбыр,
Жау, жаңбыр,
Кең далаға көлбеген.

Жау-жау, жаңбыр,
Жау, жаңбыр,
Егінжайға шөлдеген.

Жау-жау, жаңбыр,
Жау, жаңбыр,
Егін өссе, береке.

Жау-жау, жаңбыр,
Жау, жаңбыр,
Елге әкелер мереке...»

(Ескен Елубаев. «Күміс кебеже»)

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Олеңді негізгі бөлім етіп алып, кіріспе мен қорытындыны өздерің ойластырып, шағын әңгіме жазыңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Бес саусақ» әдісі арқылы сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

5–6-сабақтар

ҰЛЫ ДАЛА ТАБИҒАТЫ

ОЙТУРТКІ

- Ұлы Дала дегенді қалай түсінесіңдер?
- Қазақ халқы неге өзін «Ұлы Дала перзентімін» деп атайды?

ТЫҢДАЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді тыңдап, төмендегі сұрақтарға тыңдалған мәтіннен деректер келтіре отырып, дәлелді жауап беріңдер. Өз жауаптарыңды өзгенің жауабымен салыстырып талқылаңдар.

- Өлеңде қандай өзекті мәселелер көтерілген?
- Ауа райының адам ағзасына тигізер әсері бар ма?

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңді қайталап тыңдаңдар. Оқиганың дамуы мен аяқталуын болжаңдар.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Тілімізде «тұмша» деген сөз бар. Тұмша – ластанған тұман. Түсі қоңыр-сарылау келеді. Оның құрамына өнеркәсіптер, автомобильдер, тұрмыстық химия бөліп шығаратын ластаушы зиянды заттардың қосындысы кіреді.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Өздерің тұратын елді мекеннің суретін салыңдар. Содан кейін нақты деректермен дәлелдеп, шағын мәтін құрастырыңдар.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Тұмшаланған ауа райының адам ағзасына тигізер зиянын және одан құтылудың жолдарын айтып, пікірталасқа түсіңдер. Үндестік заңын сақтап сөйлеңдер.

Есте сақта!**Үндестік заңы**

Түбір сөздің жуан-жіңішкелігіне қарай қосымшаның дыбыстары да жуан-жіңішке болып айтылады және жазылады. Мысалы: *бала-лар, үй-лер, ауыл-ға, көше-де* т.б.

Қазақ тіліндегі қосымшалар сөздің соңғы дыбысының сипатына қарай бейімделіп жалғанады. Сөздің соңғы дыбысы қатаң болса, оған жалғанатын қосымша да қатаң болады. Сөздің соңғы дыбысы ұяң не үнді болса, қосымша да ұяң не үнді дыбыстан басталады. Мысалы: *күзде, ауылға, үйде, мектепке, сабақтан, қыста* т.б.

Оқылым

5-тапсырма. Мәтінді оқындар. Қандай мәселелер көтерілгенін анықтаңдар.

Климаттық өзгерістердің зардаптары

Арктика мұздарының еруі мұхиттық ағыстардың өзгеруіне және осы аймақта температураның көтерілуіне соқтыруы мүмкін. Мұздықтардың еруі мен мұхит суының жылынуы нәтижесінде теңіз деңгейі көтеріледі. Жауын-шашынның молдығынан көптеген аймақтарда тасқын болып жатыр. Күшті дауылдар, аптапты қуаңшылық, жылу толқындары жиілеген. Жан-жануарлардың салқынырақ аймақтарға көшуі нәтижесінде экожүйенің өзгеруі орын алып отыр.

Ғаламдық жылынудың әсерінен жаңбыр жауу түрлері де өзгереді. Жауын мөлшерінің төмендеуінен жерасты сулары азаяды, ал теңіз деңгейінің көтерілуінен жағалау аймақтарындағы су ластанады. Бұл факторлар ауызсу мен егінді суаратын судың тапшылығына әкеледі.

Ғаламдық жылынуды азайтуға көмектесетін көптеген шаралар бар. Олардың бірқатары:

- Ағаштарды көбірек отырғызу және ормандарды кесуді тоқтату.
- Шамдарды және басқа да электр құралдарын өшіріп жүру арқылы қуатты үнемдеу, осылайша табиғи ресурстардың сақталуын қамтамасыз ету.

- Қоқыс көлемін азайту, қоқысты қайта өңдеу табиғи ресурстардың сақталуына өз септігін тигізеді.

(«Табиғат». Балалар энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Суреттерге қарап, ғаламдық жылынуды азайту үшін не істеу керектігіне шағын мәтін құрастырыңдар. Септік жалғауларын ережеге сай дұрыс қолданыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Климаттық өзгерістің түрлерін анықтап, мәтіндегі деректер бойынша орын алған аймақтарды диаграммаға түсіріңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Септік жалғауларын еске түсіріңдер. Мәтіннен септік жалғаулы сөздерді тауып, семантикалық картаны толтырыңдар. Олар қандай қызмет атқарып тұр?

Ілік септікте	Табыс септікте	Барыс септікте	Жатыс септікте	Шығыс септікте	Көмектес септікте
мұздары-ның	көлемін	тапшылы-рына	аймақтар-да	мол-дығынан	—

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Топтық жұмыс. Төменде берілген сұрақтардың төңірегінде пікірлесіңдер.

- Климаттық өзгерістердің басты себептері неде?
- *Ормандарды жою* дегенді қалай түсіндіңдер? Оның климаттық өзгеріске әсері қандай?

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Ғаламтор материалдарын пайдаланып, «Әлемде болып жатқан климаттық өзгерістер» деген тақырыпта эссе жазыңдар.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

11-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендіңдер?
- Септік жалғаулы сөздерге қатысты семантикалық картаны толтыруда қандай қиындық болды?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

7-8-сабақтар

АУАСЫЗ ТІРШІЛІК ЖОҚ

ОЙТУРТКІ

- Ауа неден тұрады?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, атмосферадағы элементтердің пайызын диаграммаға салыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, төмендегі проблемалық сұрақтарға мәтіннен жауап табыңдар. Өз жауаптарыңды өзгенің жауабымен салыстырыңдар. Кімнің жауабы дұрыс болды?

1. Құрлықты құрайтын қанша континентті білесіңдер?
2. Жануарлар мен өсімдіктердің тіршілік етуіне ауа мен климат қалай әсер етеді?
3. «Көміртегінің айналымы арқасында өсімдіктер, жануарлар тыныс алады» дегенді қалай түсіндіңдер?

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. «Ауадағы тіршілік көздері» деген тақырыпқа кластер жасаңдар. Ойларыңды дәлелдендер.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Оттегін қолданатын салалар туралы ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;

- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Топтық жұмыс. «Табиғаттағы көміртегінің айналымы» дегенді бір-біріңе түсіндіріңдер. Әрі қарай зерттеу жүргізу керек пе, жоқ па? Жоспар құрыңдар.

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Зат есімнің жалғауларын еске түсіріңдер. Тыңдалған мәтіндегі сөздердің қандай жалғауда түрленіп тұрғанын анықтаңдар. Оларды кестеге салып, қолданыстағы мағынасын түсіндіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Әрбір екі жолда табиғаттың қандай күйі суреттелгенін айтып беріңдер. Ауызша сөйлеуде жалғаудың түрлерін үндестік заңына сай қолданыңдар.

Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі.

Күлімсіреп аспан тұр,
Жерге ойлантип әрнені.

Дем алысы – үскірік аяз бен қар,
Кәрі құдаң қыс келіп әлек салды.

Арыстанның жалындай бұйра толқын
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.

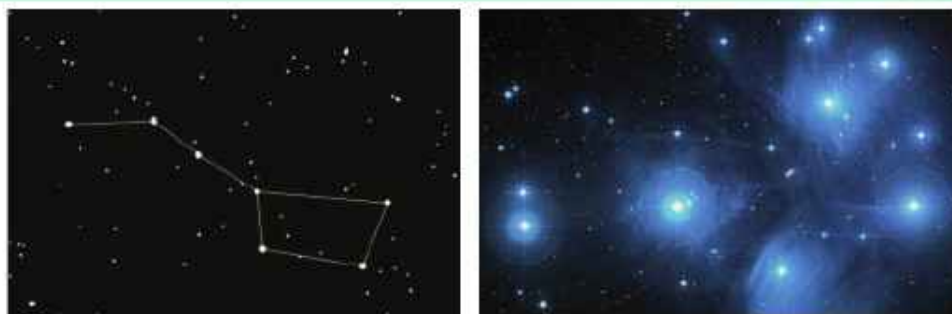
(Абай Құнанбайұлы)

ОҚЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін бойынша проблемалық сұрақтар құрастырыңдар.

Қазақ қауымы негізгі ғаламшарлардың жағдайын жақсы білген. Олар жайында өлең-жыр, сан алуан аңыздар шығарған. Қазақтар-

дың жұлдыздарға қойған аттары да өздерінің тұрмыс-тіршілігінен алынған. Қазақтар жұлдызды аспан картасын Темірқазықтан бастайды. Темірқазық қазақтардың түнде жол жүргенде беталысын бағдарлайтын түсбағары іспеттес болған. Себебі ол тапжылмай бір жерде тұрады. Оның маңындағы екі жұлдыз «Ақбозат», «Көкбозат» деп аталады. Қыста кешкі Шолпан (Санжұлдыз) туған кезде қойды қораға әкеледі. Меркурийді қазақтар «Таң Шолпаны» деп, кейде «Кіші Шолпан» деп атаған. Юпитерді «Есекқырған», Марсты «Қызыл Жұлдыз», Егіздерді «Қос Жұлдыз», Сириусты «Сүмбіле» деп атаған және бұлардың жай-күйін, орнын, қозғалысын жақсы білген.

Жетіқарақшы – қазақтардың бәріне таныс шоқжұлдыз. Ол – шөміш пішінін құрастыратын жеті жарық жұлдыз тобы. «Жетіқарақшыны таныған жеті түнде адаспас» дейді қазақтар. «Жетіқарақшы» атауы өте ерте замандарда шыққан. Жұлдыз атауындағы «қарақшы» сөзінің алғашқы түрі – «қарап тұрушы». Ай көрінбеген сағатта аз да болса жарық беретін, жалғыз жүрген адамдарға ес, сүйеу болатын – осы жеті жұлдыз.

Үркер жұлдызының қазақтар үшін әрі астрономиялық, әрі метеорологиялық мәні бар. «Үркер» деп аталатын бір топ шоқжұлдызға қарап, қазақтар ауа райының құбылуын, әр бөлігін ажырата білген. Үркер күздің басында шығыстан, қыстың басында төбеден, көктемнің басында батыстан көрінеді, ал жаздың басында мүлде көрінбейді.

Қазақ есепшілері Үркердің тууы мен батуын ұдайы қадағалап, бақылап отырған. Шаруашылық маусымдарын соған сәйкестендірген.

(Серғазы Қалиев. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» кітабынан)

Оқылым

9-тапсырма. Өлең мен мақала мазмұнын салыстырып, тақырыбы мен идеясындағы ұқсастықты анықтаңдар. Құрылымы мен тілдік ерекшелігін салыстыра талдаңдар.

Жұлдыздар

Адамзатқа аспанның жүзі мәлім,
«Ақбоз-Көкбоз» белгілі бұзық өнің.
Таң алдында толықсып туатұғын,
«Шолпан» жұлдыз, мен саған қызығамын.
«Жетіқарақшы», сен кімсің, ұрымысың?
Сен де керек боп қалдың жырым үшін.
Миллиард құс ұшты ма, бір-ақ сәтте,
«Құс жолының» кім білген құбылысын.
Шықты, өнеки, «Балықтар» өсек терген,
«Шаяндар» тұр найзасын кезеп төрден.
«Темірқазық» байланып қазығына,
Ерінеді енжар боп «Есекмерген».
«Үркер» ұшты із тастап шиырлаған,
Құмар ма еді ғарыш пен қиырға адам.
Ақын отыр аспанға қарап жерде,
Жұлдыз болу бақыты бұйырмаған.

(Рза Оңғарбай)

Жұлдыздар қазақы танымнан неге алыс жатыр?

Құпия сырға толы аспан тұңғиығына үмітпен де, қауіппен де қарамаған адам болмаған шығар. Сол аспан әлеміне ерекше үңіле білген, тіршілігін сонымен байланыстырған халық – мыңғырған мал өсірген көшпелі ел. Қыстаудағы қойдың күзетіндегі, ит-құстан сақтау үшін түні бойы жылқы баққан азамат ғасырлар бойы өзінің аспан әлемі туралы танымын жырдай қылып келесі буынға жеткізіп отырған. Бір ғана Жетіқарақшы туралы аңыз, олардың Үркердің қызын ұрлап алып, енді Темірқазыққа арқандалған ақ боз ат пен көк боз атты жымқырып кету үшін аңдуы, таң атып қалып, аттарды қолға түсіре алмауы туралы әдемі ертегі кімді ұйытпаған? Мұндай тамаша аңыз қазақтан басқа еш халықта жоқ. Осы жерде

тағы бір айта кетерлік жайт: егер Жетіқарақшы арқандаулы екі атты «екі жұлдызды» ұрласа, ақырзаман болады деп түсінеді халық. Бұл да бір болашақты меңзеген терең түсінік болса керек.

Біз ұрпақты қазақ рухында тәрбиелегіміз келсе, мұның бәрін ұсақ-түйек деп қарамай, жеткіншек санасын бөтен ұғыммен уламай, қазақы дүниетанымды көкірегіне қондыра білгеніміз жөн.

(Кәмел Жүністегі)

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтіндегі көп нүктенің орнына тиісті жалғауларды қойып жазыңдар. Буын үндестігі сақталды ма, көз жеткізіңдер.

Күндіз көрінетін жұлдыз қалай аталады?

Бұл – аспан...ғы ең жарық жұлдыз. Жарықтығы сондай, таңертең барлық жұлдыз өшкен кез... таң шапағы... бірге жарқырап тұра... Ал ақшамда көк жүз... бар жұлдыз... озып, ең алдымен көрінеді. Бірақ бұл жұлдыз емес. Бұл – Шолпан (ғылым тілі... «Венера» деп аталады), Күн жүйе...ндегі екінші планета. Басқа планеталар сияқты, Шолпан да өздігі... жарық шығармайды, тек Күн жарығ... шағылдыра... . Ақ сәулелі әсемдігі... орай Шолпан... «таң жұлдызы» деп те атай... .

(«Негеш» кітабынан)

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Атмосферасыз біздің ғаламшар Ай сияқты өлі ғаламшарға айналатын еді. Ол бізді тыныс алатын ауамен және ішетін сумен қамтамасыз етеді.

(«Ғылым». Балалар энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Мәтіннен алынған төмендегі тірек сөздерді синонимдік қатармен ауыстырып, жинақы мәтін жазыңдар.

Жақсы білген, аңыздар шығарған, ажырата білген, қадағалап, бақылап отырған, сәйкестендірген.

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлерінді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

ОЙТАРАЗЫ

АЙТЫЛЫМ

13-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, өзіңді және бір-бірлеріңді бағалаңдар.

- Өздерің құрастырған мәтінде жалғаулардың қызметін дұрыс қолдана алдыңдар ма?
- Үндестік заңына сай сөйлей алдыңдар ма?

9–10-сабақтар

НӘТИЖЕ САБАҚ. ТАБИҒАТ ЖӘНЕ АДАМ

ОЙТУРГІ

- Адам мен табиғаттың бірлігі дегенді қалай түсіндіңдер?
- Мұқағали Мақатаевтың «Адамзаттың табиғатсыз күні жоқ, Табиғаттың оны айтуға тілі жоқ» деген афоризмі туралы ойларыңды айтыңдар.

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді диктор мен бір оқушының мәнерлеп оқығанынан тыңдап, дауыс ырғағы мен кідірістің дұрыс жасалғандығына назар аударыңдар. Ақынның идеясын тақырыппен байланыстырыңдар.

Күз

Сұр бұлт, түсі суық, қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айырылған ағаш, қурай.

Біреу малма сапсиды, салып иін,
Салбыраңқы тартыпты жыртық киім.
Енесіне иіртіп шуда жібін
Жас қатындар жыртылған жамайды үйін.

Кемпір-шал құржың қағып, бала бүрсең,
Көңілсіз қара суық қырда жүрсең.
Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы.
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы.

(Абай Құнанбайұлы)

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңдегі ақпаратты «Төрт сөйлем» әдісін қолданып айтыңдар.

Пікір. Оқыған өлең бойынша өз пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар.

Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдеңдер.

Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Өлеңдегі қарамен жазылған сөздердің түсініктемесін «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып толтырыңдар.

Сөз	Түсініктеме
дымқыл тұман	тұманның түрі

ЖАЗЫЛЫМ**АЙТЫЛЫМ**

4-тапсырма. Суреттерге қарап, табиғи апаттың түрлерін атаңдар. Қолайсыз ауа райының адам өмірі мен оның мүлкіне төндіретін қаупі жайында мәтін құрылымын сақтап, оқиғаларды сипаттап жазыңдар.

Қолайсыз ауа райы:

- найзағай;
- «Торнадо»;
- дауылдар;
- су тасқындары;
- бұршақ;
- қарлы боран.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мына сөздерге септік жалғауларын жалғап, сөйлем құрап жазыңдар.

Табиғат, ғаламшар, жерасты отындар, орман, мұхит, жері.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Жанартаулар мен жер сілкінісінің, су тасқыны мен құрғақшылықтың адам өміріне төндірген қаупін әлемде болып жатқан нақты деректермен дәлелді түрде әңгімелеңдер.

ОҚЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінді зерттеп оқып, автордың не айтқысы келгенін түсініңдер. Өр абзацта айтылған ойларды сабақтың тақырыбымен байланыстыра өңгімелеңдер.

Егер сіз осынау таңғажайып өлкеге – Алтайға бармасаңыз да, барсаңыз да, Күншығыстың бар асылын, бар байлығын, бар сұлулығын өн бойына жинақтаған асқар-асқар тауларын, асу-асу белдерін, жасыл шалғын кең жайлауын, кер марал, кербез елігін, мамырлай жүзген аққу-қаздарын, ақбалтыр ару қайың, қайсар қарағайын түсініп, сезіміңізді селк еткізе алмасаңыз, адамдардың құдіретті қолынан туындаған сұрапыл жанартаулар мен жаңғыртуларды зерделей алмасаңыз, онда тыңдаңыз.

Міне, сіз ал қызыл нұрымен ақбас тау, бұйрабас ормандарды аймалап, кең дүниені шапағымен шарапаттай масайраған Күн шығар сәтте ояндыңыз...

Міне, сіз Алтайдың арайлы таңына шомылып тұрып, мынау дүниеге жаңа келгендей лүпілді жүрек, лыпыған сезіммен: «Өмір, не деген тамаша едің!» деп бар дауысыңызбен айғайлайсыз. Сіздің өмірге ғашық екеніңізді анау ұйқысынан жаңа ғана оянған алып таулар жаңғырықтыра үздік-создық қайталайды-ай...

Ал сіз Алтай жазығының жазиралы келбетіне сүйсіне, балқарағай мен шайыр иісі қоса аңқыған таңғы таза ауаны жұтасыз. Содан соң иін тірескен қалың орманды аралап, тау басына өрмелеңіз. Тау басына көтерілген сайын анау бір Алтай бұрымы іспетті Бұқтырма, анау тілдей-тілдей көгерген егін, асықтай-асықтай үйірілген аяулы ауыл, жерге таскенедей жабысқан төрт түлік мал, қара жолдың шаңын аспанға көтерген көлік аяғыңыздың астында қалады. Ал сіз – Адам биіктей бересіз, биіктей бересіз!

Алтайдың солтүстік жағы таулы Алтай өлкесімен, ал шығысы Моңғолия, оңтүстік-шығысы Қытай елімен шегаралас. Алтайдан әрі қазақтың жері жоқ және Қазақстанның ең сұлу аймағы да осы өр Алтай.

(Оралхан Бөкей)

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Оқылым мәтінінде көтерілген мәселелерді тірек-сызба бойынша талдаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Оқылым мәтініндегі тәуелдік жалғаулы сөздерді тауып, қандай септік жалғауында қолданылып тұрғандығын «Қос жазба» күнделігінде түсіндіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Төмендегі мәтіннің әсерін айтыңдар. Жазушы көңіл күйінің табиғатпен байланысты екендігін талдаңдар.

Табиғаттың мынадай уылжыған, тамаша, ал ертеңі одан да ғажап шағы менің де бойыма өлшеусіз жігер құйып, қуатымды тасқындатқандай. Өз бойымнан көптен бері байқалмаған алапат күш сезіндім: жан дүнием қазір жаңбыр шайып өткендей немесе анау бұлттардан біржола айығып келе жатқан аспандай таза. Сана-сезімім бұрауы келген домбыра ішегіндей болып, тиіп кетсе, әсерленіп, ән салып тұр. Осындай ғажайып, бақытты сәт – көптен күткен арманым емес пе еді...

(Болат Бодаубай.
«Май жаңбыры» хикаятынан)

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. Интонация, кідіріс, логикалық екпінді қойып, өлеңді мәнерлеп оқыңдар. Мәтіннің тақырыбы мен негізгі ойды анықтаңдар.

Күннің өзі, білсеңдер,
Біздер үшін жаралған.
Жарығымен жақсылық
Іздеу үшін жаралған.
От та біздің досымыз,
Су да біздің досымыз.
Түсінсеңдер, осы біз –
Бар әлемнің досымыз.
Қорқытпаймыз құстарды,
Қызықтаймыз ұшқанды.
Үркітпейміз аңдарды,
Жасамаймыз дұшпандық.

(Әбділда Тәжібаев)

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Табиғат пен адам өмірі бірлікте» деген тақырыпта эссе жазыңдар. Септік және тәуелдік жалғауларын орынды қолданыңдар.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

13-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- «Ауа райы және климаттық өзгерістер» бөлімі бойынша не үйрендіңдер?
- Тапсырманы өздеріңе ұнарлық деңгейде орындай алдыңдар ма?
- Өз жұмыстарыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдерің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағалаңдар).
- Сөздерді үндестік заңына сәйкес орфографиялық нормаға сай жаза алдыңдар ма?
- Осы бөлім бойынша тағы не білгілерің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисыңдар?

КӨШПЕЛІЛЕР МӘДЕНИЕТІ

2-бөлім

1-2-сабақтар

КӨШПЕЛІЛЕР МӘДЕНИЕТІ – ӨРКЕНИЕТТІҢ БАСТАУЫ

ОЙТУРТКІ

- Мына суретте кім бейнеленген?
- Көшпелілер дегеніміз кімдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, нақты деректер мен авторлық көзқарасты анықтаңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. *Көшпелі өмір салты* дегенді қалай түсіндіңдер?
2. Сақтардың киіну мәдениеті бізге қалай белгілі болды?
3. Сақтар мәдениетінің жоғары деңгейде болғандығын не дәлелдейді?
4. Сақ мәдениетінің әлемге танымал болған қандай ескерткішін білесіңдер?

Тілдік бағдар**Шылау емлесі**

Шылау сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады. Шылаулардың лексикалық мағынасы жоқ. Сөйлем мүшесі бола алмайды. Шылауға жалғаулар жалғанып түрленбейді. Өзі тіркескен сөзге қосымша мағына береді. Шылаулар үш түрге бөлінеді: **септеулік шылау, демеулік шылау, жалғаулық шылау**. Септеулік шылаулар атау, барыс, шығыс, көмектес септіктеріндегі сөздермен бірге жұмсалады да, сөздерді байланыстырады. **Жалғаулық шылаулар** сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді тең дәрежеде байланыстырады. **Демеулік шылаулар** өздері тіркескен сөзге қосымша мағына үстейді.

Шылаулардың көпшілігі өздері байланысатын сөздерден бөлек жазылады және кейбіреуі дефис арқылы жазылады.

1. *Және, мен (бен, пен)* шылаулары бірыңғай мүшелер мен ыңғайлас мәнді сөйлемдерді байланыстырып, қайталанбай қолданылады. Сондықтан бұл жалғаулықтар байланыстырған сөздер мен сөйлемдердің арасына үтір қойылмайды. Мысалы: *Алыс пен жақынды жортқан білер.* (Мақал). *Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау, Бірінің сөзі жамау, бірі құрау.* (Абай).

2. *Да (де, та, те)* шылауы өзіне қатысты сөздің соңғы дыбысына қарай үндестік заңы бойынша бірде *да*, бірде *де*, бірде *та*, бірде *те* болып өзгеріп отырады. *Да (де, та, те)* бірде жалғаулық, бірде демеулік ретінде қолданылып, өзіне қатысты немесе байланыстырып тұрған сөзден бөлек жазылады. Мысалы: *Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар қалан.* (Абай). *Толқын да, ағыс та күшейген.* (Ғ. Мүсірепов).

3. *Ма (ме, ба, бе, па, пе)* демеулік шылауы сөйлемге сұрау мәнін үстеп, сұраулы сөйлем жасаудың бір жолы болып табылады да, өзі тіркескен сөзден бөлек жазылады. Мысалы: *Ақын аты ақын ба, Құрғақ сөзбен мақтаса?* (Жамбыл). *Ерте ме, кеш пе, пайдаға ма, зиянға ма, сен де барыңды бересің.* (Ғ. Мүсірепов).

4. Өзінің алдындағы сөздің белгілі бір септік жалғауында тұруын қажет ететін шылаудың түрін септеулік шылаулар дейді. Мысалы: *жөнінде, үшін, сайын, арқылы, таман, дейін, соң, кейін, бұрын, әрі, бері, гөрі.*

5. Тілімізде *-ақ, -ай, -ау, -мыс (-міс), -ды (-ді)* демеулік шылаулар өзінен бұрын тұрған сөзбен дефис (-) арқылы жазылады. Мысалы: *Өзің-ақ бар! Күннің суығын-ай! Орнын жаңа тауып-ты-ау! Кісілер келді-ау деймін.* (Б. Момышұлы). *Осындай көп хабарға қанып келген-ді.* (М. Әуезов).

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. «Тілдік бағдардағы» шылаулардың жазылу емлесін оқындар. Кестеде берілген шылау түрлеріне екі сөйлемнен жазып, түсінгендерінді дәлелдендер.

Шылаудың түрлері	Сөйлемдер	Түсініктеме
және, мен, бен, пен		
да, де, та, те		
ма, ме, ба, бе, па, пе		
жөнінде, үшін, таман, дейін, кейін		
-ақ, -ау, -ай, -ды, -ді		

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. *Топтық жұмыс.* Мәтін абзацтарын кезектесіп оқындар. Парталастарыңның мәтінді қандай интонациямен оқығанын анықтаңдар. Қандай сөздерге логикалық екпін түсіріп оқыдыңдар?

Ұлттық мәдениет

Мәдениет – өркениеттің басты көрсеткіші. Дала өркениетінің төл перзенті қазақ халқы эпостарға бай. Көне металлургия ордасы Орталық Қазақстанда біздің жыл санауымыздан бұрын V ғасырда пайда болған.

Байтақ даланы қақ жарып, Шығыс пен Батысты қосатын Ұлы Жібек жолы мәдениет жолы болды. Киіз үй, арба, дала күнтізбесі, аңдар айшықталған көне өнер туындылары, ел басқару өнері, түркілер шыңдаған әскери өнер, өзіндік әліпби, 5000 күй мен аңыз Дала өркениетінің өзіндік қолтаңбасы бар екенін танытады. Д. Неру-

дің: «Дала перзенттері Еуропаны шапты да, цивилизациялады», – деуі осыдан.

Жаңа тәуелсіздік дәуірі қазақтың ұлттық мәдениетін мемлекеттік деңгейге көтерді. Ол көпұлттық сипаты бар Қазақстан мәдениетінің өзегіне айналды. Ұзақ жылғы қуғын-сүргін, зобалаң аяқталған соң, қазақ мәдениеті ұлыларының мұрасы халық қазынасына қосылды.

(Манаш Қозыбаев)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінде берілген ақпаратты тірек-сызба бойынша талдаңдар.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. *Жұптық жұмыс.* Төмендегі сөздерді қатыстырып, көшпелілер өркениеті туралы «Сөйлеуші-тыңдаушы» рөлінде еркін диалог құрыңдар.

Қажетті сөздер: Дала өркениетінің төл перзенттері, эпосқа бай, Ұлы Жібек жолы, Дала өркениетінің өзіндік қолтаңбасы, ұлылар мұрасы.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Берілген мәтін бойынша «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып толтырыңдар. Өздерің қалаған үзіндінің мағынасын түсіндіріңдер.

Үзінді	Түсініктеме

Алтын адам

Әлемге әйгілі «Алтын адам» табылған Есік обасы – Қазақстан жерінде. Алтын жауынгер табылған (б.з.б. IV–III ғғ.) Есік қорғанында көсемдер мен патшалар жерленген. Алтын адамның киімдері мен әшекейлері таза алтыннан жасалған. Қырық жылдың ішінде Алтын адам бүкіл Жер шарын айналып шықты. Әлем халықтары көшпелілер мәдениетінің мыңдаған жылдар бұрын жоғары дәрежеде болғанын білді.

(«Ұлы Жібек жолындағы киелі жерлер» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіннен жалғау түрлерін тауып, семантикалық картаны толтырыңдар. Жалғаулардың қызметін сыныптастарыңа түсіндіріңдер.

Көптік жалғауда	Септік жалғауда	Тәуелдік жалғауда	Жіктік жалғауда

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Топтық жұмыс. Төмендегі авторлық көзқарастың төңірегінде ой бөлісіңдер.

Қазақтар ұшы-қиырсыз далада үнемі көшіп-қонып, жерін қорғап жүріп, өздерінің салт-дәстүрі мен тілін, мәдени асыл мұрала-

рын мүлтіксіз сақтап қалуы – олардың патриоттығы мен жауынгерлігінің ерекше белгісі.

(Василий Радлов)

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- көптік, тәуелдік, жіктік жалғауларын нормаға сай қолдану;
- мәтіндегі деректерді пайдалану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Төмендегі жұмбақтың шешуін табыңдар.

«С»-дан бастасаң – бояумын,
«Қ»-дан бастасаң – далаңмын.
«Ж»-дан бастасаң – өлеңмін
Аузындағы адамның.

(Мұзафар Әлімбаев)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Бес саусақ» әдісі арқылы сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

3–4-сабақтар

КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЖАЗУЫ

ОЙТУРГІ

- Суретте қандай ескерткіш бейнеленген?
- Көшпелілерде жазу болған ба?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ақпараттарды қосымша ақпараттардан ажыратыңдар. Логикалық екпін қай сөздерге түседі?

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Көне түркі жазба ескерткіштері қай ғасырларды қамтиды?
2. Көне түркі жазуы қандай жазу?
3. Көне түркі жазба ескерткіштері арқылы нені біле аламыз?
4. Көне түркі жазба ескерткіштері қай аймақтардан табылған?

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. «Кімнің жады мықты?» ойыны. Тас моншақтағы жазу туралы сыныптастарыңмен ой бөліскенде, сан есімдер мен сын есімдерді кім қателеспей айтса, сол жеңеді.

Тілдік бағдар**Орфографиялық норма**

«Орфография» сөзі «дұрыс жазамын» дегенді білдіреді. Орфография – сөзді бірізді жазудың тәсілдерін белгілейтін ереже. Орфография дыбыстарды қандай әріппен беруді, сөздерді, оның бөлшектерін бірге, бөлек немесе дефис арқылы жазуды, бас әріптердің қолданылуын, тасымал тәртібін белгілейді.

Қазақ тіліндегі жалғаулар негізінен буын үндестігіне және дыбыс үндестігіне бағынып жалғанады. Кей жағдайларда жалғаулар буын үндестігіне бағынбай да қолданылады:

1. Көмектес септігінің жалғауы буын үндестігіне бағынбай жалғанады. Мысалы: *баламен, қонақпен* т.б.

2. Сөздің соңғы буынында *ә* дыбысы, *я* әрпі бар сөздерге және *х* дыбысына аяқталған сөздерге жуан қосымша жалғанады. Мысалы: *тарихқа, қияға, күнәға* т.б.

3. Соңғы буында *ю* әрпі бар сөздерге, *рк, рг, кт, ск, нк, лк, нг, нкт* сияқты дыбыстар тіркесіне және жіңішкелік белгісіне (*ь*) аяқталған сөзге жіңішке қосымша жалғанады. Мысалы: *ансамбльден, рульді, Томскіден, хирургке, полюске, циркте* т.б.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Көшпелі тайпалардың өзіндік әліпбиі болғандығын дәлелдеп, шағын мәтін құрастырыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

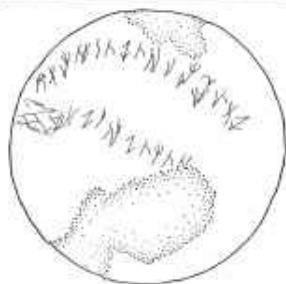
5-тапсырма. Қосымшалар буын үндестігіне бағынбай жалғанатын сөздерге орфографиялық сөздіктен мысал келтіріңдер.

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпарат пен қосымша ақпаратты ажыратыңдар. Мәтіндегі жалғаулардың буын үндестігі мен дыбыс үндестігіне бағынып жалғанғанын дәлелдеңдер.

Көне түркі жазуы

Көне түркі жазуы – Орта Азия жерін бағзы заманнан мекендеген түркі тілдес тайпалардың тұңғыш әріптік жазуы. Көне түркі

Орхон-Енисей әліпбиінде 35 әріп бар, әрбір әріптің түрлі графикалық нұсқалары қолданылады. Бұдан тыс 4 арнайы таңба кейбір дауыссыздардың тіркесін (*лт, нт, нч, рт*) беру үшін пайдаланылады. Жазудың бағыты – оңнан солға қарай. Бұл әліпби көне түркі тілінің мынадай дыбыстық жүйесін белгілейді: 8 дауысты фонема (*а* мен *ә*, *ы* мен *і*, *о* мен *у*, *ө* мен *ү*) төрт қана әріппен, 16 дауыссыз фонема 31 әріппен белгіленеді, 11 дауыссыз фонема (*б, г-г, л, й, қ-к, л, н, р, с, т, ш*) жуан-жіңішке нұсқаларының таңбаларымен ажыратылады. Кейде олар жіңішке әрі жуан әріптің орнына қолданылады. Бұдан тыс 5 дауыссыз фонема (*з, м, н, п, ч*) дара таңбамен ғана белгіленеді.

Археологиялық зерттеу барысында жаңадан табылған этнографиялық ескерткіштер ертедегі түркітілдес халықтардың осы көне жазба түрлерін пайдаланғанын дәлелдеді. Б.з.б. 5–4 ғасырлардағы қорымдардан табылған руникалық екі ойма жазу Оңтүстік Сібір мен Қазақстанның ежелгі көшпелі тайпаларында өзіндік әліпбиі болғандығын айғақтайды. Мұның бірі – Ертіс бойынан табылған сүйек тұмардағы, екіншісі – Іле бойынан табылған күміс тостағандағы ойма жазу (*мәтіндегі суретте*).

(«Қазақстан ғылымы» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. «Сөйлеуші-тыңдаушы» позицияларын таңдап, көне түркі жазуы жайында өңгімелендер. Шылау түрлерін сұрақ пен жауапта ұтымды пайдаланыңдар. Әр сұрақ сайын позицияны ауыстырып отырыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Көне түркі жазуындағы дауысты және дауыссыз дыбыстарды қазіргі қазақ тілінің дыбыстық жүйесімен салыстырып, қандай ой түйгендеріңді жазыңдар. Демеулік және жалғаулық шылауларды қатыстырып, емлесіне сай жазыңдар.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіннің соңғы абзацындағы пікір төңірегінде өз ойларыңды дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Жазу нені білдіреді? Жазу туралы қосымша ақпараттарды пайдаланып, адамзат мәдениетімен байланыстырыңдар. Тыңдалым мәтініндегі «тас моншақтағы жазудың» мәнісін түсіндіріп, достарыңа хат жазыңдар.

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. Сөздердің жазылуы мен айтылуындағы айырмашылықты парталастарыңа түсіндіріңдер.

Жазылуы	Жазылуы	Жазылуы
☐ алтын күн	☐ мемлекетін құру	☐ ана алды
☐ өдемі қала	☐ қазақстандық болу	☐ өзен-көліңді
☐ бес бұрышты	☐ көк байрағын	☐ ғажайып өлке
Айтылуы	Айтылуы	Айтылуы
☐ алтын гүн	☐ мемлекетін гүру	☐ аналды
☐ өдемі ғала	☐ қазақстандық болу	☐ өзенгөліңді
☐ бес бүрүштү	☐ көк пайрағын	☐ ғажайыб өлке

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- «Көшпелілердің жазуы» деген тақырыпта не үйрендіңдер?
- Сен үшін бұл тақырыпта қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмыстарыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдерің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағалаңдар).
- Осы тақырып бойынша тағы не білгілерің келеді?
- Осы тақырып бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқысыңдар?

5–6-сабақтар

КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ КИІНУ МӘДЕНИЕТІ

ОЙТУРТКІ

- Суреттегі киім үлгілері жайында не айтар едіңдер?
- Көшпелілердің киім кию мәдениеті қандай?

Көркемсуретті Қазақстан тарихы. Ежелгі дәуірден біздің уақытымызға дейін. 4 томдық. 1-том.

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, жоспар құрыңдар. Нақты деректер мен авторлық көзқарасты ажыратыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі авторлық көзқарастарды жеткізіп тұрған сөздер мен сөз тіркестерін тауып, мағынасын түсіндіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтінге сүйеніп, көшпелілер киімінің артықшылығы туралы диалог құрыңдар. Диалог құруда сұраулық шылауды және жалғау түрлерін дұрыс қолданыңдар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тақырыбын қойыңдар. Жанрлық ерекшелігін анықтаңдар. Мәтіннің тілдік ерекшелігін көрсететін сөздер тобын ажыратыңдар.

Сақтар мен ғұндардың бастарына киген киізден жасалған шошақ бөрік, теріден немесе мауытыдан тігілген қаусырмалы бешпент, металл қаңылтырлар тағылған былғары белдік, тері шалбар және киіз етік тайпа киімдерінің үнемі ат үстінде жүретін көшпелі өмір салтына ыңғайлы болғанын көрсетеді. Сақ көсемі өңіріне алтын жапсырмалар қадалған және елтірімен әдіптелген қызыл түсті жарғақ қамзол киген. Ал жеңі түгел сұр былғарымен оюланып кестеленген. Шекпені өрнектермен әшекейленген, басына қоңыр киіз қалпақ киген. Әйел үстіне жүннен тоқылған шұбар түсті матадан ұзын етек көйлек киіп, омырау тұсына дөңгелек алтын қапсырмалар қадаған. Көйлектің үстінен иығына ақ-қызыл түстермен қиюластыра кестеленген жүн тоқымалы жамылғы жамылған. Баскиімі де өзгеше бөркімен және түтікшелі бұрым қабымен ерекшеленеді.

Ғұндар сақтардың киім кию мәдениетін сақтап қалған. Шошақ баскиімдер, асқан шеберлікпен сәнделген сырткиімдер, сырылып тігілген жейделер, лақтың, құлынның терілерінен тігілген шалбарлар, былғары етіктер сапасы жоғары маталардан тігілген.

Түркі қағанаты Иран, Византия мемлекеттерімен сауда-саттық байланыстарын жүргізді. Жетісу, Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар саудаға еркін араласа бастады. Ол кезде қағанат жеріндегі адамдар жібектен тігілген киім киген.

Орта ғасырда Қазақстан аумағында өмір сүрген түркі тайпаларының бас және сырткіім үлгілері Орхон-Енисей ескерткіштері мен тас мүсіндерде сақталып қалған.

(Карл Байпақов. «Қазақ халқының ұлттық киімдері» энциклопедиясынан)

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтіндегі киім атауларының дара немесе күрделі сөз екенін ажыратып, кестеге салыңдар.

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар туралы әңгіме жазыңдар. Әңгіменің кіріспесі, негізгі бөлімі мен қорытындысын қамтитын күрделі жоспар құрыңдар.

Үлгі: «Ұлы Жібек жолының» Қызылқұмды көктеп өтетін тармағы «Боран жолы» деп аталатын. Аталмыш қаланың ұстасы мен зергері бұйым жасап, сол керуен жолына шығаратын, ағылып жатқан саудагерлерге сататын. Жиегіне жақұт тастарын қондырған шолпы, алтын тана, жыланбас білезік, қып-қызыл маржан тасынан тізген шолпы берісі Бұхар, өрісі Бағдат базарында қараған көзді сүріндірді, делдалдың қолын дірілдетті, саудагерді сақылыққа үйретті. Түгіскен ұсталарын дүниеге мәшһүр етті.

(Дүкенбай Досжанов. «Жібек жолы» романынан)

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Баскиім – көшпелілер үшін ең қасиетті киім» деген тақырыпта «Дербес пікір жазу» әдісін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікірлеріңді жазыңдар (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіннің қандай стильде жазылғанын анықтаңдар. Ақселеу Сейдімбектің жазған мәтінін негізгі бөлім етіп, мақаланың кіріспесі мен қорытындысын жазыңдар.

Көшпелілерде мәңгілік өмір – тіршілікті бейнелейтін тұйық ою баянды бақыт, ұзақ өмір белгісі ретінде ер адам киімінің жауырынына, батырдың қалқанына, ердің қасына, түскиіздің маңдайына салынатын. Бұл оюды қазақ «тасбақа» деп те атайды. Тасбақаны ұзақ жасайтыны үшін, төзімділігі үшін бабаларымыз кие тұтқан. Көне түркінің тасқашау ескерткіштерінің тұғыры тасбақа болатыны сондықтан.

(Ақселеу Сейдімбек)

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Жұмбақтарды шешіңдер. Шылауды табыңдар.

Ұрамыз ол байғұсты таяқпен де,	
Тебеміз сәті түссе аяқпен де.	Бойлаған сайын тереңге,
Томпаңдап жүгіреді ұрған сайын,	Шығасың биік белеңге.
Басынан сипамайды аяп пенде.	

Шешуі: Д... .

Шешуі: Б... .

Өзі түзу, ізі қисық бір аттың,
Өшпес ізін бала кезден ұнаттым.

Шешуі: Қ... мен ж... .

(Мұзафар Әлімбаев)

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

10-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін қандай білім алдыңдар?
- Сабақта өздеріңді қалай сезіндіңдер?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

7–8-сабақтар

КӨШПЕЛІЛЕР САЛТАНАТЫ

ОЙТУРГІ

- Көшпелілердің сән-салтанаты олардың жоғарғы талғамын көрсете ала ма? Қалай ойлайсыңдар?
- Көшпелілер сән-салтанатты қандай ұғымдармен байланыстырған?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баяндаңдар. Автор көзқарасы мен көтерілген мәселені анықтаңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша оңай және күрделі сұрақтар құрастырып, кестені толтырыңдар.

Оңай сұрақтар	Күрделі сұрақтар

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Топтық жұмыс. «Кім ұтқыр?» ойыны. Топ-топқа бөлініп, мәтіндегі көркем әдебиетке тән тілдік ерекшеліктерді анықтаңдар. Қай топ ерекшеліктерді көбірек анықтаса, сол топ жеңеді.

ОҚЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, ас беру салтанатының қалай жүзеге асқандығына жоспар құрыңдар.

Шілденің бас кезі еді. О шеті мен бұ шеті атшаптырым күміс толқынды Ақкөлдің кең алқап жазира даласы ат бауырынан келген көк шалғынға бөленген.

Көлдің солтүстік алқабына қонақтарға арнап ақ киізден басылған он екі қанат үш жүз үй тігілген. Іштері Самарқанд пен Бұқарадан тоғыз керуенмен тасылған қырмызы қызыл кілем, дүрия, торқа жібекпен тысталған мамық жастық, түбіт көрпелермен безенген. Алыстан көгілдір тартып көрінген жасыл шалғында, көк теңіз үстінде ұшқан ақ шағаладай, сүттей аппақ киіз үйлерді

үштен-төрттен қосарлап тіккен хан ордасы. Көлдің оңтүстік алқабында хан ордасына жақын уәзір, Жошы ұрпақтарының ақ шатырлары мен ақ боз үйлері. Әсіресе солардың ішінде ортадағы он екі қанат ақ боз үйдің басына ақ жалау орнатқан, қатарлас тұрғызылған оюлы төрт киіз үй – Жәнібек пен Керей сұлтандардың ордасы. Бұлар өзінің еңселі мүсіндерімен алыстан-ақ ерекше көзге түседі.

Ас басталғалы жеті күн болған. Алғашқы күні осы арадан көшкен ел бір күн, бір түнде жетер Арғынаты тауының ең шетіндегі Шойынды көлден жіберілген үш жүз сайгүлік жүйріктен Әбілқайырдың Тарланкөгі озып келген. Атқа шапқан ханның жеті жасар немересі, Шах-Будақ сұлтанның баласы Мұхамед Шайбанидің өзі еді. Түйе жарыс, ... – бәрі аяқталып, бүгін астың ең қызығы – жыраулар айтысы басталған. Айтыс төрешісі – жүзден асқан ұлы жырау Асанқайғы.

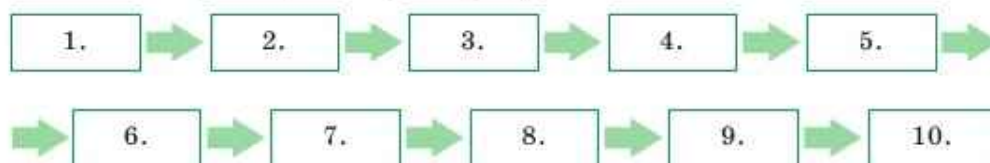
Бас бәйгеге қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрпағы Қотан тайшы түспек болды.

(Илияс Есенберлин. «Көшпенділер» романынан)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Оқылым мәтінінің мазмұны бойынша «Хикая картасын» толтырып, баяндаңдар. Өз пікірлеріңді өзгелердің пікірімен салыстыра отырып жауап беріңдер.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» әдісін қолданып айтыңдар.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар.

Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдендер.

Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Суреттерге қарап, шағын мәтін құраңдар. Сөйлемдерді көркемдегіш құралдарды қолданып жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі *ілік, табыс, барыс, жатыс, шығыс, көмектес* септіктерінде тұрған сөздердің қандай сөздермен тіркесетінін табыңдар.

қонақтарға	басылған
Ақкөлдiң	ақ боз үйлері
ақ киізден	тіккен
жібекпен	арнап
киіз үйлерді	даласы
оңтүстік алқабында	тысталған

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Берілген сөздер мен сөз тіркестерін синонимдерімен ауыстырып немесе алып тастап жазып көріңдер. Қандай айырмашылық болды?

Қажетті сөздер: О шеті мен бұ шеті атшаптырым, күміс толқынды, қырмызы қызыл кілем, дүрия, торқа жібекпен тысталған

мамық жастық, түбіт көрпелер, көк теңіз үстінде ұшқан ақ шағаладай, сүттей аппақ киіз үйлерді.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Топтық жұмыс. Қазақ халқының ас беру салты туралы топтарға бөлініп әңгімелесіңдер. Мәтіндегі көркем тілді пайдалана алдыңдар ма? Өздерінді тексеріңдер.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендіңдер?
- Сөздік қорларыңды қанша сөзбен толықтырдыңдар?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

9–10-сабақтар

НӘТИЖЕ САБАҚ. КӨШПЕЛІЛЕР ҰРПАҒЫ

ОЙТУРТКІ

- Көшпелілердің ұрпағы кімдер?
- Көшпелілер бізге қандай мұра қалдырды?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді тындап, интонацияға сай мәнерлеп оқыңдар. Дауыс ырғағы мен кідірістің дұрыс жасалуын, екпіннің дұрыс қойылуын қадағалаңдар. Ақын қандай эмоционалды сөздерді қолданған?

Біз қандай едік?

Арымас аттар мінетін,
Тозбас тондар киетін;
Қара тастарды қақ жарып,
Қарағайлардай қаптап өсетін;
Қара нарлары
Шудалары желкілдеп,

Қара бұлттардай көшетін;
Айғырлары күнге қарап кісінеп,
Биелері айға қарап құлындаған;
Кетіссе – бұрылмаған.
Сөздерін тасқа қашаған;
Алыпсоқтардың итаяғын
Оюлап жезден жасаған;
Алтайды жастанып жатса,
Аяғы Үрімге жеткен,
Керілсе Үрімнен де өткен;
Кермелеріне Тайбурыл мен
Керқұла байлаған;
Алты айшылық жолдарды
Алты күнде айналған;
Қамалдары құлжалар шыға алмас
Ақар-шақар күз болған;
Қағандары
Күн астындағы
Күнікей қызды алған...
Күн жағы күміс діңгекті,
Ай жағы алтын діңгекті
Ордада отырған;
Сол жақтан келгенді жапырған;
Оң жақтан келгенді опырған;
Желдей аңқылдап,
Сұңқардай саңқылдап сөйлейтін,
Даладай кең,
Таудай биік халық едік...
Шүкір!
Қайтадан көтеріліп келем!
Баяғы Айым
Қайта туардай!
Баяғы Күнім
Қайта шығардай!

(Темірхан Медетбек. «Көк түріктер сарыны»)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңде қандай мәселелер көтерілген? Өлеңдегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеңдер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген ой түйдім».

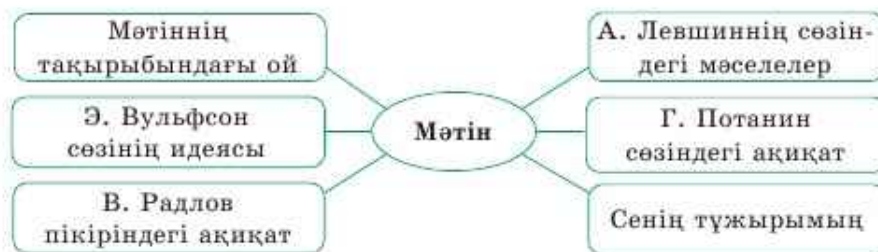
ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Көшпелілер мәдениетіне қатысты деректерді жинап, шағын мәтін құраңдар. Мәтінді көркемдегіш және сезімді жеткізетін эмоционалды сөздерді қатыстырып жазыңдар.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, тірек-жоспар бойынша пікір алмасыңдар.

Ұлы Далада ұлы халық тұрады

Қазақ өз баласына «Егер қарттарды сыйласаң, Құдай сені сыйлайды» деген нақылды кішкентайынан миына құйып өсіреді. Егер үйге ақсақал кіріп келсе, барлық жас орындарынан тұрып, бас иеді және әзіл-қалжың кілт тыйылады.

(Эрик Вульфсон, дат ғалымы)

Қазақтар – сөз өнері жағынан дара тұрған халық. Олардың сөзге шешендігіне таңғаласың. Ұзақ өлең жолдарын жатқа айтқанда, алдына жан салмайды. Ойды бейнелеп беруі және ашық-айқын, өткір айта білуі қазақтарды Батыс Азияның француздары деу-

ге болады. Міне, осы халықтың бай ауыз әдебиетінің болуы бізді таңғалдырса керек.

(Василий Радлов, түркі тілдерін зерттеуші ғалым)

Бала күнінен ат құлағында ойнау – қазақтың тұңғыш гимнастикалық жаттығуы тәрізді. Олар ат үстінде тұрып, ең асау аттың өзін батыл да шебер ауыздықтайды. Әйелдері бұл жағынан еркектерден кейде асып та кетеді. Қазақтар туған жерін, атамекенін қатты қастерлейді. Кір жуып, кіндік кескен жерінен ешкім ешқайда кетпейді.

(Алексей Левшин, тарихшы ғалым)

Қазақтардың поэзиясы мен музыкасы тығыз байланысты. Олар – өлең айтумен қатар композитор. Ол шығармасына әуенді де, ырғақты да өзі береді. Поэзия мен музыка – қолы бос еркектердің қолында. Бейнелеу өнері негізінен ою-өрнек болғандықтан, онымен әйелдер шұғылданады. Қазақтар арасында ақындық өнер аса қатты дамыған.

(Григорий Потанин, фольклорист, өлкетанушы)

О ҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықтаңдар. Тақырыбын қойып, логикалық екпін түсіп тұрған тірек сөздерді табыңдар.

«Қазақтың қазақ екенін білгің келсе, халық екенін білгің келсе, мамыр өте Мәртөбеге кел» дейтін мәтел сөз бар.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – сөйлесең сөзі сай-сүйегінді сырқырататын қазақтан өткен ділмар халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – жетім қозының жұмырындай ғана қара шанақ, екі ішек, он алты пернеге жер-жаһандағы үн біткенді түгел сыйғызған қазақтан өткен күйші халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – дауысы төрт кереге, тал шаңырақты ғана емес, аспан астын түгел әлдилеп, ұшқан құсты, жортқан аңды талмауратқан қазақтан өткен әнші халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – биі сөйлесе, дүние жаратылғаннан бері ықылым заманның жай-жапсарын түгел жадында сақтап,

келешегін бәрін көрмей біліп отырған қазақтан асқан сұңғыла халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – көпті көрген көнесінің иегіндегі көк шулан сақалдың тұқылына, көпті білген кемел ақыл айтқан сөздің ұтырына бас шұлғи тоқтайтын қазақтан асқан пәтуалы халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – алқалы жиындағы азаматы түгілі кермедегі атына дейін бірінің жалына бірі басын тығып, шұрқырасып жатқан қазақтан өткен бауырмал халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – дастарқаны жиылмас, сабасы сарқылмас қазақтың жомарттығын көресің.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – қазақтың көрісінің ақылына, жасының қайратына қайран қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – жігітінің астындағы атына қарап, қызының иініндегі киіміне қарап, қазақ жұртының ырзығы мен дәулетін, сәні мен салтанатын көресің.

Осылайша алақандай Сайрам Ұлы жүз тобы келгенде көрі-жасы аяғынан тік тұрып, әкесін күткендей елпек қағар-ды. Орта жүз тобы келгенде, ағасының алдынан шыққандай құрақ ұшар-ды. Кіші жүз тобы келгенде, қиырдан қиқар ерке інісі келгендей мәз-мейрам болар-ды.

(Өбіш Кекілбайұлы. «Үркер» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Жазушының «Мамыр өте Мәртөбеге келсең» деген мәтелді қайталап қолдануы нені аңғартады?
2. Әрбір абзацта қандай ойлар айтылған?
3. Жазушының көшпелілердің ұрпағы – қазақ халқына деген сүйіспеншілігін қандай фразеологизмдер дәлелдейді?

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтін бойынша тірек-сызбаны әрі қарай жалғастырып толтырыңдар. Жұпқа бөлініп, бір-бір тақырып төңірегінде пікір алмасыңдар.

Ділмарлық, шешен сөйлеу	Күйшілік өнер		

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Топтық жұмыс. Тыңдалым мәтініндегі көркемдік тәсіл – дыбыстардың үндестігі туралы ой бөлісіңдер. Қай дыбыстың көп қолданылғанын «Үш қадамдық сұхбат» әдісі бойынша дәлелдеп жеткізіңдер.

1) Төрт адамнан тұратын топтарға, содан кейін жұптарға бөлініңдер: А және Ә, Б және В.

1-қадам. Ә-дан А сұхбат алады, ал В-дан Б сұхбат алады.

2-қадам, керісінше. А-дан Ә сұхбат алады, ал Б-дан В сұхбат алады.

3-қадам. Әр оқушы өз жұбы туралы ақпаратпен төрт адамдық топ ішінде бөліседі.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі бейнелеуіш сөздер мен көркемдегіш құралдарды қолданып, шағын мақала құрастырыңдар.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Ата-бабадан келе жатқан тыйым сөздерді оқып, «Ойлан-жұптас-бөліс» әдісі бойынша ой бөлісіңдер.

Айналайын, халқымызбен бірге ежелден жасасып келе жатқан тыйым заңдары бар. Адамдар арасындағы қарым-қатынастан, табиғат пен оның тылсым құпияларының сырына үңілуден туған бұл шектеу – далалықтардың ұлы мәдениетінің бір көрінісі. Бұл – әдеп, иба, тәртіп. Сол тыйым заңдарының бірсыпырасы мыналар: жасы үлкеннің алдын кеспе, сөзін бөлме – бұл құрмет; баскиіммен ойнама, біреуге сыйлама – қонған бақтан айырыласың; ошаққа су құйма – өз отынды өзің өшіресің; бос бесікті тербетпе – ұрпақсыз қаласың; малды басқа ұрма, теппе – ырысыңнан айырыласың; кешқұрым ұйықтама – жын-пері көшетін кез; Айға қолыңды шошайтпа – қасиетті; қолыңды төбеңе қойма – дүниеден безіну; табаныңды тартпа – бейнет шақыру; жерді таянба – торығу; босағаны керме – жазалану; табалдырықта тұрма – суыт хабар жеткізудің белгісі.

(Ділді Матайқызы.

«Айналайындарым менің» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Көшпелілер мәдениеті» деген тақырыпта эссе жазыңдар. Эсседе көркемдегіш сөздерді, мақал-мәтелдерді қолданыңдар.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

12-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- «Көшпелілер мәдениеті» тақырыбы бойынша не үйрендіңдер?
- Сендер үшін бұл бөлімдегі қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмыстарыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекетіне көңілдерің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағалаңдар).
- Осы бөлім бойынша тағы не білгілерің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисыңдар?

ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ

3-бөлім

1–2-сабақтар

ДЕНСАУЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТА

ОЙТУРТКІ

- Денсаулыққа қоршаған ортаның әсері бар ма?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сөйлеудің қай түрі (*диалог, монолог, полилог*) екенін ажыратыңдар. Дауыс сазының құбылуына назар аударыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мақала қандай тақырыпқа арналған?
2. Қандай мәселелер көтерілген?

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. «3–2–1 критерийі» әдісі бойынша тақырыптағы көтерілген мәселелерге баға беріңдер. Мәтінді оқып, тақырыбын анықтаңдар.

- 3 маңызды ақпарат.
- Қиындық келтірген 2 мәселе.
- Мәтіндегі ұнаған 1 мәселе.

Адамның күнделікті тіршілігі қоршаған орта жағдайларымен тығыз байланысты. Тірі ағзаларға тән көптеген қасиеттер адам ағзасына да тән. Адамның тыныс алуы, тамақтануы, өсуі, дамуы табиғи орта өтеді. Сондықтан да адам тіршіліктің құрамдас бір бөлігі болып табылады. Адам – өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы саналы тұлға. Адамның өсуіне, дамуына және тұлға ретінде қалыптасуына әлеуметтік жағдайлардың ықпалы зор.

Адам барлық табиғи жағдайларда тіршілік ете алады. Өзіне қажетті жағдайларды саналы түрде жасап алуға қабілетті. Жер бетінде өмір сүрген ежелгі адамдар басқа ағзалар сияқты табиғи жағдайларға тәуелді болды. Қоғамның дамуына қарай адамның табиғатқа тәуелділігі бірте-бірте бәсеңдей бастады.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. «Ақылдың алты қалпағы» рөлдік ойыны. 6 оқушыдан топтасып, 6 түсті қалпақ киіндер. «Денсаулыққа әсер ететін факторлар» деген тақырыпта сұрақтар бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар.

Қалпақтардың қызметі	Жауап беретін сұрақтары
 Денсаулыққа әсер ететін факторлар туралы айтады.	Денсаулыққа қандай факторлар әсер етеді?
 Денсаулық текке байланысты болатынын айтады.	Денсаулық адам тегіне байланысты бола ма?
 Денсаулыққа адамның өзі жауапты екенін айтады.	Неліктен денсаулықты адамның өз қолында дейміз?
 Қоршаған ортаның денсаулыққа әсері туралы ойларын айтады.	Экологияның денсаулыққа әсері бар ма?
 Айтылған ойлардың қайсысы ұнағанын, қайсысы ұнамағанын айтады.	Айтылған ойларға қалай қарайсыңдар?
 Бақылау және қорытындылау: айтылған ойлардың пайдалысын және маңыздыларын айтады.	Айтылған ойлардан қандай қорытынды шығаруға болады?

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, қай жанрға жататынын анықтаңдар. Мәтінде автор қандай ой айтады?

Тіршіліктің төрт тірегі

Ертеректе өмір сүрген даналар дүниедегі бүкіл тіршіліктің негізі төрт нәрсе деп білген: Күн, Ауа, Су және Жер.

Күн сәулесі D дәруменінің түзілуі үшін қажет. Бұл дәрумен тіс пен сүйек үшін құрылыс материалы болып табылады. Күн сәулесі жетіспеген жағдайда балаларда мешел пайда болады: бұл сырқат кезінде омыртқа қисаяды. Қартайған кезде Күн көзінде сирек болатын адамдардың сүйегі сынғыш келеді. Күн сәулесі иммундық жүйені оятады, сондықтан жазда ағзаның ауруға қарсы тұру күші артып, адамдар сирек ауырады.

Ауа. Дем алған кезде ағзамызға түсетін ауаның арқасында біздің жасушаларымыз аса қажетті оттегін алады. Ал тынысты сыртқа шығарған кезде ағзадағы көмірқышқыл газының мөлшері реттеліп отырады.

Ежелгі шығыс медицинасы кез келген ауру дұрыс тыныс алмауға байланысты дейді. Дұрыс тыныс алған кезде өкпенің ауаны сыртқа шығару қызметі күшейеді. Бұл тәнінен шығарылатын уытты заттардың ағымын қайта бөлуге көмектеседі.

Су. Егер адам тамақсыз 40 күн өмір сүре алса, сусыз бір аптадан артық тіршілік ете алмайды. Тірі жасуша орта есеппен 70 пайыз судан тұрады. Су – көптеген химиялық реакциялар жүретін орта. Біздің өміріміз осы реакцияларға тәуелді.

Сонымен қатар су – күшті емдік құрал. Әбу Әли ибн Сина өзінің ережелерінде өзге емдік құралдармен қатар суды да денсаулықты сақтау құралы ретінде атап өтеді.

Топырақ. Алдыңғы өмір тіректерімен салыстырғанда жердің қуаты күштірек. Ол өзі арқылы Күннің де, ауаның да, судың да қуатын өткізіп, өзіне сіңіріп алады. Оның бұл күшін адамдар ертеден біліп, пайдаланған.

(Ү. Қаназ. «Денсаулық» журналы)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді тірек-жоспар арқылы талдап, өз ойларыңды айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Сұрақтар бойынша монолог құраңдар.

1. «Тіршіліктің төрт тірегі» дегеніміз не?
2. Күннің адам ағзасына пайдасы қандай?
3. Ауаның адам денсаулығы үшін рөлі қандай?
4. Топырақтың қандай пайдасы бар?

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтін мазмұнындағы ақпараттар бойынша диалог құраңдар. Сұрақтарды төмендегі мәселелер бойынша құрастырыңдар.

- Күн сәулесінің адам ағзасының жетілуіне әсері;
- дұрыс дем алудың рөлі;
- адамның сусыз өмір сүре алмайтындығы;
- Әбу Әли ибн Синаның су туралы пікірі;
- адам ағзасы үшін жер қуатының күштілігі.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Адамның хал-ахуалын жақсартуға бағытталған іс-шаралар туралы нұсқаулық жазыңдар. Онда тыныс белгілерін дұрыс қолданыңдар.

Үлгі. Нұсқаулық дегеніміз белгілі бір мақсатты көздеп, қысқа әрі түсінікті жазылған ережелер жиынтығы. Мысалы: *Шай шар-*

шағаныңды басады, көңіліңді сергітеді, бойыңа қуат береді. Шай қорабының сыртында мынадай нұсқаулық жазылады:

1. Суды қайнатыңыз. 2. Шәйнекті ыстық сумен шайқап алыңыз. 3. Шәйнекке бір қасық шай салыңыз. 4. Шайға қайнаған суды құйып, 5 минут бұқтырыңыз. 5. Шайды кесеге құйып, қалауыңызша сүт және қант қосыңыз.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Көп нүктенің орнына қажетті сөздерді қойып, мақал-мәтелдерді көшіріп жазыңдар.

Адамзаттың ... күні жоқ, табиғаттың оны айтар тілі жоқ. Табиғат – ... байлығы, батырлар – ... байлығы. Жауынмен ... көгереді, батамен ... көгереді. Қыстағы қар – ... ырыс, жердегі ылғал – ... ырыс. Таулы жер ... болмас, сулы жер ... болмас.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сөйлемдерді толықтырып жазыңдар.

Мен үшін ... қиын болды.
Мен ... түсіндім, ... үйрендім.
Мені ... таңғалдырды.
Алдағы уақытта

3–4-сабақтар

РУХАНИ ДЕНСАУЛЫҚ – ӨМІРДІҢ МӘНІ

ОЙТҮРТКІ

- Мағыналы өмір дегеніміз не?
- Отбасыңның рухани денсаулығы деген ұғымды қалай түсінесіңдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді тыңдаңдар. Тақырыбын қойып, сөздің әсер ету күшін талдаңдар. Интонацияның, кідірістің, логикалық екпіннің көмегін анықтаңдар.

Тілдік бағдар**Эмоционалды сөздер**

Эмоционалды сөздер деп адамның сезімін, көзқарасын, көңіл күйдің түрлі пірімдерін білдіріп тұратын сөздерді айтамыз. Мысалы: *сұңқылдау, сай-сүйегін сырқырату* т.б. Эмоционалды сөздер ерекше сезім, мәнермен айтылады. Эмоция бар жерде экспрессивтілік те болады. Эмоционалды-экспрессивтілік адамның бір нәрсеге көзқарасын білдіреді: *құрметтеу, еркелету, таңдану*. Эмоционалды мағына одағай, қыстырма, қаратпа, еліктеуіш сөздерді қолданғанда туындайды. Эмоционалды мән образды сөздерде, поэтикалық тіркестерде (*жоғары-төмен ұйрек, қаз, ұшып тұрса сымпылдап*), фразеологизмдерде және мақал-мәтелдерде болады.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Өлең идеясындағы авторлық көзқарас қандай жолдарда көрінеді?
2. Бірауыз сөздің адам денсаулығына тигізетін әсері қандай?
3. Өлеңдегі жанды байытатын немесе жанды жүдететін ойды қандай эмоционалды сөздер беріп тұр?

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Саққұлақ бидің сөзін «рухани денсаулыққа» жетуде қалай пайдаланбақсың? Сыныптастарыңа айтып беріңдер.

Жеті жетекші: адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, жолаушысы – ой, жолдасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, қорғаушысы – мінез, сынаушысы – халық.

(Саққұлақ би)

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Қазақ халқының «Жаны саудың – төні сау» деген нақыл сөзінің өлеңдегі идеяға қатысы бар ма? «*Дербес пікір жазу*» әдісін қолданып, пікірлеріңді жазыңдар (*уақыт мөлшері: 7–8 минут*).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.

3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

Тілдік бағдар

Фразеологизмдер

Екі немесе бірнеше сөздің тіркесуі арқылы жасалғанмен, бір ғана мағынаны білдіретін тіркестер **фразеологизмдер** немесе **тұрақты тіркестер** деп аталады. Мысалы: *қоян жүрек* деген тұрақты тіркестің мағынасы *қорқақ* болса, *жүрегі суылдау* деген тұрақты тіркестің мағынасы – *қрейлену*.

Олардың сыңарларының орнын ауыстыруға немесе басқа сөзбен алмастыруға келмейді. Мысалы: *тайға таңба басқандай* дегенді *жылқыға таңба басқандай* деп бір сөзін алмастырып айтуға болмайды.

Фразеологизмдер сөйлемде даяр қалпында жұмсалады, бір ғана сұраққа жауап береді. Мысалы: *Жаңағы екпіні су сепкендей басылып (қайтпін?), екі көзі жер сүзіп (қайтпін?), тақтаның алдына кібіртіктеп әрең шықты (Ө. Ахметов)*. Осы сөйлемде екі фразеологизм қатысқан, олардың құрамында бірнеше сөз болса да, бір ғана сұраққа жауап беріп, баяндауыш қызметін атқарады.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Фразеологизмдерді қатыстырып, сөйлем құраңдар.

Көзді ашып-жұмғанша, көздің жауын алады, тайға таңба басқандай, үріп ауызға салғандай.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Берілген фразеологизмдерді білдіретін мағынасына қарай сөйкестендіріңдер. Қай фразеологизмдерде эмоционалды мән бар?

Жанын жегідей жеу
Зәресі зәр түбіне кету

әлек болу
мықты

Жаны сірі екен	қорқу
Жанын қоярға жер таппау	қиналу
Жараның аузын ашу	тыным таппау
Жарғақ құлағы жастыққа тимеу	ескі жағымсыз оқиганы еске түсіру
Жер жұту	алдау
Жер қаптыру	жоқ болу

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Төмендегі берілген фразеологизмдердің мағынасын синоним сөздермен анықтаңдар.

Үлгі: дүние есігін ашу – өмірге келу; дүниеден өту – өлу, о дүние лік болу.

Дүние есігін ашу; дүниеден өту; арасынан қыл өтпеу; сөздің майын тамызу; сөзі түйеден түскендей; он екіде бір гүлі ашылмаған; асарын асап, жасарын жасаған; жаны құмар; жаны қас; екі езуі екі құлағына жету; зәресі зәр түбіне кету; жүрегінің түгі бар; сужүрек; ит өлген жер; тиіп тұр; қой аузынан шөп алмас; иненің көзінен өткендей; көзге ілмеу; құрдай жорғалау; ат ізін салмау; ат ізін суытпау; қолы ашық; аузын қу шөппен сүрту; жұлдызы жарасқан; жұлдызы қарсы; көзі ашық; әліпті таяқ деп білмеу.

ОҚЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінді оқып, әр абзацтағы ойдың берілу тәсілдерін анықтаңдар (*ақпарат беру, талдау, қорыту, хабарлама жасау*).

Адам денсаулығының жақсы болуына оның көңіл күйі мен төңірегінде болып жатқан жағымды өзгерістердің маңызы ерекше. Қуаныш, сүйініш, таңдану, сүйіспеншілік сезімдері адамның денсаулығына жақсы әсер етеді. Оның дене құрылысының өсіп-жетілуін жақсартады, жұмыс істеу қабілетін арттырады. Ал болмашы нәрсеге күйіну, қайғы-қасіретке түсу немесе біреудің табысына қызғаныш білдіру, жек көру сезімдері адамның денсаулығын нашарлатады.

Әлемге әйгілі ғалым Әбу Әли ибн Сина ауруларды емдеп, сауықтыруда дәрілер мен хирургиялық әдістерден бұрын жылы сөздің қажеттігін айтқан. Біздің ата-бабамыз сөздің әсер ету күшін біліп, көптеген мақал-мәтелдер қалдырған: «Жақсы сөз жан семір-

теді», «Жылы сөз жанға қуат береді», «Жақсы сөз жанды айықтырады, аурудың жазылуына жәрдемін тигізеді» т.б.

Адамның рухани күйі мен ішкі сезімі – денсаулықтың кепілі. Көңіл күйді жадыратып, жүрекке жылы тиетін жақсы сөздер деніңіздің сау болуына әсер етеді. Себебі жан мен тән егіз. Халқымыздың «Жаны саудың – тәні сау» деген мақалы өмірден алынған.

(«Денсаулық – халық байлығы» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Топтық жұмыс. Топтарға бөлініп, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтінде қандай тірек сөздер бар?
2. Мәтін бойынша рухани денсаулықтың мәні неде деп ойлайсыңдар?
3. «Жаны саудың – тәні сау» деген мақал нені білдіреді?
4. Адамның денсаулығын нашарлататын қандай нәрселер бар?

ОҚЫЛЫМ

10-тапсырма. Гиппократ пікірінің дұрыстығын дәлелдеңдер.

Той, даңғазашылдық пен ештеңе істемеушілік адамды аздырады, денсаулықтан айырады. Қайта ақыл-ойдың бір нәрсеге талпынуы өмір бақи тұрмысты нығайтуға бағытталған қайратқа мінгізеді.

(Гиппократ)

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

ОҚЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Төмендегі сөздердің синонимін қолданып, шағын мәтін құраңдар. *Көптік, септік, тәуелдік, жіктік* жалғауларын дұрыс қолданыңдар.

Ағза, дерт, мойындау, ширықтыру, мәнді, бас ұрғызу, шыңдау, даңғазашылдық, аздырады, талпыну.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Бес саусақ» әдісі арқылы сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шыдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

5–6-сабақтар

ДЕНСАУЛЫҚ КЕПІЛІ

ОЙТУРГІ

- Сурет не туралы деп ойлайсыңдар?
- Денсаулықты жақсартудың қандай жолдары бар?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді диктор мен бір оқушының мәнерлеп оқығанынан тыңдаңдар. Олардың дауыс ырғағы мен кідірісті дұрыс жасағанына көз жеткізіңдер. Сөз екпіні мен логикалық екпінді дұрыс қойды ма?

Ұзақ өмір сүруге және денсаулықты нығайтуға өмір бойы ұмтылу керек. Майлы тамақты аз ішіп, көгөніс пен бидайдың төменгі сұрыптарын пайдаланған маңызды. Жоғарғы сұрыпты ұннан жасалған нанды, қантты өте аз мөлшерде жеу керек. Адамдар «майлы тамақ семіздікке әкеп соғады» деп санайды. Қанттың көмірсулары мен құрамында қанты бар сұйықтықтарды аз пайдалану қажет. Мысалы, кока-кола, пепси-кола, фастфуд, хот-догтар өте қауіпті. Қуырылған тамақтар жүрек-қан тамырлары ауруына, тіпті қатерлі ісік дертіне әкеп соқтырады. Күніне кем дегенде 400 грамм көгөніс пен жеміс-жидектерді пайдаланған дұрыс. Тағы бір маңызды жайттың бірі – қимыл-қозғалыс. Негізі көп жүріп-түру керек.

(Төрегелді Шарманов)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» әдісін қолданып айтыңдар.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікірлеріңді бір сөйлеммен айтыңдар.

Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдеңдер.

Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жасаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Төмендегі мақал-мәтелдерге мағынасы жақын мақал-мәтелдерді жалғастырып жазыңдар.

Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – он саулық. Жақсы сөз – жарым ырыс.

Тілдік бағдар**Мақал-мәтелдер**

Мақал-мәтелдер де фразеологизмдер сияқты әбден қалыптасқан, орныққан сөздердің тобы. Ондағы сөздердің орнын ауыстыруға немесе бір сөзбен алмастыруға келмейді. Мақал-мәтелдер тұрақты тіркестер сияқты аз сөзбен көп мағына білдіреді. Мысалы: *Бидайдың кеудесін көтергені – дақылы жоқтығы, жігіттің кеудесін көтергені – ақылы жоқтығы.*

Мәтел – ой-пікірді бейнелеп, түспалдап, ишаралап тұратын сөздер тобы. Мысалы: *Біреу тоңып секіреді, біреу тойып секіреді.*

Мақалдың мазмұнында себебі мен салдары қатар айтылады, ал мәтелде істің салдары айтылып, себебі айтылмай қалып қояды.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Берілген пікір бойынша өз ойларыңмен бөлісіңдер. Ұлы ойшылдың пікірімен келісесіңдер ме?

Ұлы ойшыл Сократқа кезінде мынадай сұрақ қойылыпты: «Адамға өмірде не қымбаттырақ байлық па әлде атақ па?» – депті. Сонда Сократ: «Байлық та, атақ та, даңқ та адамды шын бақытты ете алмайды. Дені сау кедей ауру патшадан бақыттырақ», – деп жауап беріпті. Яғни адам бақытты болу үшін оған денсаулық керек, ал денсаулықтың кепілі – саламатты өмір салты.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Академик Т. Шармановтың «Денсаулық – өркімнің өз қолында» деген сөзі бойынша осы тақырыпта нұсқаулық дайындандар.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Төменде берілген сөйлемдердің қайсысының мақал-мәтелге, қайсысының ырымға қатысты қолданыстарға жататынын айтыңдар.

Кісінің кісілігі киімінде емес, білімінде. Жамаулы киім де жаңбырға жарайды. Бөтен адамға баскиім бермейді. Кең киім тозбайды, тар киім тез тозады. Киімнің жағасын басуға болмайды. Ит те киімге қарап үреді. Аяқкиімді төңкеріп қоюға, теріс киюге болмайды. Киімді оң қолдан бастап киіп, сол қолдан бастап шешеді.

Тілдік бағдар**Қанатты сөздер**

Қанатты сөздер – тұжырымды ой, әуезді ұйқасқа құрылған өрнекті сөз тіркестері. Қанатты сөздер көбіне егіз, жалқы, кейде 3–4 шумақтан тұрады. Көлемі бұл мөлшерден артса, нақыл өлең, терме, толғауға айналып кетеді. Мақал-мәтелдерге ұқсас келеді. Қанатты сөздердің көбінесе авторлары белгілі болады. Қанатты сөздер **өлең** түрінде де, сол секілді **қара сөз** түрінде де кездеседі. Қанатты сөздерді «Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» десе де болады. Мысалы: *Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді.* (Ғ. Мүсірепов). *Ұлтына, жұртына қызмет ету – білімнен емес, мінезден.* (Ө. Бөкейханов).

*Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан!* (Абай Құнанбайұлы)

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Топтық жұмыс. «Мақал-мәтелді жоғалттым» ойыны. Ойынға екі топ қатысады: Бірінші топ – жоғалтушы, екінші топ – табушы.

Жақсы адамға жау Жеті жұрттың тілін біл, Кісінің кісілігі киімінде емес, Батырға да Айдағаның бес ешкі, Өзіл айтсаң да, Білгенің бір тоғыз, Тұз астың дәмін келтірсе, Баласы атқа мінсе, Анасын танымаған, Анасын сүйгеннің Тіл тас жарады, Ат –

ОҚЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырып қойыңдар. Не туралы айтылған? Парталастарыңа сұрақтар қойыңдар. Жауабын бағалаңдар.

Ауа ваннасы нерв жүйесін тыныштандырып, жағымды әсер етеді. Тыныс алуды және қанның оттегіне қанығуын жақсартады. Арзаның жалпы тонусын жоғарылатады, ұйқының тыныш болуы-

на ықпал жасап, төбетті ашады. Ауа ваннасының әсері ауаның температурасына, оның ылғалдығы мен қозғалысына (желдің күші) байланысты болады. Ауа ваннасын қабылдауды жылдың жылы мезгілінде, ауаның температурасы 20 градустан төмен емес желсіз күндері бастау қажет. Алғашқы кезде аяқ пен қолды ғана, кейін барлық денені жалаңаштап қыздырады.

Ауа ваннасын түске дейін қабылдаған жөн. Алдымен 5–10 минут, содан кейін уақытты біртіндеп бірнеше сағатқа дейін ұзартады. Өлсіз, суыққа төзімсіз адамдар бастапқыда ваннаны киіммен қабылдағаны дұрыс. Ауа ваннасын серуендегенде, бау-бақта т.б. жұмыс істегенде белуарға дейін жалаңаштап қабылдауға болады. Ауа ваннасын орамалмен сүртініп, ысқыланумен, душқа түсумен, теңізге немесе өзенге шомылумен жалғастырған өте пайдалы. Қыста ауа ваннасын бөлмеде қабылдауға болады. Ол үшін төсектен тұрғаннан кейін, киінбей тұрып терезені ашып қойып, гимнастикалық жаттығулар жасау керек.

Ауа ваннасын дәрігер белгілейді. Ол шынығу үшін, әсіресе балалар ағзасын нығайту үшін пайдалы.

(«Шаңырақ» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтінді талдаңдар. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«✓»	«—»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаным қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Топтық жұмыс. Денсаулыққа қатысты мақал-мәтелдерді және эмоционалды сөздерді жазып, мағынасын түсіндіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. Толтық жұмыс. Берілген анықтаманы оқып, тірек-кесте бойынша пікірталасқа түсіңдер.

«Денсаулық – физикалық ақаудың, аурудың болмауы ғана емес. Денсаулық – адамның физикалық, психикалық, рухани және әлеуметтік тұрғыдағы толыққанды белсенділігі».

(Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының Жарғысы)

Физикалық
белсенділігі –
дене мүшелерін
шынықтыруы

Әлеуметтік
белсенділігі –
тұрмыс жағдайын
жақсарту

Рухани
белсенділігі – жан
дүниесін байытуы

Психикалық
белсенділігі –
көңіл күйдің
жоғарылығы

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. Омыртқаға арналған жаттығулар кешенін біліп алып, оның пайдасы туралы нұсқаулық жазыңдар.

Саламатты өмір салтын насихаттаушы Поль Брэгг адам денсаулығы тек оның жасына ғана емес, омыртқасының жағдайына да байланысты деп есептеген. Сондықтан бала кезден денені тік ұстауды әдетке айналдырып, омыртқаны қисайтпауға тырысу керек.

(Ү. Молдашқызы. «Денсаулық» журналынан)

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

13-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- «Денсаулық кепілі» неде екеніне қандай ой түйдіңдер?
- Сен үшін бұл тақырыптағы қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмыстарыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдерің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағалаңдар).
- Осы тақырып бойынша тағы не білгілерің келеді?
- Осы тақырып бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисыңдар?

7-8-сабақтар ДЕНСАУЛЫҚТЫ САҚТАУ – ҮЛКЕН ӨНЕР

ОЙТУРГІ

- Денсаулықты сақтаудың басты сыры неде?
- «Денсаулықты сақтау – үлкен өнер» деген сөз қолданысын қалай түсінесіңдер?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Сұхбатты тыңдап, не жайында екенін талдаңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. «Кімнің жады мықты?» ойыны. Мәтінді қайталап тыңдап, қажетті ақпараттарды кім қателеспей айтса, сол жеңеді.

Есте сақта!

Диалог – сөйлеу, әңгімелесу деген сөз. Көркем шығармаларда екі не одан да көп адамдардың бір-бірімен тікелей сөйлескен сөзін диалог деп атайды.

Монолог – бір кісінің сөйлеуі немесе ойы. Монологте белгілі бір тақырыптағы мәселені баяндап, сипаттап, әңгімелеп береді. Онда адамның ойы, пікірі, көзқарасы бірінші жақта және үшінші жақта баяндалады.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Тыңдалымдағы диалогті монологке айналдырып жазыңдар. Қандай ерекшелікті байқадыңдар?

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпараттарды іріктеп, жоспар құрыңдар.

Тибеттік тамақтану ережелері

Шығыс ғалымдары: «Тамақтану мәдениетінің болмауы немесе оны білмеу – адамзаттың басты мәселесі», – деген. Адам ағзасы

жүйелі болып саналғанымен, ол әрбір секунд сайын ішкі ортаның тепе-теңдігін сақтағанда ғана, ағзаның барлық жүйелері қалыпты қызмет атқарады.

Бүкіл әлем алғашқы пайда болған 5 элементтің *ауа, су, жер, жел* және *кеңістіктің* бір-біріне арақатынасы ретінде қарастырылады. Осы аталған алғашқы 5 элемент – бізді қоршаған орта мен денемізді құрастырушылар. Сау ағзада әрбір элемент өз міндетін дұрыс атқарып, үйлесімді қызмет етеді. Мысалы: *Жер* біздің денеміздегі тұрақтылықты сақтайды: ойлау деңгейінде – өзіне деген сенімділік; физикалық деңгейде – сүйек қаңқасының беріктігі мен қозғалуына сенімділік.

Жел ойлау қабілетінің белсенді болуына жауапты, себебі «ой жүйрік» деп бекер айтпайды. От мінезді қалыптастырады, оған байсалдылық, кейде қайсарлылық қасиет береді, асқорытуға белсенді үлес қосады. *Су* адамды сыпайы және жұғымды болуға, қиын жағдайларды орай өтуге бейімдейді және тұздың әрекеттесу үдерістеріне жауапты.

Әр адамның өзіне тән ерекшелігі ағзадағы барлық 5 элементтің үйлесіміне байланысты. Біреулер табиғатынан сымбатты, ал біреулер семіздікке бейім келеді, біреулердің шашы қара, біреулердің шашы сары және т.с.с. Осы аталған белгілер жердің, судың, оттың және ауаның бір-бірімен жеке-жеке үйлесуінің нәтижесінде қалыптасқан. Сондықтан тағам өнімдерін таңдап, емдәм тағайындау да тек қана әр адамның денсаулық ерекшелігіне қарай жеке-дара жүргізіледі.

(«Денсаулық» журналынан)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. *Тамақтану мәдениеті* деген не?
2. Нелер денемізді қоршаған ортамен тепе-теңдікте ұстайды?
3. Жер не нәрсеге жауапты?
4. Жел қандай қызмет атқарады?
5. Оттың үлесі қандай?
6. Судың қызметі неден көрінеді?
7. Әр адамның өзіне тән ерекшелігі немен байланысты?

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтін соңында қарамен жазылған сөйлемдегі негізгі ойды таратып, «тағамды әр адамның денсаулығына қарай тағайындау» дегенді қалай түсінгендеріңді ас мәзірін жасау арқылы дәлелдеңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып, әр адамның өзіне тән ерекшелігін құрайтын 5 элементтің үйлесімін теріп жазып, түсініктеме жазыңдар.

Үзінді	Түсініктеме

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі фразеологизмдерді тауып, мағынасын ашып айтыңдар.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Кейде биікке көтерілгенде не төменге түскенде бастың айналатыны бар. Егер мұндай жағдай жиілеп кетсе, адам өзін ұстап тұра алмай, құлап қалады. Бас айналған кезде жүрек айнып, құлақ шуылдап, көзі бұлдырайды. Одан құтылудың бір жолы бар: 1 құты қайнаған жылы суға 2 шай қасық алма сіркесуы мен 1 шай қасық бал салып, мұқият араластырып, түні бойы қойып, таңертең ашқарынға ішіңіз. Емделу мерзімі – 10–12 күн. Бұл сусын сонымен қатар жүйке жүйесін де тыныштандырады.

(«Денсаулық» журналынан)

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Төмендегі Гиппократтың және Анахарсисің пікірлеріне сілтеме жасап, мақала жазыңдар. Мақалада эмоционалды сөздерді қатыстырыңдар.

Мөлшерден тыс тоқтық та, аштық та және басқа да ауытқушылықтың бәрі де денсаулыққа зиян.

(Гиппократ)

Тәтті тағам емес, денсаулыққа пайдалы тағам – тәтті.

(Анахарсис)

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Жұптық жұмыс. Қосымша ақпарат көздерінен қымыз бен шұбаттың адам ағзасына тигізер пайдасы туралы ақпарат жинап, эмоционалды сөздерді қатыстырып, таныстырылым жасаңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағы». Сабақтан алған әсерің қандай?

9–10-сабақтар

НӘТИЖЕ САБАҚ. САЛАМАТТЫ ӨМІР САЛТЫ

ОЙТУРТКІ

- Саламатты өмір салты деген сөз қолданысын қайдан естідіңдер?
- Ол қандай ұғымдарды қамтиды?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, оқу мәнеріне, дауыс ырғағына көңіл бөліңдер.

1. Диктор қандай сөздерге екпін түсірді?
2. Мәтін қандай жанрда, яғни қай стильде жазылған?

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпарат бойынша «Халық денсаулығының қауіп-қатерлерін» кластерге түзіп, ойларыңды нақты деректермен дәлелдеңдер.

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқып, нақты дерек пен авторлық көзқарасты ажыратыңдар.

Дәл бүгіннен бастап...

Адам баласы өзінің айналасындағыларға, басқаларға деген көзқарасын, ниетін өзгертсе, олардың да бұған деген көзқарасы өзгереді. Ойы мен ниетін жақсылыққа бағыттай алмайтын адамдар бақытсыз болады. Сондықтан өз бақытымыз үшін өзіміз күресейік. Алдымен өзімізбен күресуді жақсы ойдың негізінде жүзеге асырайық. Ол үшін мен сіздерге өзім орындайтын бағдарламаны ұсынамын. Оның аты «Дәл бүгінгі күннен бастап...» деп аталады.

Дәл бүгіннен бастап «Мен бақыттымын» деген сөзді басшылыққа аламын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімді қоршаған ортадан тек қана жақсылық іздеймін, ойым мен ниетімді жақсылыққа бастаймын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімнің денсаулығым туралы ойлана бастаймын. Денешынықтыру жаттығуларын жасап, үсті-басыма күтім жасаймын. Дұрыс тамақтанамын, өз денсаулығымға зиян келтірмеуге тырысамын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімнің ой-өрісімді кеңейте бастаймын. Білімімді толықтырамын. Миымды жаттықтырамын. Ой қозғауға күш беретін кітаптар оқимын.

Дәл бүгіннен бастап барлық адамға достық ниетпен қараймын. Мүмкіндігінше, өзіме жарасатын киім киіп, адамдармен дауыс кө-

термей сөйлесем, ешкімді сынамауға, ешкімге жөнсіз тиіспеуге, ешкімді басынбауға тырысамын.

Егер сіз бен біз осы бағдарламаны ұстансақ, өміріміз тынышталып, денсаулығымыз жақсарып, өзімізбен және айналадағы адамдармен қарым-қатынасымыз ізгілікке, сүйіспеншілікке құрылатыны сөзсіз.

(Джеймс Лейн Аллен)

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі авторлық көзқарасты беріп тұрған эмоционалды сөздерді тауып, қолданылу ерекшелігін анықтаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. «Шынығу және дене жаттығуы – саламатты және ұзақ ғұмыр кепілі» деген тақырыпта постер жасаңдар. Пікірлеріңді сыныптастарыңның алдында қорғаңдар.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеп айтыңдар.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Жақсы ниет, жылы сөзге қатысты мақалдарды қолданып, сыныптастарыңмен диалог құрыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, «Дені саудың – жаны сау» тақырыбына қатысты мәселелердің оңтайлы шешілу жолдарына немесе себептеріне өз көзқарастарыңды білдіріп, дискуссивті эссе жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Саламатты өмір салты» дегенді қалай түсінгендеріңді «*Төрт сөйлем*» әдісін қолданып жазыңдар.

Пікір. Саламатты өмір салтына қатысты айтылған ойға өз пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар.

Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдеңдер.

Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.

Қорытынды. Түсінгендерің бойынша қорытынды жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Суретке қарап, өз ойларыңды айтыңдар. Сендерге саламатты өмір салты бойынша жарнама жасау тапсырылды делік. Қалай жазар едіңдер? Жазып көріңдер.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

11-тапсырма. «*Шығу парағы*» әдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- «Денсаулық – зор байлық» тақырыбы бойынша не үйрендіңдер?
- Сендер үшін бұл бөлімдегі қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмыстарыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдерің тола ма? (*Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағалаңдар*).
- Осы бөлім бойынша тағы не білгілерің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисыңдар?

4-бөлім

СҮЙІСПЕНШІЛІК ПЕН ДОСТЫҚ

1–2-сабақтар

ДОСТЫҚ – АСЫЛ ҚАСИЕТ

- Достық туралы жазылған шығармаларды оқыдыңдар ма?
- Сендерге дос не үшін керек?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді диктор мен бір оқушының мәнерлеп оқығанынан тыңдаңдар. Интонация, кідіріс, логикалық екпін түсетін тұстарын ажыратыңдар.

«Досым, сүйікті досым!». Шын жүректен қадірлеп, жақсы көрген адамыңа хат жазсаң, яғни сағына тіл қатсаң, осы сөз кеп аузыңа түседі. Бұл сенің өзегіңді жарып шығады.

Ең жақсы, ыстық сезімді бейнелейтін осы бір сөз қандай мағыналы, қандай асыл еді дейсің! Шынында, достасу, дос болу – өміріңнің қызығы ғой. Жолдасы, досы жоқтың өмірі еш. Жалғыздықтың күні қараң.

Достық – шынайы, асыл сезім. Достық сезімге көтерілу адамгершілік қасиеттерге, кіршіксіз махаббатқа бөлену екенін сен жақсы білесің, оқушы! Достық жүрген жерде жалған сезімге орын жоқ.

(Мұқан Иманжанов)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді қайталап тыңдаңдар. Мәтіннің тақырыбы мен идеясын талдаңдар. Тірек сөздерді қолданып, өз пікірлеріңді өзгердің пікірімен салыстырыңдар.

Тақырыбы:

Идеясы:

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтіннен нақты дерек пен авторлық көзқарасты ажыратыңдар. Автор мысалға келтірген оқиғаның дамуы мен аяқталуы жайында жұп болып ой бөлісіңдер.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі сүйіспеншілікті білдіріп тұрған сөз қолданыстарын тауып, олардың қандай сөздер екенін талдаңдар (*эмоционалды сөздер, фразеологизмдер, шылаулар*).

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді мәнерлеп оқып, достыққа тән асыл қасиеттерді атаңдар.

Достық – адамдардың бір-біріне адал, қалтқысыз сеніп, бір мүдделі, ортақ көзқараста болатын қасиеті. Достық – өзара жауапкершілік пен қамқорлықтың, рухани жақындықтың белгісі. Нағыз достық адамға шабыт беріп, өмірде кездесетін түрлі сәтсіздіктерге мойымауға, басқа түскен қайғы мен қиыншылықты бірге көтеруге жәрдемдеседі. Дос-жарандардың мінездері әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, біреуінде қызбалық не шабандық, екіншісінде тұйықтық не жігерсіздік байқалса да, бұлар достыққа кедергі бола алмайды, қайта нағыз достық осындай кемшіліктерден арылуға көмектеседі. Достықта сатқындық, екіжүзділік, өтірікшілік, өзімшілдік болмайды. Қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесінде достыққа ерекше көңіл бөлінеді.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мақал-мәтелдердің тыныс белгісін қойып, көшіріп жазыңдар.

Дос ажарың жолдас базарың
 Жүз теңгең болғанша жүз досың болсын
 Жақсымен жолдас болсаң жетерсің мұратқа
 Жаманмен жолдас болсаң қаларсың ұятқа
 Заттың жаңасы жақсы
 Достың ескісі жақсы
 Досы көппен сыйлас
 Досы азбен сырлас
 Жаман жолдастан таяғым артық
 Досың дос болғанға шаттан
 Дұшпанмен дос болудан сақтан

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Тарихта болған ұлы тұлғалар – Абай мен Евгений Михаэлистің, Шоқан Уәлиханов пен Федор Достоевскийдің, Маржан Жұмабаев пен Максим Горькийдің, Шыңғыс Айтматов пен Мұхтар Шахановтың достығы жайында шағын мақала жазыңдар.

Ұлы адамдардың ұлы достығы

Адамзат бойындағы ең ізгі, ең шуақты қасиеттерінің бірі – достық. Достық арқылы адамның жүрегі тыныштық тауып, өзінің тұлғалық қасиеті қалыптаспақ. Ал қазақ халқы достыққа берік, жолдастыққа адал болуы арқылы өзінің ақ ниеті мен таза көңілін көрсеткен.

Кітап іздеудің, оны оқудың соңында жүріп, Абай 1880 жылы Петербордан айдалып келген төңкерісшіл, халықшыл Евгений Петрович Михаэлис деген зиялы адаммен таныс болады. Бұл таныстықтың соңы үлкен достыққа ұласады.

Ал қазақ ғылымын қазынаға толтырған Шоқан Уәлихановтың құбылыс ретіндегі орны бөлек. Жаратылысынан зерек, білімді, қазақтың тарихы мен әдебиетін жан-жақты білетін дарынды бала Шоқанға Омбыдағы Кадет корпусы құшағын айқара ашты. Кейін-

нен Шоқан Уәлиханов орыстың ұлы жазушысы Федор Достоевскиймен дос болып, хат жазысып тұрған.

Дала ойшылы Шәкәрімнің Толстойды өзіне үлкен ұстаз санауы даналар үндестігі болып табылады. Себебі, Шәкәрім Толстойға ұстаз ретінде қараған және өзінің көзқарасы ұстазымен үндес келетіндігін жасырмаған.

Әдебиеттегі ұлы достықтың жарқын көрінісі – болашаққа үлгі. Қырғыз халқының даңқты перзенті Шыңғыс Айтматовтың қазақ ақыны Мұхтар Шахановпен достығының өзі – бір ғажап әңгіме.

Ал отыз жетінің қанды шеңгеліне ілінген Мағжан Жұмабаев секілді дарабоз дарынның үлкен досы Максим Горькийдің ақынды бірнеше рет айдаудан босаттырғаны да ұлы ерлік.

Сондықтан да қазақтың әдебиеті мен ғылымы әлемнің озық ойлы елдерінің барлық ойшылдарымен дос, пікірлес.

(«Арай» газетінен)

ОҚЫЛЫМ

8-тапсырма. Өлеңдерді оқып, қайталанып тұрған тірек сөздерді анықтаңдар. Тақырыбы мен идеясындағы ұқсастықтарды табыңдар.

1. Жан қиыспас дос болсаң,
Сыйласумен жүрерсің.
Шашылып жатса сыртынан,
Жинасумен жүрерсің.

Ұзатпай хал сұрасып,
Жақындасып жүрерсің.
Жақсы, жаман іс болса,
Ақылдасып жүрерсің.

Кемісі болса, кешіріп,
Татуласып жүрерсің.
Сырттан айтқан сәлемін
Мақұлдасып жүрерсің...

Болмашыға сыр берсе,
Бұқаша көз сүзерсің.
Ақырында айтысып,
Достан күдер үзерсің.

(Құлан Алдабергенұлы. «Бес ғасыр жырлайды»)

2. Дос емес, достың сөзін **бөтен** десе,
Достықтан бір **өкпемен** кетем десе.
Арадан достық не ғып табылады,
Саған да бір іс тауып етем десе.

Дос емес, достың сөзін **көтермесе**,
Салған жерден **түбіңе** жетем десе.
Не қылып дос атына қосылады,
Көтермей бір сөзіңді бүйтем десе.

Нағыз дос бір-біріне тарылмайды,
Жуырда түрткеніне **жарылмайды**.
Жақсы-жаман айтты деп елемейді,
Бақ-дәулет сол адамнан айырылмайды.

Нағыз дос бірін-бірі жамандамас,
Араға көп өкпе сап **табандамас**.
Көңілі татулықты іздеп тұрар,
Жөніне татулықтың **шабандамас**.

(Серәлі Еруәліұлы. «Бес ғасыр жырлайды»)

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Өлеңдерде қарамен жазылған сөздердің қайсысы атау, қайсысы фразеологизм, қайсысы эмоционалды сөз екенін айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Қарамен жазылған сөздердің қолданыстағы мағынасын ашып, олардың синонимдік, антонимдік қатарларын жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Кім жатық сөйлейді?» ойыны. Өлеңдердің мазмұнын өз сөздеріңмен жазыңдар. Автордың ойын бере алдыңдар ма, жоқ па? Бір-біріңмен салыстырыңдар.

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. «Кім жүйрік?» ойыны. Достық туралы мақал-мәтелдерді кім көп білсе, сол жеңеді.

1. Дос басқа, дұшпан аяққа қарайды.
2. Ақылсыз достан ақылды дұшпан артық.

3. Дос жылатып, дұшпан күлдіріп айтады.
4. Досы жақсының өзі де жақсы.

Тілдік бағдар

Етістіктің есімше түрі

Есімше – сөйлемде екі түрлі мәнде, екі түрлі қызметте жұмсалатын етістіктің ерекше түрі. Ол бірде жіктеліп, етістік қызметін атқарса, енді бірде есімдерше түрленіп (септеліп, тәуелденіп, көптеліп), есім қызметін атқарады.

Есімше мына жұрнақтар арқылы жасалады:

- 1) *-ған, -ген, -қан, -кен*: ал-ған, көр-ген, айт-қан, кет-кен;
- 2) *-ар, -ер, -р* және етістіктің болымсыз тұлғасынан кейін *-с*: бар-ар, кел-ер, оқы-р, айтпа-с, көрме-с;
- 3) *-атын, -етін, -йтын, -йтін*: айт-атын, кел-етін, тыңда-йтын, сөйле-йтін;
- 4) *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек*: бар-мақ, кел-мек, жаз-бақ, шаш-пақ, төк-пек, бер-мек.

Есімше тәуелденеді:

I	менің бер-ер-ім	менің бар-ма-с-ым
II	сенің бер-ер-ің	сенің бар-ма-с-ың
	сіздің бер-ер-іңіз	сіздің бар-ма-с-ыңыз
III	оның бер-ер-і	оның бар-ма-с-ы
I	біздің бер-ер-іміз	біздің бар-ма-с-ымыз
II	сендердің бер-ер-лерің	сендердің бар-ма-с-тарың
	сіздердің бер-ер-леріңіз	сіздердің бар-ма-с-тарыңыз
III	олардың бер-ер-лері	олардың бар-ма-с-тары

Есімше септеледі:

A.	айт-қан	бар-ма-с
I.	айтқан-ның	бар-ма-с-тың
B.	айтқан-ға	бар-ма-с-қа
T.	айтқан-ды	бар-ма-с-ты
Ж.	айтқан-да	бар-ма-с-та
III.	айтқан-нан	бар-ма-с-тан
K.	айтқан-мен	септелмейді

Есімше жіктеледі:

I	мен көрген-мін	мен берме-с-пін
II	сен көрген-сің	сен берме-с-сің
III	сіз көрген-сіз	сіз берме-с-сіз
IV	ол көрген	ол берме-с
I	біз көрген-біз	біз берме-с-піз
II	сендер көрген-сіңдер	сендер берме-с-сіңдер
III	сіздер көрген-сіздер	сіздер берме-с-сіздер
IV	олар көрген	олар берме-с

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. 8-тапсырмадағы өлеңдерден есімшелі етістіктерді теріп жазыңдар. Есімшенің жұрнақтарын және жалғаудың түрлерін ажыратып, кестеге толтырыңдар.

Сөздер	Есімшенің жұрнағы	Жалғаудың түрі
жүрерсің	-ер	-сің – жіктік жалғау, 2-жақ

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

14-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендіңдер?
- Достық туралы қандай мағлұмат алдыңдар?
- Достық туралы мақал-мәтелді айта алдыңдар ма?
- Сабақ бойынша сұрақтарың бар ма?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3–4-сабақтар**ДОСТЫҚ – ӨМІРЛІК НУСҚА****ОЙТУРГІ**

- Шешендердің достық жайында айтылған қандай сөзін оқыдыңдар?
- «Достық – өмірлік нұсқа» дегенді қалай түсінесіңдер?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, оқиғаның басталуын, дамуы мен қорытындысын анықтаңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Әйтiмбетпен жанындағылар не туралы сөйлесті?
2. Достықтың қандай түрлері бар екен?
3. Амал достық деген не?
4. Достыққа кедергі болатын қандай қасиеттер бар?

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Топтық жұмыс. «Достық баптауды қажет ететін нәзік өсімдік сияқты» деген пікірдің төңірегінде ой бөлісіңдер. Нақты деректер мен авторлық көзқарастарыңды айтыңдар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Қанатты сөздерді оқып, тәрбиелік мәнін талдаңдар.

Адал болса досың жақын,
Еркелейтін немерең жақын,
Өз ұрпағың шөберең жақын,
Туып-өскен елің жақын.

(Қазыбек би)

Жақсымен дос болсаң,
Алдыңнан шығар елпектеп...
Жаманмен дос болсаң,
Сыртыңнан жүрер өсектеп.

(Махамбет Өтемісұлы)

Қиын күнде қол ұшын берген – нағыз дос,
Жайшылықта доспын деген – жай сөз.

(Сауф Сарау)

Жаман дос – көлеңке: басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың.

(Абай Құнанбайұлы)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мағыналық қарым-қатынасына қарай сәйкестендіріп жазыңдар.

Өзіңе қарай дос таңда,	досыңмен қараңғыда жүрген жақсырақ.
Кімнің досы жақсы болса,	ол ешқашан саған опасыздық жасамайды.
Жауыңмен жарықта жүргеннен,	Күшіңе қарай жүк көтер.
Үнсіздік – ұлы дос,	өзі де жақсы болады.

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінге мазмұны бойынша тақырып қойыңдар. Жоспар құрыңдар.

Елде бір сыйлы қария өмір сүріпті. Жалғыз ұлы бар екен. Өкесінің дәулетіне семіріп, аттан түспей серілік құрып, жолдас-жораларын көбейтіп, күніге той, қызыққа батып жүріп алыпты.

Бір күні әкесі шақырып алып:

– Балам, мен болсам, ұлғайып келем, өстіп қызық-думан құрып жүре бермекпісің, үйленсеңші, – дейді.

– Ой, әке, қарап жүргем жоқ, жолдас, дос көбейтіп жүрмін ғой.

Әкесі:

– Досың көп пе сонда? – деп сұрайды.

Баласы:

– Көп, сол достарымның бәрі мен дегенде ішкен асын жерге қояды, айтқанымнан шықпайды, – дейді.

Әкесі:

– Ендеше, сол достарыңды сынап қайталық, – дейді.

Соны айтып, өзі бір атқа, ұлын екінші атқа мінгізеді. Атан түйенің жады ағашына су құйған мес салынған қапты көлденең салады да, жетекке алады. Өкелі-балалы екеуі жүріп отырып, ұлының жан досының үйіне келеді. Сыртта оңашалап сөйлеседі. «Баламның досы екенсің, әдейілеп ат басын тіреп тұрмыз, – дейді үлкен кісі. – Басымызға іс түсті, малдан айырылды. Оның үстіне мына бір кісіні байқамай өлтіріп алдық, ісімізді жайғастыр».

Досы: – Бұл істі мойныма ілмексіндер ме?.. Аулақ, аулақ! – деп безектеп шыға келеді.

Мақұл десіп, келесі ауылдағы досына және ең сенімді деген тағы бір досына келіп, болған жайды баяндайды. Көмек сұрайды. Олардың бәрі де ат-тонын ала қашып, «Аулақ жүріндер», – деп қуып жібереді.

Баланың ұнжырғасы түсіп кеткен. Әкелі-балалы тіркесіп үйіне келеді. Сонда әкесі отбасында отырып былай дейді: «Балам, көзің жетті ме, сенің көп досыңның бірі – малдың досы, бірі – дәулетіңнің досы, бірі – жастық базарыңның досы, бірі – әншейін күн өткізудің досы, ендігісін өзің біл!»

(Дүкенбай Досжанов)

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. 76-беттегі «Ұлы адамдардың ұлы достығы» атты мақала мен Дүкенбай Досжанов әңгімесіндегі ұқсас идеяны анықтаңдар. Мәтіндердің тақырыбы мен құрылымын, мақсатты аудиториясын, тілдік ерекшелігін салыстыра талдаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі есімше жұрнағы жалғанған сөздерді байланысқан сөздерімен бірге жазыңдар. Есімше қандай сөз табының орнында жұмсалып тұрғанын айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Жұптық жұмыс. «Дос табу – қиын, ал оны сақтау – одан да қиын» деген тақырыпқа жұп болып, диалог құрыңдар. Сұрақтарыңның 5-тен кем болмауын және жауапта нақты деректердің қамтылуын қадағалаңдар.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтінді зерттеп оқыңдар. Мәтін мазмұнын тірек-жоспар бойынша талдап, өз ойларыңды айтыңдар.

«Ерте замандардың бірінде қазақ даласына шабуыл жасаған дұшпанның қалың қолы бұл күнде құм арасында қалған бір қаланы қоршап алыпты. Қорғаннан өте алмаған жау қалаға келетін ауызсуды тоқтатып, қамаудағы халықтың берілуін күтіпті. Қала жым-жырт. Бірнеше күн өтсе де, қалаға кіргізер нышан байқалмапты. Сонда дұшпанның әскербасы жарлық шығарған:

– Қаладан көтергенше зат алып әйелдердің кетуіне рұқсат! «Ерлері жоқ әйелдер бәрібір ұрпақ өрбітпейді. Бұл халықты осылай құртамыз», – деп жау өз үкіміне масайрапты.

Қаланың байлығын таласа-тармаса бөліскен жау енді еркек атаулыны құрту үшін азаматтарды іздесе, қаланың бірде-бір үйінде жан жоқ!

Әйелдер бір-бір ер-азаматты қапқа салып алып кеткен екен. Кішкене қыздар ер балаларды, кемпірлер шалдарды көтеріп кетіпті. Бір халық осылай аман қалыпты» дейді аңыз.

(«Ана туралы аңыздан»)

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Төменде берілген мақалдар мен фразеологизмнің қандай жағдаятта айтылатынын анықтайтындай шағын өңгіме құрап жазыңдар.

1. Жұмыла көтерген жүк жеңіл.
2. Төбесі көкке жетті.
3. Адалдық – достықтың ұлы заңы.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендіңдер?
- Амал достықтың себептері болатыны туралы бұрыннан білетін бе едіңдер?
- Тапсырмаларды орындау қиын болды ма?
- Сабақ бойынша туындаған сұрақтар бар ма?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек деп ойлайсыңдар?

5–6-сабақтар ҰЛЫ АДАМДАР ДОСТЫҒЫ

ОЙТУРТКІ

- Сендер кімдердің достығын өздеріңе үлгі етесіндер?
- Ұлы адамдардың достығын не үшін білуіміз керек?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңдерді диктор мен үш оқушының мәнерлеп оқығанынан тыңдаңдар. Дауыс ырғағын, кідірісті және логикалық екпінді қайсысы дұрыс қолданды?

Дос болам десең, досымды сыйла, қымбаттым!
Досыңа сонда досыммен ғана қымбатпын.
Дос болам десең, мендегі доспен достасқын,
Сендегі доспен дос болып сонда тұрмақпын.
Достарың көп пе? Апыр-ау, неткен жақсы едің?!
Досым аз менің... Досым-ау, менің, тапшы емін!
Достарыңмен достастыр мені, асылым,
Достастыр мені, болайын құлың нақ сенің!

(Мұқағали Мақатаев)

Достық деген таусылмайтын қазына,
Көктемеде солып қалар гүл емес.
Қарамайды ол сыйдың көп пен азына,
Нағыз достар, тіпті, сый да тілемес.
Сырлас болсаң, есігімді кір қақпай,
Шын дос болсаң, шақырмай кел, тілегім.
Шын шақырсам, саған ұқсап тіл қатпай,
Жауымның да келетінін білемін.

(Төлеген Айбергенов)

Бірімізді біріміз қуат көріп,
Бірімізден біріміз шуақ көріп,
Бірімізге біріміз пана болып,
Мен іні боп, сен қимас аға болып,
Дарқан көңілім шалқитын дала болып!

Кәусарынан достықтың қанып ішіп,
Бір тілектің бойынан табылысып.
Сәл көрмесек сабылып, сағынысып,
Жолығуға асықтық алып ұшып.

(Мұхтар Шаханов)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңдердегі ортақ ойларды қай сөз қолданыстары беріп тұрғанын талдаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. «Дербес пікір жазу» әдісін қолданып, өлеңдердің мазмұны бойынша пікірлеріңді жазыңдар (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Өлеңдердегі фразеологизмдерді және эмоционалды сөздерді тауып, эмоционалды мәнін «Қос жазба күнделігі» әдісімен толтырыңдар.

Фразеологизмдер	Эмоционалды мәні

Тілдік бағдар

Етістіктің көсемше түрі

Көсемше де есімше сияқты екі түрлі мәнде, екі түрлі қызметте жұмсалады. Көсемше бірде жіктеліп, нақты қимылды білдіріп, етістік қызметінде қолданылса, енді бірде қимылдың амалын білдіреді.

Мысалы, *қалаға барамын* немесе *оқып отыр* дегенде көсемше қимылдың өзін білдіріп тұрса, *дауыстап оқыды*, *үйге сөйлей кірді* дегенде *дауыстап*, *сөйлей* тәрізді көсемшелер қимылдың амалын, қалай болғандығын білдіріп тұр.

Көсемше мына жұрнақтар арқылы жасалады:

- 1) *-а, -е, -і*: айта, бере, ойлай;
- 2) *-ып, -іп, -п*: айтып, беріп, ойлап;
- 3) *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі* түрі жіктелмейді.

Көсемшенің жіктелу үлгісі

I	мен жаза-мын	келіп-пін
II	сен жаза-сың	келіп-сің
	сіз жаза-сыз	келіп-сіз
III	ол жаза-ды	келіп-ті
I	біз жаза-мыз	келіп-піз
II	сендер жаза-сыңдар	келіп-сіңдер
	сіздер жаза-сыздар	келіп-сіздер
III	олар жаза-ды	келіп-ті

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. 1-тапсырмадағы өлеңдерден көсемше жұрнақтары жалғанған сөздерді тауып, қандай қызмет атқарып тұрғанын талдаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Берілген етістіктерге көсемше жұрнағын, жіктік жалғауын жалғап, сөйлем құраңдар.

Сыйла, достас, тілеме, кел, кір, шақырма, тіл қатпа.

ОҚЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінді оқып, қандай жанрда жазылғанын анықтаңдар. Мәтіннің құрылымын ескере отырып, күрделі жоспар құрыңдар.

Шоқанның інісі Мақы (Мақажан) суретші болды. Ол Петербургтегі керең-мылқаулар мектебінде оқып, білім алған. Кейін түрлі ғылыми мекемелер мен кітапханаларда суретші болып қызмет

істеді. Інісінің дарынды екенін байқаған Шоқан Мақыны көркемөнер академиясының шеберханасына орналастырады. Ол онда суретшілік өнермен шұғылданады. Мақы Петербургте он бір жыл тұрған.

Шоқан арқылы Мақы Петербург пен Омбыда көптеген ғалымдармен және қоғам қайраткерлерімен таныс болған. Г. Н. Потанин былай деп жазды: «Көкшетаудан шығып, Уәлихановтардың ауылын іздеп келе жатып мен қазіргі көзі тірі ағайынды төртеуінің біреуімен қалтқысыз байланыс жасайтын болсам, нақ осы Мақымен байланысам ғой деп ойладым». Шоқаннан тағылым алған Мақы кетер-кеткенше орыс халқын өзіне жақын тұтып, оның озық мәдениетін қастерлеумен өткен. Атақты архитектор Шота Уәлиханов – осы Мақының немересі.

Шоқанның тағы бір інісі Мақмұт та ағалары сияқты орыс ғалымдарымен, жазушы, инженерлерімен жас кезінен араласқан. Сол достық қарым-қатынастарын өмірінің аяғына дейін үзген емес.

Г. Н. Потанин Уәлихановтардың отбасымен 1895 жылғы Сырымбеттегі кездесуін өте жылы еске алады. Шоқанның жақын досы Потанинді Уәлихановтар әулеті шын ықыласпен қарсы алып, оның құрметіне той-думан жасап, сауық құрған. Г. Н. Потанинге арнайы бөйге ұйымдастырып, түрлі халық ойындары мен сұңқар салып, құс аулау сияқты этнографиялық ойындар көрсеткен. Халық ертегілері мен эпикалық өлең-жырларды, аңыз-ертегілерді жазып алуы үшін әйгілі әншілер мен жыршыларды шақыртқан.

(*Abai.kz ақпараттық порталынан*)

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтіннің кейіпкерлері сендерге таныс па?
2. Мәтінде кімдердің достығы туралы айтылады?
3. Потанин ертегілер мен эпикалық жырларды кімдерден естіген?

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі тұлғалар туралы өз пікірлеріңді топқа бөлініп айтыңдар. Ғаламтор материалдарын пайдаланыңдар.

Бірінші сөйлем. *«Менің білуімше, ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... мынадай қорытындыға келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Есімше және көсемше жұрнақтары жалғанған сөздерді пайдаланып, мәтіндегі Уәлихановтар отбасының Г. Н. Потанинді салтанатты қарсы алуын көрініске айналдырып, қайта жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Ұлы адамдардың достығы» тақырыбында дискуссивті эссе жазыңдар. Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, тақырыпқа байланысты берілген мәтіндердегі орын алған мәселелердің оңтайлы шешілу жолдарына немесе себептеріне өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. *Жұптық жұмыс.* Өдебиеттен қандай ұлы адамдардың достығы жөнінде оқығандарыңды бір-бірлеріңе жұп болып өңгімелеңдер.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. *«Бес саусақ»* әдісі арқылы сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

7–8-сабақтар

СҮЙІСПЕНШІЛІК – ШЫНАЙЫ СЕЗІМ

ОЙТУРТКІ

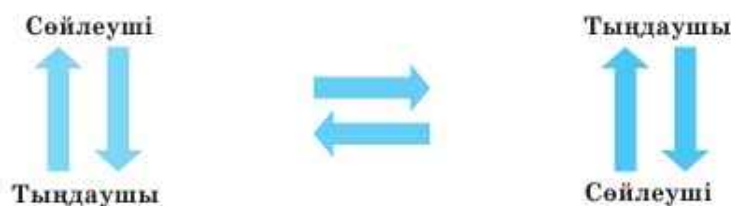
- Сүйіспеншілік туралы не білесіңдер?
- Көркем әдебиеттен қандай жағдаяттарды еске алар едіңдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтінді тыңдап, тақырыбын қойыңдар. Негізгі ақпараттар төңірегінде «Сөйлеуші → Тыңдаушы» рөлдерінде еркін сұхбаттасыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Шәмші Қалдаяқовқа деген сүйіспеншіліктердің бөріне ортақ ой қайсы? Пікір айтушылар кімдер?

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі сүйіспеншілік қандай эмоционалды сөздер арқылы берілгендігін кестеге салып түсіндіріңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. «Шәмші – ел аузында» тақырыбына кластер құрастырыңдар.

Тілдік бағдар**Тұйық етістік**

Тұйық етістік – етістіктің ерекше түрі. Тұйық етістік етістіктің негізгі және туынды түбіріне, етіс және болымсыз етістік тұлғаларына -у жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Мысалы: көр-у, бар-у, шегеле-у, айт-қыз-у, сөйле-с-у, кел-ме-у, бөге-ме-у. Бұл сөздер қимыл, іс-әрекеттердің атын білдіріп, солардың атауы болып тұр. Сондықтан да тұйық етістік зат есім мәнінде жиі қолданылады.

Тіпті, тұйық етістіктердің кейбірі белгілі заттың, көбіне құралдың атын білдіріп, зат есім болып кеткен. Тілімізде *көсеу* (отты, шоқты көсейтін құрал), *жасау* (қызға жиналған дүние-мүлік), *қашау* (ағашты кесетін, жонып, қашайтын құрал), *тұсау* (жылқының алдыңғы екі аяғына салатын құрал) сияқты зат есімдер тұйық етістіктен жасалған. Мысалы: *Көсеу ұзын болса, қол күймейді.* (Мақал).

Тұйық етістік зат есім сияқты түрленеді, етістікше түрленбейді. Тұйық етістік тікелей септеледі, тәуелденеді, бірақ жіктелмейді. Тұйық етістікке көптік жалғауы жалғанса, одан кейін тәуелдік жалғауы жалғанып қолданылады.

Тұйық етістіктің тәуелдену үлгісі

I	менің келу+ім	біздің келу+леріміз
II	сенің келу+ің	сендердің келу+лерің
	сіздің келу+іңіз	сіздердің келу+леріңіз
III	оның келу+і	олардың келу+лері

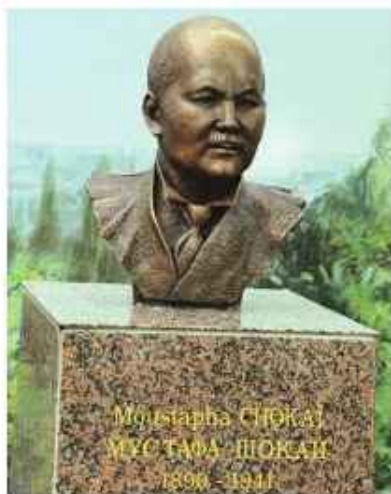
Тұйық етістіктің септелу үлгісі

A.	сөйлеу	айту+ы
I.	сөйлеу+дің	айту+ы+ның
B.	сөйлеу+ге	айту+ы+на
T.	сөйлеу+ді	айту+ы+н
Ж.	сөйлеу+де	айту+ы+н+да
Ш.	сөйлеу+ден	айту+ы+нан
К.	сөйлеу+мен	айту+ы+мен

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқындар. Мақаланың құрылымын сақтай отырып, күрделі жоспар құрындар.

2008 жыл 28 қаңтар. Күн – жұма. Бүгін біз Шелль қаласындағы зиратқа жерленген Мария Шоқайдың басына баруды жоспарлаған едік. Мария Шоқайдың зираты кіреберісте, қақпадан онша алыс емес жерде екен. Зиратқа кірген бойда көңілім толқып, жүрегім дүрсілдеп сала берді. Бұл, бәлкім, Мұстафа Шоқайдың адал жары, оның көрген ауыртпалықтарын қайыспай, зор адамгершілікпен бірге бөліскен Марияға деген шексіз ризашылық пен құрмет белгісі болар. Жаңбыр жауған кезде-ақ: «Әй, бұл Мұстафа мен Марияның көз жасы немесе сағыныш тамшы-

лары шығар», – деп ойлағанмын.

Мәшинеден түсіп, Мария Шоқайдың зират басына барған кезде құйып тұрған жаңбыр кілт тоқтады. Кәдімгі ағып тұрған судың шүмегін кілт бұрай салғандай. Марқұмның қабіріне гүлшоқтарын қойдық.

Мария Шоқай да қайраткер. Мұстафаның жанында жүріп, әрі ақылшысы, әрі қамқоршысы, әрі жары болса, қайраткер болмай, кім болады?

Марияның шоқайтанудағы орны ерекше. Шоқайдың жеке құжаттарын, бүкіл мұрасын сақтап, тиісті орындарға табыстаған – осы Мария екен.

Марияның Мұстафа Шоқайдың мұрасын сақтап қалғаны – өз алдына, Мұстафа Шоқай қайтыс болған соң, оның жаназасын шығартып, ислам діні, яғни шариғаттың бүкіл талаптарын жүзеге асыра отырып, жерлегені не тұрады? Мұның өзі Марияның Мұстафаға деген сүйіспеншілігі ғана емес, оның дінін де құрметтегені. Мария Берлинде Мұстафаны жерлеп, Парижге оралған соң, 1942 жылдың 5 ақпанында мешітке барып, марқұм күйеуінің қырқын беріп, рухына бағыштап құран оқытты. Өзі бақилық болғанша Мұстафаға үнемі құран бағыштап, рухын ардақ тұтты.

Біз қабірдің шаңын сүртіп, төңірегін тазалап, мәшинеге беттедік. Көлікке отырысымен жаңбыр қайта құйды. Апыр-ай, а! Бұл не болғаны сонда? Әлде бұл біздің алыстан келіп, зиярат еткенімізді Табиғат-ана да құптап, қолдағанының айғағы ма? Кім біледі, бәлкім, солай шығар...

(Қасымхан Бегманов. «Мұстафа Шоқай жолымен» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтіндегі ой кімдер туралы айтылған?
2. Мария Шоқайдың жарына деген сүйіспеншілігі неден көрінеді?
3. Мария Шоқайды неліктен қайраткер дейміз?

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінді «Төрт сөйлем» әдісін қолданып талдаңдар.

Пікір. Тыңдаған мәтін бойынша өз пікірлеріңді бір сөйлеммен жазыңдар.

Дәлел. Өз пікірлеріңді бір сөйлеммен дәлелдеңдер.

Мысал. Пікірлеріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтіріңдер.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Сендердің ата-аналарыңның не бауырларыңның туған күні. Оларға деген сүйіспеншіліктеріңді білдіргілерің келеді. Сүйіспеншілікке толы құттықтау мәтінін жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Берілген етістіктерді тұйық етістікке айналдырып, септеп жазыңдар.

Сүй, құрметте, табыста, ардақ тұт, орында.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Энциклопедиялық әдебиетті пайдаланып, Мұстафа Шоқайдың туған елге деген махаббаты туралы мәтін жазыңдар. Мәтінде Мария Шоқай естелігін пайдаланыңдар. Жазғандарыңды парталастарыңның жазғанымен салыстырыңдар. Кімнің ақпараты толық екенін түйіндеңдер.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

11-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағы» өдісімен сөйлемдерді толтырыңдар.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

1922 жылы онымен бірге Трокадеродағы этнография мұражайын (Францияда, Эйфель мұнарасының жанында) аралағанымыз әлі есімде. Мұстафа сол жерден бір домбыра көріп қалды да, тағатынан айырылды. Сол жердегі қызметкерден рұқсат сұрап, аспапты қолына алып, құлақ күйін келтірді де, қазақтың өсем әуенін орындап шықты. Сөйтті де, аспапты орнына қойды. Жабырқау болатын, жанары жасқа толы еді. Мен алғашқы және соңғы рет Мұстафаның көз жасын сол кезде көріп едім.

(Мария Шоқай естелігінен)

9–10-сабақтар**НӘТИЖЕ САБАҚ. СҮЙІСПЕНШІЛІК
БАСТАУЫ – ТУҒАН ЖЕРДІ СҮЮ****ОЙТҮРТКІ**

- Сүйіспеншілік деген сөздің синонимін білесіңдер ме?
- Туған жерді сүйу дегенді қалай түсінесіңдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді тыңдаңдар. Логикалық екпін түсіп тұрған тірек сөздерді табыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Топтық жұмыс. «Кімнің ойы жүйрік?» ойыны. Қасым Аманжоловтың ойын топ құрып, қара сөзбен әрі қарай жалғап жазыңдар. Тапсырманы тақырыптан ауытқымай орындаған топ жеңеді.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Ақынның туған жерге деген сүйіспеншілігі қандай сөйлемдермен берілген? Сол сөйлемдерді тұйық райлы етістікпен аяқтап, мәселе түрінде парталастарыңа баяндандар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінге мазмұны бойынша тақырып қойыңдар. Мәтіннің қалай басталғанына назар аударыңдар.

Мынадай бір аңыз бар. Қапияда жау қолына тұтқын боп түсіп, құлдыққа сатылған **бұғанасы қатпаған** жас бала жылдар өте келе, **кіндік қаны тамған** топырағын, әлпештеп өсірген ата-анасын ұмытуға айналады. **Жат өлкеге** бауыр басып, жақсы-жаманды бастан кешіп, төзімі мен ақыл-қайратының арқасында ақыры бөтен жұрттың билеушісі атанады. **Жылдар** жылжып өтіп, **шау тартқан** шағында ат арытып алыстан келген керуен туған жердің бір түп жусанын жеткізеді. **Жұпар** иісі бұрқыраған жусан билеушінің есіне бала күнгі ұмыт болған бейкүнә дәуренін, туған жер төсінде қызғалдақ теріп өскен **мұңсыз күндерін** қайта түсіреді. Көзінен жасы бұршақтап, санасында сартап болып жатқан сағыныш сезімі бұрқ етіп оянып, шыдас бермейді. Талайларға арман болған тақ пен тәжді **төрк етіп**, баққа, байлыққа да бұрылып қарамай, тұлпарына ер салып, туған жеріне **суыт аттанған** екен деседі.

Туған жерді сүю дегеніміз өмір бақи өз жерінде байланып қалу емес.

Мәселен, Мұхтар, сенің Отыраың мен менің Шекерімнің қаншама жас жеткіншегі қазір де **әлемнің төрт бұрышын** шарлап кетті. Біразы білім алып, тұрақтап қалып, кәсіби мамандықтарын жетілдіру үстінде. «Атың барда ел таны желіп жүріп» деп бабаларымыз айтқандай, қажырлы, қайратты шақта **көкірек көзін ашып, дүниенің ойы мен қырын** шолғанға не жетсін!

Десе де, **Жер шарының қай ендігі, экватордың қай белдеуінде** жүрсең де, туған жер атты ұлы ұғым – біреу. Сонымен рухани байланысыңды үзбесең ғана **айдарыңнан жел еспек**. Өйткені өзге топырақ, өзге ауа, өзге су оның орнын толтыра алмақ емес.

Қасиетіңнен айналайын, туған жер! Бізсіз гүлдеп, бізсіз өмір сүре алар, ал біздің рухымыз онсыз биік самғамақ емес. Иә, туған жер барда – біз бармыз.

(Шыңғыс Айтматов. «Ғасыр айрығындағы сырласу»)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді талдаңдар. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«✓»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаным қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Ш. Айтматов айтқан аңыз-әңгіме кім туралы? Ізденіп, ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- дауыс ырғағы, кідіріс, дыбыстардың үндестігін сақтау;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінде қарамен берілген сөздердің мағынасын синонимдері арқылы ашып жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мына жолдарды кіріспе етіп алып, «Туған жерім» тақырыбына эссе жазыңдар.

Қасиетіңнен айналайын, туған жер! Бізсіз гүлдеп, бізсіз өмір сүре алар, ал біздің рухымыз онсыз биік самғамақ емес. Иә, туған жер барда – біз бармыз.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Өлең бұдан елу жыл бұрын емес, дәл бүгін жазылғандай. Еліміздің егемендік алғанына қанша жыл болғанын айтып,

өлеңге талдау жасаңдар. Талдауда фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді қолданыңдар.

Елу жаста «Елім бар» деп айта алмай,
Кетпес естен күйінгенің мұңлы Абай.
Елім бар деп айтатын бір туды күн,
Елім бар деп шырқатайын мен бүгін.
Қойсын енді Қорқыт күйі сарнамай.
Кең далалы, кеңпейілді қазақпыз,
Құл емеспіз, еркін жанбыз, азатпыз.
Ел намысын ешбір жауға бермейміз!
Өмірді алға бастырамыз, өрлейміз!
Сертің осы, азат жігіт, азат қыз!

(Қасым Аманжолов)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Бес саусақ» әдісі арқылы сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

«Мен оқуға үйренген баланың алдымен өз Отаны туралы оқығанын қалаймын. Ол 10 жылдан кейін оның барлық провинциясын (ауылдарын), барлық жолын, барлық қаласын білсін, енді 15 жылдан кейін елінің барлық тарихын, ал 16 жылдан кейін барлық заңын білсін. Ол өзінің жады мен жүрегінде жатталмаған бірде-бір ерлігі, бірде-бір батыры болмасын. Бұл – өз елінің әрбір азаматы үшін парыз».

(Жан Жак Руссо)

5-бөлім

МУЗЫКА ӨНЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ДОМБЫРАСЫ

1–2-сабақтар

МУЗЫКА – ТАБИҒИ ӨНЕР

ОЙТУРГІ

- Музыканың түрлерін диаграммаға салып жазыңдар.

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді тыңдап, қандай тақырыпта жазылған монолог екенін анықтаңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Өлең мазмұны бойынша жұп болып диалог құрыңдар.

Диалогтің сұрақтары:

- Қобыздан қандай әуен төгіледі?
- Ақын әуенді қандай образдарға теңейді?
- Музыка нені бейнелейді?
- Музыканы адам не үшін тыңдайды?

Тілдік бағдар

Етістіктің шақ түрлері

Етістік қимыл-әрекетті білдіреді. Ал қимыл, іс-әрекет белгілі бір кезеңде іске асады. Сөйлеп тұрған сәтке байланысты қимылдың өту кезеңін білдіру *етістіктің шағы* деп аталады. Мысалы: *Өнер-білім бар жұрттар, Тастан сарай салғызды.* (Ы. Алтынсарин). Мұнда *салғызды* етістігі істің сөйлеп тұрған сәттен бұрын болып кеткендігін білдіреді. *Жазғытұры қалмайды қыстың сызы, Масатыдай құлпырар жердің жүзі.* (Абай). Мұндағы *қалмайды, құлпырар* деген етістіктер қимылдың сөйлеп тұрған сәттен кейін болатынын білдіреді. *Енді бүгін қарасам, Айналам бақыт кең жатыр. Бірімен-бірі туысқан, Қол ұстас-*

қан ел жатыр. (Ж. Жабаев). Бұл сөйлемдерде *жатыр* етістігі қимылдың сөйлеп тұрған сәтте болып тұрғанын білдіріп тұр.

Етістіктің шақтары есімше, көсемше тұлғалы етістік түбіріне *-ды, -ді, -ты, -ті, -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Шақтық мағынадағы осы тұлғалар дара етістікке де (*кел-іп-ті, кел-ер*), күрделі етістікке де (*келіп отыр, келіп кеткен, келіп кетпек*) беріліп отырады.

Осы шақ

Осы шақ болатын етістіктер: 1) сөйлеп тұрған кездегі іс-әрекетті білдіреді; 2) әрдайым болып тұрған дағдылы іс-әрекетті білдіреді. Осы шақ мағынасы мен жасалу жолына қарай *нақ осы шақ, ауыспалы осы шақ* болып екіге бөлінеді.

Нақ осы шақ *отыр, жатыр, жүр, тұр* деген етістіктердің жіктелуі арқылы жасалады.

	Жақ	отыр	жазып отыр
Жекеше	I	отыр+мын	жазып отыр+мын
	II	отыр+сың	жазып отыр+сың
		отыр+сыз	жазып отыр+сыз
	III	отыр	жазып отыр
Көпше	I	отыр+мыз	жазып отыр+мыз
	II	отыр+сыңдар	жазып отыр+сыңдар
		отыр+сыздар	жазып отыр+сыздар
	III	отыр	жазып отыр

Ауыспалы осы шақ етістіктің түбіріне көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнақтары жалғанып, жіктелуі арқылы жасалады.

Жақ	Жекеше	Көпше
I	айт+а+мын, сөйле+й+мін	айт+а+мыз, сөйле+й+міз
II	айт+а+сың, сөйле+й+сің	айт+а+сыңдар, сөйле+й+сіндер
	айт+а+сыз, сөйле+й+сіз	айт+а+сыздар, сөйле+й+сіздер
III	айт+а+ды, сөйле+й+ді	айт+а+ды, сөйле+й+ді

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқып, қай стильде жазылғанын анықтаңдар. Тақырып қойыңдар.

«Оркестр» деп бір музыкалық туындыны түрлі аспаптарда қатар ойнайтын музыканттар тобын айтамыз.

Оркестрдің өте үлкен түрі «Симфониялық оркестр» деп аталады. Симфониялық оркестрдің құрамында ішекті, үрлемелі, соқпалы музыкалық аспаптар болады. Ол классикадан бастап, поп музыкаға дейінгі барлық әуендерді орындайды.

Ішекті аспаптардың барлығы оркестрдің алдына орналастырылады. Бас, соқпалы және үрлемелі аспаптар артқы қатарда тұрады. Мөлшері жағынан ішекті аспаптар үлкен болады. Концерттерде күйсандық (фортепиано), скрипка немесе виолончель сияқты дара аспаптар оркестермен **сүйемелденеді**.

«Гамелан» деп аталатын Индонезия оркестрінде 75-ке жуық аспап қамтылған.

Симфониялық оркестрде көбінесе батыс классикалық музыкасы немесе опера орындалады. Симфония – 3 немесе 4 түрлі бөліктен тұратын музыкалық жанр.

Опера музыка жанрына жатады. Опера – оркестрдің сүйемелдеуімен, көтеріңкі ырғақпен орындайтын сахналық музыкалы-дра-

малы шығарма. Музыканың бұл жанры 1600 жылдар шамасында Италияда дүниеге келген. Операны орындайтын басты кейіпкерлер белгілі бір драмалық шығармадағы кейіпкердің рөліне еніп, көрерменге солардың сезімін, көңіл күйін жеткізеді. Операда би өнері де жиі қолданылады. Әсіресе Францияда операда ән мен би қатар жүреді. Операның кей түрлерінде ауызекі сөйлесу түрі – диалог те қолданылады.

(«Музыка, би, драма». Балаларға арналған танымдық энциклопедиядан)

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Топтық жұмыс. «Кім ізденгіш?» ойыны. Суретте қандай оркестр бейнеленген? Осы оркестр туралы ізденіп, мәлімет жинаңдар. Көп ақпарат берген топ жеңеді.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Ғаламтордан не газет-журналдан ақпараттарды іздеп, «Астана Опера» театры туралы шағын мақала жазыңдар. Мақалада етістіктерді нақ осы шақта қолданыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Оқылым мәтініндегі қарамен жазылған сөздерді синонимімен ауыстырып, тақырыптан ауытқымай шағын мәтін жазыңдар. Сөйлемді аяқтайтын етістіктерді ауыспалы осы шақта алыңдар.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі тырнақшаға алынған сөздердің түсініктемесін кестеге жазып, тырнақшаның қойылу себебін (+) немесе (–) қойып анықтаңдар.

Тырнақшаның қойылу себебі	+ немесе –	Атауға түсініктеме
Мақалдар мен мәтелдер, афоризмдер тырнақшаға алынады.		
Әжуа, сықақ, кекесін, мысқыл мағынасында қолданылған сөздер тырнақшаға алынады.		

Газет, журнал, кітап, шығарма аттары тырнақшаға алынады.		
Кәсіпорын, фирма, зауыт, фабрика, ұйым аттары, машина маркалары тырнақшаға алынады.	+	«Симфониялық оркестр» – ұйым атауы

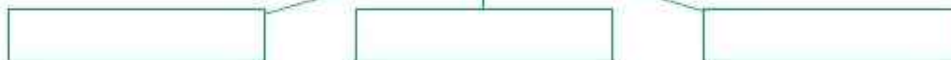
ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. «Қазақстандағы оркестрдің түрлері» деген тақырыпқа кластер құрастырыңдар. Өрқайсысын сипаттап айтыңдар.

Қазақстандағы оркестрдің түрлері

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Өлеңді мұқият оқып, негізгі идеясын анықтаңдар. Өлең авторы туралы не білесіңдер? Ой қозғаңдар. «Музыканың маңызы» тақырыбында ассоциациялық кесте құрыңдар.

Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй.

Дүние ойдан шығады,
Өзімді өзім ұмытып,
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып.

Аңсаған шөлде су тапса,
Бас қоймай ма бастауға?
Біреу түртсе, я қақса,
Бой тоқтамас жасқауға.

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.

Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар ғып жүргізер.

Есіткендей болады
Құлағы ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Ішіп, терең бойлаймын,
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын
Жұрттың жалған шуларын.

Тағы сене бастаймын
Күнде алдағыш қуларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма?

(Абай Құнанбайұлы)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Бес саусақ» әдісі арқылы сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

3–4-сабақтар

МУЗЫКАЛЫҚ БАҒЫТТАР МЕН АСПАПТАР

ОЙТУРГІ

- Қандай музыканы тыңдағанды ұнатасыңдар?
- Музыкалық аспаптардың бәрін тізіп айтып шыға аласыңдар ма?
- Халықаралық деңгейде елімізді танытқан музыканттарды білесіңдер ме?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді диктор мен бір оқушының мәнерлеп оқығанынан тыңдаңдар. Дауыс ырғағы мен кідірістің дұрыс жасалғанына көңіл аударыңдар.

Музыкалық бағыттар

Өрқилы кезеңдерде дүниенің төрт бұрышында музыканың түрлі жанрлары өмірге келді. Музыкадағы джаз жанры XX ғасырдың

басында АҚШ-тың Жаңа Орлеан штатында туындады. Джазды Батыс Африка мен Еуропа музыкаларының қосындысы деп қарауға болады. Онда саксофон, керней, тромбон, кларнет (ағаштан жасалған үрлемелі музыкалық аспап), пианино, гитара, контрабас, барабан сияқты музыкалық аспап түрлері бар.

Классикалық музыка, кантри музыкасы, діни әуендер, рок, поп, үнді классикалық музыкасы және электронды музыкалар да әлемге танымал музыка жанрларына жатады. Осылардың арасында қазіргі кезде поп пен электронды музыка көбірек **сұранысқа ие**.

Музыканың түрлі жанрлары әлемнің түкпір-түкпірінде өмір сүретін әртүрлі адамдардың шабыты мен қиялының нәтижесінде пайда болды. Бірақ музыка тілі ортақ. Қай жерде өмірге келгеніне қарамастан, біз оны тыңдап, ләззат аламыз.

«Самба» деп аталатын бразилиялық ырғақ әлемнің барлық музыканттарына **өз ықпалын тигізді**. Қатты әрі жылдам ойналатын музыка ырғағында би билеу көп адамға ұнайды.

Қазақта күй жанры өзінің қайталанбас әуенімен әлемге танымал болды.

Өнердің тарихына **көз жүгіртетін** болсақ, адамзаттың даму тарихында қилы кезеңдерді бастан өткергеніне **куә боламыз**.

Технологиялар қарқынды дамыған қазіргі заманда өнердің түрлері де өзіндік сипатын өзгертті. Дегенмен ертедегі өнер түрлері ұмытылмақ емес. Ата-бабаларымыздың мәдени мұрасын сақтап, келешек ұрпаққа өзгеріссіз жеткізу – біздің міндетіміз.

(«Музыка, би, драма». Балаларға арналған танымдық энциклопедиядан)

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі музыка жанрына қатысты терминдік атаулардың түсініктемесін іздеп тауып, «Қос жазба күнделігі» әдісімен толтырыңдар.

Жанр атаулары	Түсініктемесі
Классикалық музыка	

Тілдік бағдар**Келер шақ**

Келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сөттен кейін болатынын білдіреді. Мысалы: *Ол мектепке ерте бармақ. Сендер үйге келерсіңдер.*

Келер шақ мағынасы мен жасалуына қарай **болжалды келер шақ** және **ауыспалы келер шақ** болып бөлінеді. Болжалды келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің болу мүмкіндігін айқын көрсетпей, болжап қана айтылады.

Болжалды келер шақ есімшенің *-ар, -ер, -р*, болымсыз етістіктен кейін *с* жұрнағы қосылу арқылы жасалады да, үш жақтың бірінде жіктеліп жұмсалады.

Жақ	Жекеше	Көпше
I	бар+ар+мын, кел+ме+с+пін	бар+ар+мыз, кел+ме+с+піз
II	бар+ар+сың, кел+ме+с+сің	бар+ар+сыңдар, кел+ме+с+сіңдер
	бар+ар+сыз, кел+ме+с+сіз	бар+ар+сыздар, кел+ме+с+сіздер
III	бар+ар, кел+ме+с	бар+ар, кел+ме+с

Мақсатты келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің келешекте мақсат етіле орындалатынын білдіреді.

Мақсатты келер шақ етістіктің түбіріне *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* жұрнақтары, одан кейін жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *Мен ауылға бармақшымын. Сен ерте кетпекшісің.*

Жақ	Жекеше	Көпше
I	кел+мек+пін, қайт+пақ+пін	кел+мек+піз, қайт+пақ+пыз
II	кел+мек+сің, қайт+пақ+сың	кел+мек+сіңдер, қайт+пақ+сыңдар
	кел+мек+сіз, қайт+пақ+сыз	кел+мек+сіздер, қайт+пақ+сыздар
III	кел+мек, қайт+пақ	кел+мек, қайт+пақ

Ауыспалы келер шақ ауыспалы осы шақ сияқты көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнақтарының жіктелуі арқылы жасалады. Сондықтан ауыспалы осы шақ пен ауыспалы келер шақ сөйлемдегі мағынасы жағынан ажыратылады.

Ауыспалы осы шақ	Ауыспалы келер шақ
Бұл жерде ағаш өседі.	Бұл жерде ағаш күтсе ғана өседі.
Мен ылғи ерте тұрамын.	Мен ертең ерте тұрамын.
Ол мектепте оқиды.	Ол сабағын кешке оқиды.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінде қарамен жазылған фразеологизмдерді синонимімен ауыстырып айтыңдар. Қандай өзгеріс болғанын парталастарыңа түсіндіріңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Берілген етістіктерге келер шақ жұрнақтарын жалғап, түрлендіріп жазыңдар.

Өмірге келу, ие болу, ләззат алу, ықпалын тигізу, куә болу.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, қандай мәселе көтерілгені туралы пікірлеріңді төрт сөйлеммен жазыңдар.

Қобыз

Күндердің күнінде бойы өсіп, бұғанасы қатқан Қорқыт түс көреді. Түсінде ақ сақалы беліне түскен, ақ таяғы көк тіреген әулие қарт аян береді: «Уа, Қорқыт, түр! – дейді. – Сен бір аспап жаса. Аспабың алты жасар нар атанның жілігіндей болсын. Шанағы бақырдай болсын. Көні аруананың бауыр терісінен болсын. Тиегі ортекенің мүйізінен болсын. Ішегі бесті айғырдың құйрығынан болсын. Аспабыңның аты қобыз болсын. Сол қобыз қиялыңа қанат, жолыңа шырақ, жаныңа араша болар!».

Қорқыт осы сөзді өңінде естігендей болып оянса, көкірегі күйге толып, көмейінен сөз саулағандай халде екен. Сол бетінде қобыз жасауға кірісіп, әулиенің қойған барлық шарттарын орындайды. Сонан соң қобызды қолына алып, құлағын бұрап, қияғын шалып көрсе, сарнап қоя береді. Өлгі көкірегін кернеген күй қобызына

көшіп, аспан асты сазды сарынға бөленеді. Ұшқан құс, жүгірген аң, ескен жел – бәрі сүттей ұйып, қобыз күйін тыңдайды.

(Ақселеу Сейдімбек)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі етістіктер қай шақта қолданылған? Парта-ластарыңа түсіндіріп айтып беріңдер.

ОҚЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін соңында берілген сәйкестендіру тапсырмасын орындаңдар.

Шертер – екі немесе үш ішекті, саусақпен шертіп ойнайтын аспап. Шертердің шанағы терімен қапталады. Оны көбінесе мал бағатын бақташылар тартатын болған.

Асатаяқ – сілкі арқылы үн шығаратын көне музыкалық аспап. Ұзындығы – 110–130 см. Тұтас ағаштан арнайы қалыпта жасалады. Басы күрек тектес. Бас жағына түрлі темір сақиналардан сылдырмақтар тағылып, өрнектермен әшекейленеді. Асатаяқ өзіндік үнімен ерекшеленеді. Аспапты ырғап, шайқап ойнайды. Асатаяқ аспабын ертеде көбінесе бақыстар қолданған.

Домбыра – қазақ халқының арасына өте ерте және кең тараған, ғасырлар сырын сақтаған қос ішекті, шертіп ойнайтын музыкалық

аспаптың бірі. Өзіне тән ерекшелігі бар, ішекті-шертпелі аспаптар тобына жатады. Домбыра әртүрлі үлгіде тұтас ағаштан ойылып немесе құралып жасалады. Мойнына он тоғыздан жиырма екі санына дейін пернелер байланады. Арнайы құлақ күйге келтіріледі.

Дауылпаз – ұрып ойналатын көне музыкалық аспаптың бірі. Халық тұрмысында кеңінен қолданылған. Өсіресе, бұрынғы кезде, жаугершілікте дабыл қағып, белгі беру үшін пайдаланылған. Аспаптың жасалу құрылысы анағұрлым күрделі. Ол тұтас ағаштан ойылып жасалады. Бет шанағы терімен қапталады. Иыққа асып алу үшін қайыстан арнайы аспалы бау бекітіледі. Дауылпаз ағаш тоқпақпен ұру арқылы дыбысталады. Қазіргі кезде дауылпаз аспабы көптеген фольклорлық ансамбльдерде кеңінен қолданылып жүр.

Жетіген – қазақ халқының өте ерте заманнан келе жатқан жеті ішекті шертпелі музыка аспабы. Аспап ағаштан құрастырылып жасалады. Құрылысы өте қарапайым. Жетіген аспабы талай жүздеген жылдар өтсе де, баяғы қарапайым күйінде. Жетілдірілген түрінде он үш ішек байланып, арнайы тиектер қойылған. Аспаптың үні өте нәзік, құлаққа жағымды.

Қылқобыз – ерте заманнан келе жатқан қазақ халқының екі ішекті қияқпен ойналатын аспабының бірі. Өзіндік жасырын сыры мол, адамның еркіне көне қоймайтын, күрделі аспап. Ішегі жылқының қылынан жасалады. Қобыз аспабының екі ішектісімен бірге – үш, төрт ішектілері және «нар қобыз», «жез қобыз» деп аталатын түрлері де бар.

(«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан)

Шертер		Ішекті-шертпелі аспаптар тобына жатады
Асатаяқ		Ағаш тоқпақпен ұру арқылы дыбысталады
Домбыра		Өте ерте заманнан келе жатқан жеті ішекті шертпелі музыка аспабы
Дауылпаз		Оны көбінесе мал бағатын бақташылар тартатын болған
Жетіген		Ішегі жылқының қылынан жасалады
Қылқобыз		Сілкі арқылы үн шығаратын көне музыкалық аспап

ОҚЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Қазақтың музыкалық аспаптарының кешегі мен бүгінгі жіктелуіне назар аударып, ой қозғаңдар.

Қазақтың музыкалық аспаптары – ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан мәдени мұра. Қазақтың музыкалық аспаптарының өзіне тән үні (өуенділігі мен саздылығы), орындаушылық дәстүрі бар.

Музыка аспаптарын жаугершілік заманда халыққа хабар бергенде, аң үркіткенде, әнші-күйшілер ән-күй орындағанда, бақылар сарнағанда пайдаланып отырған. Мысалы, жау шапқанда елге хабар беру үшін соқпалы-үрлемелі аспаптарды (дабыл, дауылпаз, ұран, керней); бақылар даңғара, асатаяқ, шаңқобызды; әнші-күйшілер өлең-жыр, терме-ән айтқанда немесе күй шерткенде – домбыра, сыбызғы, сырнай, қылқобыз сияқты ішекті аспаптарды пайдаланған. Музыкалық аспаптар кептірілген қайың, шырша, емен ағаштарынан, қамыстан, сазбалшықтан, малдың терісі мен сүйегінен, мүйізінен, қылынан жасалған.

Музыкалық аспаптарға арнайы қап жасап, қоржынға салып, аттың қанжығасына байлап немесе асынып алып жүруге ыңғайлы болуын да ескерген.

Қазақтың музыкалық аспаптары үрлемелі (сазсырнай, қоссырнай, қамыссырнай және мүйізсырнай, сыбызғы, адырна, ұран, керней), ішекті (жетіген, шертер, екі және үш ішекті домбыралар, қобыз), шалып ойнайтын (шаңқобыз), соқпалы (даңғыра, дауылпаз, шыңдауыл, дабыл, асатаяқ) болып бірнеше топқа бөлінеді.

(И. Әбішева. «Қазақ өнері» энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі негізгі ақпараттарды анықтап, «5–3–1» әдісі бойынша тұжырымдап жазыңдар.

5 сөйлем	
3 сөз тіркесі	
1 сөз	

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Жұптық жұмыс. Қазақ музыка өнеріндегі ішекті және соқпалы аспаптар туралы диалог құрыңдар. Диалогті келер шақта айтыңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағы» әдісімен сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

5–6-сабақтар

ДОМБЫРА – ХАЛЫҚ МҰРАСЫ

ОЙТУРГІ

- Қазақтың қандай ұлттық музыкалық аспаптары бар?
- Домбыра тарта аласыңдар ма?
- Қазақ домбырашы, күйшілерінен кімдерді білесіңдер?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, музыкалық аспап түрлерінің санын графикалық кестеге салыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Қазақтың музыкалық аспаптарын басқа халықтардың музыкалық аспаптарымен салыстырып, ұқсастығы мен айырмашылығын айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Қазақтың ұлттық музыка аспаптары мұражайын жарнамалайтын мәтін құрастырып, сипаттап жазыңдар. Эмоционалды сөздер мен фразеологизмдерді орнымен қолданыңдар.

Тілдік бағдар

Өткен шақ

Өткен шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәттен бұрын істелгендігін білдіреді. Мысалы: *Ол оқуды бітірді. Ол кезде сен оннан асқансың. Оқушылар демалыста қалаға баратын.*

Өткен шақ мағынасы мен жасалуына қарай **жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ауыспалы өткен шақ** болып үшке бөлінеді.

Жедел өткен шақ қимылдың, іс-әрекеттің таяу уақытта болғанын білдіреді. Жедел өткен шақ етістіктің түбіріне **-ды, -ді, -ты, -ті** жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалып, жіктеліп қолданылады.

Жақ	Жекеше	Көпше
I	кел+ді+м, алма+ды+м	кел+ді+к, алма+ды+қ
II	кел+дің, алма+ды+ң	кел+ді+ңдер, алма+ды+ңдар
	кел+ді+ңіз, алма+ды+ңыз	кел+ді+ңіздер, алма+ды+ңыздар
III	кел+ді, алма+ды	кел+ді, алма+ды

Бұрынғы өткен шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәттен әлдеқайда бұрын орындалғанын білдіреді. Бұрынғы өткен шақ **-ып, -іп, -п** тұлғалы көсемшенің және **-ған, -ген, -қан, -кен** тұлғалы есімшенің жіктеліп келуінен жасалады.

Жақ	Жекеше	Көпше
I	оқы+п+пын, жаз+ып+пын	оқы+п+пыз, жаз+ып+пыз
II	оқы+п+сың, жаз+ып+сың	оқы+п+сыңдар, жаз+ып+сыңдар
	оқы+п+сыз, жаз+ып+сыз	оқы+п+сыздар, жаз+ып+сыздар
III	оқы+п+ты, жаз+ып+ты	оқы+п+ты, жаз+ып+ты
I	оқы+ған+мын, жаз+ған+мын	оқы+ған+быз, жаз+ған+быз
II	оқы+ған+сың, жаз+ған+сың	оқы+ған+сыңдар, жаз+ған+сыңдар
	оқы+ған+сыз, жаз+ған+сыз	оқы+ған+сыздар, жаз+ған+сыздар
III	оқы+ған, жаз+ған	оқы+ған, жаз+ған

Ауыспалы өткен шақ есімшенің *-атын, -етін, -йтын, -йтін* жұрнақтары арқылы жасалып, бірде өткен шақ, бірде келер шақ мағынасында қолданылады. Мысалы: *Асан ауылға жиі баратын. Ол ауылға ертең баратын.*

Жақ	Жекеше	Көпше
I	қара+йтын+мын,	қара+йтын+быз, көр+етін+біз
	көр+етін+мін	қара+йтын+сыңдар,
II	қара+йтын+сың,	көр+етін+сіңдер
	көр+етін+сің	қара+йтын+сыздар,
	қара+йтын+сыз, көр+етін+сіз	көр+етін+сіздер
III	қара+йтын, көр+етін	қара+йтын, көр+етін

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша «Қазақтың музыкалық аспаптарының жасалуы және олардың қызметі» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңдар. Пікірлеріңді өткен шақта айтыңдар.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- пікірталас әдебін сақтау;
- әдеби тіл нормаларын сақтап сөйлеу;
- мақал-мәтелдерді, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, қай стильде жазылғанын айтыңдар.

Домбыра – қазақтың халық аспабы. Домбыра – қазақ халқының әрбір үйінің төрінде тұратын аспап. Домбыраның екі түрі бар: батыстық және шығыстық. Бұл орындалу дәстүрінің екі түрлілігіне байланысты. Орындалуы тез, виртуозды төкпе күйлерді орындайтын батыстық домбыраның мойны жіңішке және ұзынша болып келеді. Шығыстық жуан және қысқа мойынды домбыраларда мұндай техникалық әдіс қолданылмайды. Мұндай домбырамен орындалған шертпе күйлерде дыбыс жекелеген қол саусақтарымен ішектерді шерту арқылы орындалады. Осылайша домбыра мен күйдің, олардың орындалуы арасында тығыз байланыс бар.

Домбырада ойналатын жанрлардың ең бастысы – күй. Күй – қазақ халқының сан ғасырлар қойнауынан жеткен асыл мұрасы. Ол орындалатын аспап түрлеріне қарай домбыра күйі, қобыз күйі және сыбызғы күйі болып бөлінеді. Күй – мазмұны мен құрылысына қарай әр алуан болып келетін музыкалық жанр.

Домбырашылық өнердің негізі – күйшілік. Оның өзі құрылымдық желісі мен орындау мәнеріне қарай төкпе және шертпе күйшілік дәстүрге бөлінеді. Қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан асыл мұрасы – халық күйлерін қазіргі заманғы нота жүйесіне дейін жеткізген күйші-сазгерлер болғаны анық.

(«Домбыра үйренгің келе ме?»
кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді талдаңдар. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«✓»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Топтық жұмыс. Сынып оқушылары 6 топқа бөлінеді. *1-топ* мәтіннің үзіндісін оқиды, *2-топ* онда нелер туралы айтылғанын баяндайды. *3-топ* мәтін үзіндісін оқиды, *4-топ* онда не туралы айтылғанын әңгімелейді. *5-топ* мәтін үзіндісін оқиды, *6-топ* ондағы негізгі мәселелерді айтады. Етістіктің шақ жұрнақтарын дұрыс қолданыңдар.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі оқиғаның кіріспесін оқып, негізгі бөлім мен қорытындысын жалғастырып мазмұндаңдар. Мәтін мазмұны бойынша ашық сұрақтар құрастырыңдар. Әуеннің күдіреті жайлы пікір алмасып, өмірден мысал келтіріңдер.

«Ақсақ құлан – Жошы хан»

(V нұсқа)

Ертеде Жошы деген ханның үлкен баласы аңға шығып, құлан атуға барғаннан қайтып оралмапты. Баласын біраз күндер күтіп, ақыры келмеген соң, оның тірі емес екенін сезсе де, жаман хабарды естігісі келмеген хан:

– Кімде-кім, менің баламның қайғылы хабарын естіртсе, соның көмейіне қорғасын ерітіп құямын, – деп халыққа жар салыпты. Халық ханның баласын құлан теуіп өлтіргенін біледі, бірақ әкесіне айтуға батылдары бармайды.

Күндердің күнінде ел аралап жүрген бір домбырашы бұл хабарды естіп, ханның ордасына барыпты. Бірақ күзетшілерінен асып ордаға кіре алмай далада, қақпа алдында отырып, домбырасынан бір күйді күңіреніп тарта беріпті. Кешқұрым саңқылдап шыққан домбыра үні сол маңайды тегіс шарлап, орда ішіндегі ханның да құлағына шалынады. Тақта мүлгіп отырған хан сәл басын көтеріп:

– Мынау ненің үні? Барып біліңдерші! Егер менде шаруасы бар адам болса, мұнда алып келіңдер! – деп уәзірлерінің біріне әмір етеді. Уәзір әлгі домбырашыны ханның алдына алып келеді. Хан оған:

– Қайдан жүрген адамсың, мұнда келу мақсатыңды айт! – дегенде домбырашы:

– Тақсыр! Көптен көңілімде жүрген бір күйім бар еді, соны сізге сынатқалы келіп едім, – депті.

– Е, олай болса домбыранды тарт! – депті хан...

(«Бабалар сөзі». Жүз томдық, 84-том)

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіннен негізгі ойды іріктеп алып, тақырып қойыңдар. Стилль түрін анықтаңдар. Өздерің жалғастырып айтқан нұсқаны үш бөлімге (*кіріспе, негізгі, қорытынды*) бөліп қарастырыңдар.

Кіріспе бөлім	
Негізгі бөлім	
Қорытынды бөлім	

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Топтық жұмыс. «Кім білгір?» ойыны. Төрт топқа бөлініп, қазақ халқының домбыра күйі, қобыз күйі және сыбызғы күйі туралы білім жарысын ұйымдастырыңдар. Қай топ көбірек айтса, сол топ жеңеді.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Музыкалық аспап атауын түрлеріне қарай топтап жазыңдар. Осындағы бір аспап жайлы шағын мәтін жазыңдар. Етістіктің шақ жұрнақтарын ережеге сәйкес түрлендіріп қолданыңдар.

Бұғышақ, қамыссырнай, домбыра, керней, дабыл, асатаяқ, қоссырнай, жетіген, мүйізсырнай, шертер, қылқобыз, сазсырнай, сыбызғы, даңғара, қоңырау, шаңқобыз, тастауық, ұран, дауылпаз, дудыға, үскірік, кепшік, шың, ысқырауық, шыңдауыл.

Түрлері	Атауы
Үрлеп ойналатын	
Шертіп ойналатын	
Қияқпен ойналатын	
Ұрып ойналатын	
Сілкіп ойналатын	

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендіңдер?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Пікірталасқа қойылған талаптарды орындай алдыңдар ма?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

7–8-сабақтар КҮЙ – МУЗЫКАНЫҢ ЕРЕКШЕ ЖАНРЫ

ОЙТУРТКІ

- Суреттегі күйші, сазгер кім?
- Күй туралы қандай аңыз-өңгімелер білесіңдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Аңыздарды диктор мен екі оқушының мәнерлеп оқығанынан тыңдаңдар. Дауыс ырғағы мен оқу мәнерінен қандай сезімді жеткізіп тұрғанын ажыратыңдар. Күйлердің атауын табыңдар.

1

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» заманы болса керек. Халық басына күн туып, елінен, жерінен айырылған, ауыл дүрбе-

леңге түскен сол бір шақта орта дәулетті біреудің боз інгені болған екен. Ботасы оққа ұшады да, иесі боз інгенге жүгін артып, күнді күнге, түнді түнге ұрып босып, ауа көшкен елмен бірге кетеді. Бір жерге жетіп, көліктердің белін суытып, адамдарды демалдырады. Кешке таман боз інген өзге түйелердің ішінде жоқ болып шығады. Іздеп таппайды.

Боз інген сол кеткеннен мол кетіп, ботасының жемтігі қалған жаққа қарай бет алған жолда азықсыраған қалмақтардың қолына түседі. Ашыққан жау шибөріше қаптап, тарпа бас салып жығып, төрт аяғын байлап, бауыздауға ыңғайланған сәтте, інген өте бір аянышты дауыспен ыңырси боздап, екі көзінен жас сорғалап, бейне адамша жылаған екен дейді.

Сол кезде өздері аға тұтар біреуі: «Астарыңдағы аттарыңды сойсаңдар да, осы інгенге тиіспеңдер», – дейді. Жау қолынан босанған боз інген алдымен оң жағына қарап, бір боздап, сол жағына қарап, бір боздап, үшінші ретте алдына қарап, бір боздап, алған бағытына қарай желе жөнеледі. Ботасының жемтігін тапқан соң, бір тал шөп жұлмай жатып, сол жерде өлген екен. Осыны бейнелеген күй «...» деп аталыпты.

2

Бір байдың екі баласы аң аулап жүргенде біреуін аю жеп қойыпты. Ағасы інісінің өлгенін көріп, қайғырып, інісін жеген аюды атып алмақ болып аңиды. Бір кезде аю билей басып, аңда-саңда тұра қап, жорғалап келе жатады. Балақ жүндері сусылдап, қозғалған сайын үстінен жалтылдап от ұшқындайды. Аңдып отырған жігіт аюды атып, терісін сойып алып, үйіне келеді. Әкесіне іні өлімін естірте алмайды.

Әкесі:

– Кәне, балам, қандай аң аттың? – деп сұрайды.

Үлкен ұлы керемет домбырашы екен. Аюдың терісін әкеліп, әкесінің алдына тастайды да, бір күй шертеді.

Күйді тыңдап отырған бір ақсақал ауыр күрсініп, байға баласының өлімін естіртіп, көңіл айтады.

Сондағы жігіттің шерткен күйі осы «...» екен.

(Мұсайып Хұсайынұлы. «Алтай-Қобда домбыра күйлері» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Көп нүктенің орнындағы күйлердің атауын тауып айтыңдар. Ойларыңды мәтіндегі нақты дерекпен дәлелдеңдер.

Тілдік бағдар

Етістіктің райлары

Етістік сөйлемде қимылды, іс-әрекетті, жай-күйді білдіріп қана қоймайды. Сол қимылдың, іс-әрекеттің, жай-күйдің өтуі сөйлеушінің пікірімен, ол пікірдің ақиқат шындыққа қатысын білдірумен байланысты болады. Мысалы: *Ағаш кессең, ұзын кес, қысқартуың оңай; темір кессең, қысқа кес, ұзартуың оңай.* (Мақал). *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін.* (Абай). *Жүзі жылы жандарды құшақтағым келеді.*

Сөйлеушінің сөзі арқылы қимылдың шындыққа қатысын, айтушының пікірін, көзқарасын білдіріп, белгілі бір грамматикалық тұлғалар арқылы жасалатын етістік түрі **рай категориясы** деп аталады. Етістіктің райлары төрт түрге бөлінеді: **ашық рай, бұйрық рай, шартты рай, қалау рай.**

Үш шақтың (осы шақ, келер шақ, өткен шақ) бірінде қолданылып, сөйлеушінің шындыққа қатысты баяндауын **ашық рай** дейміз. Мысалы: *Әркім өз ойымен отыр.* (Ғ.М.). *Мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ.* (Абай). *Жер жырттық, қайнады еңбек, егіс салдық.* (Ж.Ж.)

Бұйрық рай іс-әрекеттің тыңдаушыға (II жақ) не бөгде біреуге (III жақ) немесе өзіне (I жақ) қаратылып, бұйыра, талап, тілек етіле айту мағынасын білдіреді. Мысалы: *Ғылым таппай мақтанба.* (Абай). *Мен жазайын сізге хат, оқып көрсін ол шындап.* (Абай).

Бұйрық райдың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	барайын, айтпайын	барайық, айтпайық
II	бар, айтпа	барыңдар, айтпаңдар
	барыңыз, айтпаңыз	барыңыздар, айтпаңыздар
III	барсын, айтпасын	барсын, айтпасын

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. 1-тапсырмадағы аңыздар желісі бойынша жоспар құрып, оқиғаның басталуын, дамуы мен аяқталуын баяндаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Берілген етістіктерді ашық рай және бұйрық рай формасында түрлендіріп жазыңдар.

Бол, демал, атып ал, күй шерт, рақмет айт.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, қай стильде жазылғанын анықтаңдар. Идеясы не?

«Телқоңыр» күйі

Дәулеті шалқыған, елге беделі артқан бір ұлықтың төскейді қаптаған қалың жылқысының ішінде мәпелеген қоңыр аты болыпты.

Ұлық: «Қоңыр аттың жүрісін күйге түсірген домбырашы болса, атан жетектетіп, ат мінгізіп, киіт кигізем», – деп бүкіл елге жария етеді.

Көршілес рудың ұлығы қоңыр жүйрікті ұрлап алмақ болып, бір қу жігіттің қасына домбырашы қосып аттандырады.

Домбырашы төгілте күй шертеді.

Манадан тәтті күйден таусылмастай нәр алған ауыл адамдары оралса, кермедегі қоңыр жүйрік жоқ. «Қайтіп айырылдындар?» деген сұрауға адамдар болған оқиғаны айтып, жауап береді.

– Домбырашы қандай күй шертті? – деп сұрайды ұлық.

– Домбырашы мынадай күй шертті, – деп күйді ұғып қалған біреуі шерте жөнеледі. Алып қашқан ат жүрісін, аттың сұлу шабысын елестеткен күй тыңдаушыларды баурап алады.

Ұлық күйініп аз отырады да, сенімді деген екі жігітін шақырып алып:

– Атқа қоныңдар да, сол төреге барыңдар. Ат басындай жамбы – төреге сәлемдемем. Қоңыр жүйрікті сұрамаңдар, берсе алмаңдар, – депті.

Төре екі жігітті құрметті қонақ қылып, сәлемдемесін қуана алады. Екі жігіт аттанарда төре бұйымтайларын сұраса, «Ұлығымыз сәлем деді» дегеннен басқа ештеңе айтпайды.

– Ұлықтарыңа сәлем де! Айыбымды кешкен екен, мен де аяғына жығылдым. Егіздей көрінетін екі қоңырдың екеуі екеуімізде тұрмай, біріне-бірі сән беріп сонда тұрсын! – деп қос қоңырды жетектетеді.

Бір-бірінен аумайтын қос қоңырдың пішініне, сымбатына, жүйріктігіне құмартқан күйшілер «Телқоңыр» күйін шығарады.

(Мұсайып Хұсайынұлы. «Алтай-Қобда домбыра күйлері» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Диалогті монологке айналдырып жазыңдар. Мәтіндегі көркем тілді сақтаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндердегі рай жұрнақтары жалғанған етістіктерді іріктеп алып, «Қос жазба күнделігі» әдісімен жазып түсіндіріңдер.

Рай тұлғалы етістіктер	Түсініктеме

Тілдік бағдар

Етістіктің райлары

Етістіктің **шартты райы** қимылдың, іс-әрекеттің болу-болмау, іске асу-аспау мүмкіндігінің шартын білдіреді. Шартты рай етістікке *-са, -се* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

Шартты райдың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	оқыт+са+м, тыңдама+са+м	оқыт+са+қ, тыңдама+са+қ
II	оқыт+са+ң, тыңдама+са+ң оқыт+са+ңыз, тыңдама+са+ңыз	оқыт+са+ңдар, тыңдама+са+ңдар оқыт+са+ңыздар, тыңдама+са+ңыздар
III	оқыт+са, тыңдама+са	оқыт+са, тыңдама+са

Етістіктің **қалау райы** іс-іесінің қимылды, іс-әрекетті қалауын, соған ынтасын, ниетін білдіреді. Мысалы: *Менің оқығым келеді. Ол мақсатына жетсе игі еді. Не де болса шынын айтқайсың.*

Қалау рай етістікке: 1) *-ғы, -гі, -қы, -кі* жұрнағы және тәуелдік жалғауы жалғанып, *кел* көмекші етістігімен тіркеседі; 2) етістікке шартты рай жұрнағы (*-са, -се*) жалғанып, *игі еді* сөздерінің жіктеліп келген түрі тіркесу арқылы жасалады; 3) етістікке *-ғай, -гей, -қай, -кей* жұрнағы жалғанып, жіктеліп келіп жасалады.

Жақ	Жекеше	Көпше
I	барғым келді, барсам игі еді, барғаймын	барғымыз келді, барсақ игі еді, барғаймыз
II	барғың келді, барсаң игі еді, барғайсың	барғыларың келді, барсаңдар игі еді, барғай едіңдер
	барғыңыз келді, барсаңыз игі еді, барғайсыз	барғыларыңыз келді, барсаңыздар игі еді, барғай едіңіздер
III	барғысы келді, барса игі еді, барғай еді	барғылары келді, барса игі еді, барғай еді

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Қазақтың күй аңыздары жайында өздерің қалаған адамнан диктофонмен сұхбат алыңдар. Шартты рай және қалау рай жұрнақтарын ережеге сай қолданыңдар. Оны сыныптастарыңа әкеліп тыңдатыңдар.

ОҚЫЛЫМ

9-тапсырма. Берілген мәтіндерді оқып, стилін, түрін, идеясын, тілдік ерекшелігін анықтаңдар.

А мәтіні

Қазақ күйлерінің көбі поэтикалық сөйлемге құрылған, күйші жырды аспапта жыр жазғандай (қағазға емес) **әрекетке** барған, бұл әдіс музыкалық әуен **құраудың** осы күнге дейін жалғасып келе жатқан тамаша **жолы** болып табылады. Күй тілдік даму жүйесі немесе күй тілі деген **ұғымды** тарқата айтсақ, ол халықтың төл тіліндегі екпіндік, ырғақтық, өлшемдік интонацияларының музыкалық шығармашылықтағы композициялық бейнесі болып шығады. Кез келген күйдің әуенінде сөздік тіркестер бар, сонымен бірге, сөздердегі тоникалық және силлабикалық өлеңге

тән буындар да айқын көрініп отырады. Күйді нотамен таңбалауда осы жайт ескерілетін болса, күй жазбасы саласы әлбетте, мол мүмкіндіктерге қол жеткізе алады.

(*Abai.kz* ақпараттық порталы, *Жанғали Жүзбаев. «Қазақ күйлері»*)

Ә мәтіні

Қазақтың музыкалық мәдениетіндегі ең күрделі өнер – күй. Ол – тек аспаптық сарын ғана емес, ұлт мінезін айқындайтын нышандардың бәрін біріктіретін рухани құбылыс. Күйтану ғылымының бүгінгі зерттелуі – оның тарихын, шежіре-аңызын, сонымен бірге, музыкалық шығарма ретінде теориялық тұрғыдан талдануын, дәстүрлі және кәсіби оқыту әдістерін мүмкіндігінше қамтып отыр. Осының нәтижесінде күй мен күйшілік үрдістің ұлттың рухани сұранысын өтей алатын қазіргі деңгейі қалыптасты.

Күй – өте көне өнер, оның шығарма ретінде қалыптасуы ұлт емес, ұлыстық дәуірден бастау алады. Ұлыстық дәуір мәдениеті Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы замандарынан сыр тартады. Қазіргі аңыз күйлердің ішінде сол замандардан қалған туындылар мынау еді деп айту мүмкін емес, алайда әдеби мұраларымыз сақталған.

(*massaget.kz* сайтынан)

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. А мәтінінде қарамен белгіленген сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар, жалғауларды атап көрсетіндер. Басқа жалғаулармен орнын ауыстырып көріп, сөздердің дұрыс байланысуына мән беріңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Ә мәтінінен зат есімдер мен сын есімдерді анықтап, төменде берілген кестені толтырыңдар.

Зат есімдер							
Құрамына қарай		Тұлғасына қарай		Мағынасына қарай			
Дара	Күрделі	Негізі	Туынды	Жалқы	Жалпы	Деректі	Дерексіз

Сын есімдер							
Құрамына қарай		Тұлғасына қарай		Мағынасына қарай			
Дара	Күрделі	Негізі	Туынды	Сапалық	Қатыстық	Салыстырмалы	Күшейтпелі

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі фразеологизмдер мен эмоционалды-экспрессивті сөздерді тауып, синоним сөздермен ауыстырып айтыңдар. Қандай айырмашылығы бар?

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағы» өдісімен сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мені ... таңғалдырды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... үйрендім.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Егер сен музыканы түсінгің келсе, оны ыждағаттықпен тыңдай біл! Кейін сен оны міндетті түрде ұнататын боласың, бірте-бірте өзің белгісіз мезетте қалай үйренгеніңді де сезбей қаласың, жақсыны жаманнан айыра алатын боласың. Осылай етсең, сенде тамаша талғам пайда болады.

(Дмитрий Дмитриевич Шостакович)

9–10-сабақтар

НӨТИЖЕ САБАҚ

МУЗЫКА – ӘЛЕМДЕГІ ЕҢ ЖОҒАРҒЫ ӨНЕР

ОЙТУРТКІ

- Музыканың адам баласына әсері туралы ойланып көрдіңдер ме?
- Музыканы қай кезде тыңдағанды жақсы көресіңдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, алған әсерлеріңді «INSERT» әдісі арқылы бағалаңдар.

«✓»	«—»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Тыңдалған мәтін мазмұнындағы әл-Фарабидің пікірлерін қалай түсінгендеріңді айтып дәлелдеңдер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Берілген мәтіндерді қатыстырып, «Музыка тілі барлық халыққа ортақ» деген тақырыпта пікір алмасыңдар. Осы тақырыпқа қатысты деректерді ғаламтор, энциклопедия, кітап, газеттен тауып, авторына сілтеме жасап сөйлеңдер.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- дерек пен дәлелдерді ұтымды қолдану;
- пікірталас әдебін сақтау;
- әдеби тіл нормаларын сақтау;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

1. «Армения астанасы Ереванда Димаш Құдайбергennің «Stranger» атты шоу-концерті өтті» деп хабарлайды Egemen.kz. Димаштың шоу-концертіне келген көрермендер түрлі жанрдағы өндерді тыңдады. Кеште домбырашылар Темірлан Олжабаев пен Ернат Наурыз күй-

лерден попури ойнады. Димаштың інісі Әбілмансұр вокалистер командасының сүйемелдеуімен электр гитарада жеке ән орындады. Сонымен қатар сахнада ресейлік жас әнші Анна Кравт, Грузиядан келген актриса және әнші Теона Дольникова, вокалист Тамара Джамгарян, джаз әншісі Арпеник Хакобян өнер көрсетті.

«Біздің мақсатымыз – қазақ әндері арқылы сіздердің жүректеріңізге жол табу және сол арқылы өз мәдениетімізді насихаттау. Сіздерге көп рақмет», – деді Димаш Құдайберген концертте. Концерт соңына қарай әнші армян тілінде «Сарери ховин мернем» атты әнді орындап, көрерменге тосынсый жасады. Өнерсүйер қауым Димаштың орындауындағы әнді жылы қабылдады.

(Маржан Тілеубек, Егемен.kz. 30 сәуір 2023 ж.)

2. Жаздың бірінші күні жапон радиосының толқынында More Music бағдарламасының World Music Scene бөлімінде қазақ эстрадасының жұлдызы Димаш Құдайбергеннің «Өмір» әні тыңдарманға ұсынылды. Димаштың парақшасында жазылғандай, жапондық радиобағдарламаның жүргізушісі Като Кадзужи қазақстандық өнерпаздың жаңа композициясын естіп, өз әсерімен бөліскен. «Осы әнді тыңдай отырып, Димаштың алға, тек алға ұмтылатын күшті ерік-жігерін сезінемін. «Өмір» әнін бір рет тыңдаған соң, қайта-қайта тыңдағың келетіні сөзсіз!» – дейді жүргізуші.

(Гүлшахра Сансызбай, Егемен.kz. 01 маусым 2023 ж.)

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, жоспар құрыңдар.

Қазақ музыка өнерінің ең алғашқы туындылары

Халқымыздың бала дүниеге келгеннен бастап, өмірінің әрбір маңызды кезеңін әнмен әрлеп, күймен көмкеріп, көңіл көтеру, қуанышты оқиғаны ерекше мәнді ету салтқа айналған. Шілдехан, тұсаукесер, атқа мінгізу, сүндетке отырғызу, келін түсіру, қыз айттыру, Ұлыстың ұлы күні, Ораза айт, Құрбан айт секілді мейрамдардың барлығы да музыкасыз өтпеген.

Музыкалық дыбыстардың әлеуметтік мәнін ашатын бесік жыры, санамақ, «Бас бармақ, балаң үйрек», «Бақа, бақа, балпақ» секілді басқа да ойын өлеңдері – дүние есігін ашқан жас баланы

әлеуметтендірудің басты құралдарының бірі. Осы қысқа да әуезді үндерді айта отырып, анасы баласын әуен арқылы сөз мәнін пайымдауға баулиды. Бала ана тілінің дыбысталуы мен халық әуендерінің алғашқы әуезділігімен таныса бастайды. Осыдан барып баланың жүрек түбінде алдымен ата-анасына, әлгі әуендерді айтып отырған туысқандарына сүйіспеншілік пайда болады. Өсе келе бұл сәби кезінде естігендерінің үстіне ойын үлгілерінің әуені мен сөздері қосылады. Осындай «Ақ терек, көк терек», «Ақ сандық, көк сандық» сияқты ойын өлеңдері – балалар есейе бастағанда ойын кезінде айтатын өлеңдер. Бұл ойындар балалар арасында туысқандық байланысты, достықты, өзара қамқорлық, бір істі орындауға ұжымдасу, бірлесіп өзара көмектесу секілді міндеттерді атқарған. Өйткені балалар ойын кезінде өлеңнің әуенін барлығы бірге үндесіп айтады.

Әлгі ойын балалары есейіп бойжеткенде, бозбала жасына қадам басқанда бұл өлеңдер ғашықтық әндеріне, терме, толғаулар, жыр, дастан, қиссалар мен домбыра және қобыз күйлеріне ауысады.

(«Қазақтың тәлімдік ойлары» антологиясы.
«Қазақ халқының әдет-ғұрып әндері»)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Суреттерге назар аударыңдар. «Музыкалық терапия» тренингін ұйымдастырыңдар. Музыкалық терапияның пайдасын алгоритмдік түрде ұсынып, мәтін жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтін мазмұнын «Оқига шыңы» әдісі бойынша толтырып, талдау жасаңдар.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін мазмұны бойынша бір-біріңе сұрақтар дайындаңдар.

Мен өз болмысымды түпкі Отаным Қазақстаннан, қазақ халқынан бөлек алып қарастырған емеспін. Қазақтың ұлттық мәдениетінен барынша жан-жақты сусындап өстім. Әлемнің қай сахнасында болсын жан-тәніммен беріле сүйсініп орындайтыным да өз халқымның әндері және бір ғажабы, жүлделі орындардан көрінуіме медет болып жүрген де сол әндер.

Кең тынысты қазақ әндерінде табиғатпен біте қайнасқан, пейілі даладай ұлтымыздың бітім-болмысы, дүниетанымы, рух көзі жатқанын аңғарасың. Сонда дауысыңның шырайланып, тынысыңның ашылып кететіні де сол ән тасасындағы халық деген киелі күштің арқасында шығар.

Мәскеуде өткізілетін Чайковский атындағы байқаудың әнші бес ән орындағанша қол соқпаңыздар деп тыңдармандарға қоятын талабы бар. Мен екінші кезекте қазақтың халық әні «Алқоңырды» орындағанда, қол соққан халық орнынан тік тұрып кетті. Жаңағы талап жайына қалды. Соғылған алақанның шуылынан естен тана жаздадым. Бұл маған емес, қазақтың әніне, қазаққа көрсетілген құрмет еді.

(Майра Мұхамедқызы)

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Қазақтың әдет-ғұрып әндері қалай дамыды?» деген тақырып бойынша тірек-сызбаны толтырыңдар. Топқа бөлініп, бір-бір тақырып төңірегінде жоба жасап, қандай әуендер ойналатынын көрсетіңдер.

Қазақтың әдет-ғұрып әндері қалай дамыды?			
Шілдехана	Тұсаукесер	Сүндет той	

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Ұлылардың музыка туралы айтқан пікірлеріне сілтеме жасап, эссе жазыңдар. Эсседе фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, эмоционалды сөздер болсын. Эсседе етістіктің рай жұрнақтарын орынды пайдаланыңдар.

- Музыка жас азаматтардың ішкі дүниесін байытып, әр дәуірдегі қоғамдық өмірдің түрлі құбылыстарын дұрыс түсінуге көмектеседі.

(А. Жұбанов)

- Музыка адам жанын жарқындатып, жалындатуға тиіс.

(Л. Бетховен)

- Музыка тамшы сияқты, там-тұмдап жүрекке енеді де, жанды желпіндіреді.

(Р. Роллан)

- Музыканы халық тудырады, ал біз, суреткерлер оны тек музыкалық аспаптармен орындауға бейімдейміз.

(М. И. Глинка)

- Музыка... әрбір адамға өзін-өзі терең түсінуіне көмектеседі, ол адамның сезімі мен ойын байытады.

(Д. Д. Шостакович)

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар. Рай жұрнақтарын қолданып, 1-жақта айтылған өлеңді 2-жақ пен 3-жаққа өзгертіп, қара сөзге айналдырып айтыңдар.

Тыным алмай күн-түні,
Қобызды мен үйрендім.
Тарттым өзім бір күні
Ықыластың күйлерін.

Мен қобызға таңғалам,
Барлық аймақ өн салды.
Сан құбыла сайраған,
Құстар мені қарсы алды.

Өнге ұйып атырап,
Мүлги қалды тоғайлар.
Сыбдыр қағып жапырақ,
Тыңдай қалды торғайлар.

(Нұрсұлтан Әлімқұлов)

ОЙТАРАЗЫ

11-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағын» толтырыңдар.

Маған ... қиын болды.
Мен ... тапсырмаларын орындадым.
Мен ... екендігін түсіндім.
Мен ... үйрендім.
Мені ... таңғалдырды.

ҒАЛАМТОР ҒАЛАМАТЫ

6-бөлім

1-2-сабақтар

ҒАЛАМТОР ТАРИХЫ

ОЙТУРТКІ

- Ғаламтор туралы не білесіңдер?
- Сендердің үйлерінде ғаламтор бар ма?
- Ғаламторды не үшін пайдаланасыңдар?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтіндегі негізгі ақпарат туралы не айтасыңдар?
2. Ғаламтордың тарихы туралы не білесіңдер?
3. Қазіргі таңда ғаламторды қанша адам пайдаланады?

Тілдік бағдар

Шылау түрлері

Лексикалық мағынасы жоқ, белгілі бір сөздердің жетегінде жүріп, оған әртүрлі мән, грамматикалық мағына үстейтін сөздерді **шылаулар** деп атаймыз. Мысалы, *Ғаламтордан көптеген пайдалы да қажетті ақпараттарды табуға болады* деген сөйлемдегі *да* шылауы *пайдалы, қажетті* сөздерін бір-бірімен салаластыра байланыстырып тұр. Шылаулардың көпшілігі сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады. Шылаудың толық мағынасы болмайды. Олар сөйлем ішінде сөйлем мүшесінің қызметін атқармайды.

Шылаулар **жалғаулықтар** (*мен, және, әрі, да* т.б.), **септеуліктер** (*үшін, сайын, арқылы, туралы, соң* т.б.) және **демеуліктер** (*ма, бе, ша, -ақ, -ай, -ды* т.б.) болып үшке бөлінеді.

Жалғаулық шылаулар жай сөйлем құрамындағы бірыңғай мүшелердің, құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылады.

Септеулік шылаулар белгілі бір септік жалғаулы сөздерге тіркесіп, олардың грамматикалық мағыналарын толықтырып тұрады.

Толық мағыналы сөзге тіркесіп, сол сөздің мағынасын күшейтіп тұратын немесе сөзге сұраулық, болжалдық, болымсыздық мағына үстейтін шылаулар **демеулік шылау** деп аталады.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтінге қандай ат қояр едіңдер?
2. Ғаламтордан қандай ақпараттар табуға болады?
3. Ғаламтор қазіргі таңда қаншалықты дамыды?
4. Ғаламтор арқылы нені білуге болады?

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықтаңдар. Мәтіндегі шылауларды тауып, қандай мағына үстеп тұрғанын түсіндіріңдер. Мәтін мазмұны бойынша графикалық мәтін құраңдар.

«Гаджет» дегеніміз не?

«Гаджет» дегеніміз қазіргі таңда нақты мақсаты мен қызметі бар, адам үшін **пайдалы** зат. Бұл зат кәдімгі, қарапайым технологиямен салыстырғанда анағұрлым өзгеше және ақылмен құрастырылған. «Гаджет» сөзін арнаулы электронды заттар дүкенінен бастап барлық жерден естуге болады. Ағылшын тілінен аударғанда бұл сөз «құрылғы» деген мағына береді. Басқаша айтқанда, гаджет – электронды құрылғы. Кез келген гаджеттің мақсаты – адамның өмірін **жарқын** да маңызды, **қарапайым** да жайлы ету, яғни өмір сүруді жеңілдету.

Гаджеттер XX ғасырдың орта тұсында пайда бола бастады. Уақыт өте келе, жаңа технологияның жылдам дамуына орай бұл құрылғылар күн сайын өзгеріп, жетіле түсті. Олардың даму **жылдамдығы** мен қызметі күннен-күнге артып, гаджеттер қолайлы да **жеңіл**, ықшамды бола түсті. Мысалы, үлкен магнитофонның

орнын кейін кассеталы шағын плеер басқаны бөріміздің есімізде. Одан кейін «mp3» плеері дүниеге келді. Ал бүгінде өзі **шағын** болса да, сыйымдылығы үлкен флештер пайда болды. Гаджеттің кең таралған түрі – ұялы телефондар. Олар тек қана сөйлесу құралы емес, сондай-ақ сағаттың, радионың, фотоаппарат пен бейнекамераның және шағын қалта компьютерінің т.б. рөлін атқарады.

Гаджеттердің ішінде көп қолданылатындар қатарына – компьютер гаджеттері, уақыт гаджеттері, байланыс гаджеттері, саяхат гаджеттері және т.б. жатады.

(Балаларға арналған танымдық энциклопедиядан)

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі терминдердің мағынасын «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып түсіндіріңдер.

Үзінді	Түсініктеме

ЖАЗЫЛЫМ

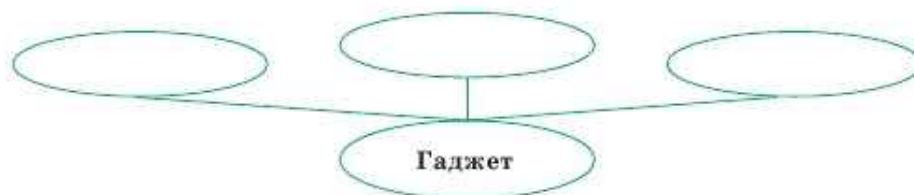
5-тапсырма. Мәтіндегі шылауларды түрлеріне қарай ажыратып, кестеге салып, дәптерлеріңе жазыңдар.

Септеулік	Жалғаулық	Демеулік

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. «Гаджет» сөзіне кластер құрып, ойларыңды дәлелдеп айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті шылауларды қойып жазыңдар. Сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

1. Гаджеттердің даму жылдамдығы ... қызметі күннен-күнге артып келеді. 2. Олар қолайлы ... жеңіл, ықшамды бола түсті. 3. Қазіргі кезде өзі шағын болса ..., сыйымдылығы үлкен флештер пайда болды.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің синонимдік қатарын тауып, сөйлемдер құраңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Аптаның әр күні ғаламторды қалай пайдаланатындырыңды кестеге түсіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтін бойынша сыныптастарыңмен ой бөлісіңдер. Ойбөлісте гаджеттегі ғаламтор, оны қолданудың жолдары туралы айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. Алмас күн сайын 5–6 сағат әлеуметтік желіде отырады. Ата-анасы жұмыста болғандықтан, қадағалайтын ешкім жоқ. Бір күні ол тіпті үй тапсырмасын орындауды да ұмытып кетті. Сабакқа келген кезде ғана үй жұмысын орындамағаны есіне түсті. Сасқанынан сыныптастарынан көмек сұрады.

Сұрақтар:

1. Сендер Алмасқа көмектесер ме едіңдер?
2. Алмастың орнында болсаңдар, не істер едіңдер?
3. Ғаламторда ұзақ отыру әдетін немен алмастыруға болады?

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Мәтіндегі тұйық етістіктерді тауып, сөйлемнің қай мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын айтыңдар.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Ең алғашқы веб-камера Кембридж университетінде кофеқайнатқышты бақылау үшін ғана орнатылған.

«Youtube»-ке ең бірінші қойылған бейнежазбаның атауы «Мен зообақтамын» деп аталады.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. «БББ» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

- Бүгінгі сабақтан алған әсерің қандай?
- Бүгінгі сабақта не қиын болды?
- Бүгінгі сабақ бойынша өзіңді толғандырған қандай сұрағың бар?

3–4-сабақтар ҒАЛАМТОРДЫҢ ПАЙДАСЫ МЕН ЗИЯНЫ

ОЙТУРҒИ

- Суреттегі отбасы туралы не айтасындар?
- Отбасы қандай болу керек?
- Ғаламтордың қандай зияны бар?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Факті мен көзқарасты ажыратыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша, ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

Тілдік бағдар

Жалғаулық шылаулар

Жалғаулық шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді тең дәрежеде, салаластыра байланыстырады. Жалғаулық шылаулар **жалғаулықтар** деп те аталады. Жалғаулықтар бірыңғай мүшелер мен салалас сөйлемдерді әртүрлі мағыналық қатынаста байланыстырады. Мысалы:

Ыңғайластық қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *мен (бен, пен, менен, бенен, пенен), да, де, та, те, және, әрі.*

Қарсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *бірақ, алайда, дегенмен, әйтпесе, әйткенмен, сонда да.*

Талғаулықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *әлде, біресе, не, немесе, я, яки, болмаса, кейде.*

Себеп-салдарлық қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *себебі, өйткені, сондықтан, сол себепті.*

Шарттық қатынасты білдіретін жалғаулықтар: *егер, егер де.*

Есте сақта!

Мен, бен, пен, да, де, та, те жалғаулық шылаулары септік жалғауларымен сырт тұлғасы жағынан ұқсас. Алайда олардың жазылуында айырмашылық бар. Септік жалғаулары бірге жазылады. Ал жалғаулық шылаулар бөлек жазылады. Септік жалғауын түсіріп айтуға болмайды. Мысалы:

1) Мен телефонмен сөйлестім. Азамат жазғанын телефонда сақтайды.

2) Анам маған телефон мен ноутбук алып берді. Оның айтқаны да, жазғаны да сақталмапты.

Егер бірінші сөйлемдегі *мен, да* септік жалғауларын алып тастасақ, сөйлемнің мағынасы бұзылады (Мен телефон сөйлестім. Азамат жазғанын телефон сақтайды). Ал екінші сөйлемдегі *мен* шылауын алып тастап, үтірмен берсек те, сөйлемнің мағынасы сақталады (Анам маған телефон, ноутбук алып берді. Оның айтқаны, жазғаны сақталмапты).

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Ғаламтордың пайдасы туралы кластер құрастырыңдар. Ойларыңды дәлелдеп жазыңдар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

Ғаламтор кітаптай болмайды

Қазір қоғамда «кітап әлде ғаламтор» деген пікірталас туындап отыр. Шынымен де, қайсысын маңызды деп санаймыз? Ғаламтор – компьютерлік серверлердің бүкіләлемдік желісі. Ол қазір барлық

тіршілігімізді билеп алған. Қажетінді пернетақтаға терсең болғаны, таба қоясың. Іздеген адамыңды да дүниенің қай түкпірінде жүрсе де, тауып аласың. **Аз** уақыттың ішінде қыруар жұмыстарың бітіп жатады. **Тез** хабарласу: хат жазғың келе ме, тіпті бейнеқоңырауды қосасың ба немесе WhatsApp, Instagram әлеуметтік желілері де **елгезектік** танытып тұр.

Осындай жақсы **нәрсенің** жаман жақтары болатыны өкінішті. Біз, жалпы **адам** баласы, компьютерді шамадан тыс көп пайдаланамыз. **Тылсым** техниканың жетегінде кетіп, пайдасынан зиянын көбірек шегетінімізді аңғармаймыз да. Компьютердің көмегімен сабаққа, өзіңе **қажетті** мәліметтер алып шектелсек жақсы. **Жоқ**. Өртүрлі ойындар, әлеуметтік желілердегі «қызықтар» сені жіпсіз байлап тастайды. Оның қажеттісін және қажетсізін таңдауға әрқайсысымыз дайын емеспіз.

Өр техниканың өзіне тән зияны болатынын медициналық зерттеулер дәлелдеді.

Ал компьютер мен ұялы телефон мектеп жасындағы оқушылардың ажырамас досына, ал **кішкентайлардың** ойыншығына айналды. Айталық, монитордың алдында **ұзақ** отыру әрі **дұрыс** отырмау, компьютер құралдарының дұрыс орналаспауы көздің талуы, бас ауруы, желке тарту, арқа, аяқ бұлшық еттерінің шаршауы, адам ағзасын әлсіретіп, өртүрлі ауруға ұшыратуға себеп болады.

Сондықтан пайдалану ережелерін **қатаң** сақтауымыз керек. Ғаламторға деген **тәуелділік**, жастарымыздың айналасынан гөрі қолындағы ұялы телефонға телміріп отыруы үйреншікті әдетке айналып барады.

Жаһандану кеңістігінде жаңа технологиялар ағымына ілесу – заңдылық. ХХІ ғасыр – ғаламтор ғасыры. Ол аса үлкен, күрделі мәселелерді шешуге көмектеседі. Алайда компьютерді талғаммен пайдалануды ұмытпайық. Өйткені ол – жансыз техника, ал біз жаны бар адамбыз.

(«Айгөлек» журналынан)

- Мәтіндегі негізгі ойды білдіретін тірек сөздер қайсы деп ойлайсыңдар?
- Автордың ойына қосыласыңдар ма? Не себепті?
- «Әлеуметтік желілердегі «қызықтар» сені жіпсіз байлап тастайды» деген сөйлемді қалай түсінесіңдер? «Жіпсіз байлау» деген не?
- «Талғаммен пайдалану» дегенді қалай түсінесіңдер?
- Мәтіндегі ғаламтордың зияны туралы ақпаратқа тағы не қосар едіңдер?

ЖАЗЫЛЫМ**АЙТЫЛЫМ**

5-тапсырма. Мәтіндегі жалғаулық шылаулар мен көмектес, шығыс септіктерінде тұрған сөздерді теріп жазыңдар. Жалғаулықтардың қандай сөз бен сөзді, қандай сөйлем мен сөйлемді байланыстырып тұрғанын айтыңдар.

Әлемде Байқоңырдан да басқа ғарышайлақтары бар. Қай жағынан алсақ та, Байқоңыр – ешқандай қалаларды қайталамайтын кішігірім шаһар. Осы бір көкке жалғанған ғажайып ғарыш қаласын ғаламтор қызметінсіз елестету мүмкін емес. Оның үстіне бұл қалада ғарыштық технологияларды дамыту, зерттеу саласына қызмет ететін ерекше мамандық иелері – Қазақстан мен Ресей азаматтары тұратыны аян. Әсіресе, мұнда сапалы да жылдам ғаламторға деген сұраныс та жоғары. Осы мәселеге орай еліміздегі Beeline Байқоңырда кең жолақты ғаламторға қол жеткізген бірінші ұялы операторға айналды.

В. Челомей атындағы халықаралық ғарыш мектебінде ғарышкерлер мен ғарыш саласына қызмет ететін жандардың балалары, сондай-ақ келешекте ғарышкер болуды көксейтін өрендер оқиды.

Арзан да жедел ғаламтордың пайда болуы Байқоңыр қаласындағы ғарыштық нысандар мен мекемелердің табысты болуына ықпалын тигізері анық.

(Айнаш Есалиден,
«Егемен Қазақстан» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Атаулар туралы үш сұрақ» әдісін қолданып айтыңдар.

Қайда? Мәтіндегі терминдерді бұрын қайда және қандай мағынада кездестіріп едің?

Қалай? Өз тәжірибеңнен осы атауларды қолданудың мысалдарын келтіре аласың ба?

Қандай? Бұл атаулар сабақта қай кезде қолданылады деп ойлайсың?

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Жалғаулық шылауларды қолданып, сөйлем құраңдар.

Өйтпесе, бірде, сол себепті, егер, мен, дегенмен, болмаса, да, яки, алайда.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі сөздердің тақырыпқа сай орынды қолданылуын тексеріңдер. Қарамен берілген сөздерді синонимдік қатармен ауыстырып, мәтінді редакциялаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ**АЙТЫЛЫМ**

9-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті жалғаулық шылауларды қойып, сөйлемдерді жазыңдар. Жалғаулықтардың қандай мағыналық қатынасты білдіріп тұрғанын айтыңдар. Морфологиялық талдау жасандар.

1. Кезінде ғаламтор ғалымдар ... зерттеушілердің құпия байланыс құралы болды. 2. Онлайн-орта ... өте жылдам қарқынмен өзгеріп келеді. 3. Желілердің өздері цифрлық сигналдарды сымсыз ... сымды байланыстарды қолдану ... таратады. 4. Синхрон чаттар ... жедел хабарлама алмасу ... ғаламторда жеке психологиялық орта қалыптасады. 5. Өлеуметтік желілер – ғаламтордағы ең тартымды орталар. ... адамдар өз парақшасын ашады.

(«Интернет психологиясы» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ**АЙТЫЛЫМ**

10-тапсырма. Парталастарыңмен бірге аналарыңды туған күнімен құттықтап, хат жазыңдар. Хатты біреуің SMS арқылы ұялы телефонға, біреуің дәптерге жазыңдар. Жазған хаттарыңды салыстырып, талдаңдар. Қандай айырмашылық бар екендігін айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ**АЙТЫЛЫМ**

11-тапсырма. *Топтық жұмыс. «Оймоншақ».* Топқа бірігіңдер. «Ғаламтордың зияны қандай?» деген сұраққа әр бала бір сөйлеммен жауап дайындау керек. Сөйлемде міндетті түрде жалғаулық шылаулар болуы тиіс. Барлық баланың сөйлемдері бір-бірімен байланысып, соңында тұтас мәтін құрауы шарт.

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Суреттер бойынша ой бөлісіңдер. Сендер қай баланың әрекеті дұрыс деп ойлайсыңдар?

АЙТЫЛЫМ

13-тапсырма. М. Шахановтың «Компьютербасты жартылар» атты өлеңі бойынша ой бөлісіңдер.

Компьютербасты жартылар

Елге ұстаздық еткен қарттан алғыр, құймақұлақты
Қонақтары сұрапты:

- Аға, неше балаңыз бар соңыңыздан самғаған?
- Бір жарым, – деп, тіл қатыпты әлгі адам.
- Ал, дәл айтсам, үш ұлым бар зерек әрі білімді,
Үшеуі де ғылым қуып назарға ерте ілінді.
Сол үш ұлдың бірі ғана қайсар, ұшқыр арманын,
Техникалық санаты мен ғылыми өр талғамын
Өз ұлтының санғасырлық рухына жалғады,
Содан шуақ, қуат алып ғаламдық ой толғады.
Екі ұлымның тағдырында бұл өзгеріс болмады,

Екеуі де жалаң білім шеңберінде сорлады.
 Рухы, жаны аласының зорлық жатыр парқында,
 Сондықтан қос перзентімді санаймын мен жартыға...

(Мұхтар Шаханов)

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өлеңнің толық нұсқасымен танысу;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

14-тапсырма. «Бес саусақ» әдісін қолданып, сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгін сабақта ең құнды мәселе қандай болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Бүгінгі таңда ұялы телефон – бұл тек байланыс құралы немесе фотоаппарат пен бейнекамера ғана емес, сонымен қатар радиомаяк. Радиомаяк арқылы абоненттің сөйлесу барысында қайда жүргені: көшеде ме әлде ғимаратта ма, не болмаса автокөлікте отыр ма, оны да нақтылауға мүмкіндік бар.

5–6-сабақтар

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІ ПАЙДАЛАНАМЫН

ОЙТУРГІ

- Суреттегі шартты белгілер нені білдіреді?
- Олар қандай ақпарат береді?
- Бұл желілерді кімдер қолданады?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баяндаңдар.

Тілдік бағдар

Септеулік шылаулар

Септеулік шылаулар белгілі бір септік тұлғадағы толық мағыналы сөздермен тіркесіп, оған қосымша мән үстеп тұрады. Септеулік шылаулар сөйлемде екі түрлі қызмет атқарады. Септік жалғауындағы тұрған сөздермен тіркесіп, оларды екінші сөзбен сабақтастыра байланыстырады. Яғни мезгілдік, мекендік, амалдық, себептік, мақсаттық қатынастағы сөз тіркесін тудыруға дәнекер болады. Мысалы: *Ол анасымен әлеуметтік желі арқылы сөйлесті.* Мысалдағы *арқылы* септеулік шылауы *әлеуметтік желі* сөзін *сөйлесті* сөзімен амалдық қатынаста байланыстырып тұр. *Ғаламтордың ақысын ай сайын төлеп тұрамыз.* Ал *сайын* септеулік шылауы *ай* сөзін *төлеп тұрамыз* сөзімен байланыстырып мезгілдік қатынасты білдіріп тұр.

Сонымен бірге септеулік шылаулар сөйлемнің баяндауышының құрамында келіп, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады. Мысалы: *Қазіргі таңда онлайн-тілді қолданушылар саны артқан соң, ғылымда осы тілді зерттеу қарқынды түрде дамып келеді.*

Септеуліктер мынадай сөздердің шылауында айтылады:

Түбір тұлғадағы зат есім, есімдік, тұйық етістік, есімшемен тіркесетін септеуліктер: <i>арқылы, жайында, үшін, туралы, сайын, тәрізді, сияқты, секілді, жайлы, жөнінде, шақты және т.б.</i>	Барыс септік-тегі сөздермен тіркесетін септеуліктер: <i>дейін, шейін, таман, жуық, қарай, тарта, салым және т.б.</i>	Шығыс септіктегі сөздермен тіркесетін септеуліктер: <i>соң, бері, бұрын, әрі, бетер және т.б.</i>	Көмектес септіктегі сөздермен тіркесетін септеуліктер: <i>қатар, қабат, бірге және т.б.</i>
---	--	---	---

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінге сүйеніп, әлеуметтік желілердің пайдасы туралы диаграмма жасаңдар. Диаграмманың негізінде мәтін құраңдар.

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазір қолданушылар саны артқан сайын әлеуметтік желінің қызмет аясы кеңейіп келеді. Әсіресе Facebook пен Instagram-ды қолданушылар өте көп. Әлеуметтік желілердің ішінде қолданушылар саны жағынан Facebook көш бастап тұр.

Ал әлеуметтік желілердің ішіндегі – Instagram-да жазылған адамды сырттай бақылап қана қоймай, хат алмасу арқылы жаңа таныстық орнатуға, қажетті ақпаратты дер кезінде алуға, бизнес жүргізуге мүмкіндік мол. Осы артықшылықтарды ұтымды пайдаланып, жарнама арқылы танымал болғандар да бар.

Бұл желіде жазылушылар саны ең көп аккаунт – Instagram әлеуметтік желісінің ресми парақшасы. Мұнда авторлық суреттерді де жариялауға болады. Түрлі тақырып бойынша топтастырылған сапалы суреттер де бар.

Instagram-ды көбінесе 15, 25 пен 34 жас аралығындағы адамдар пайдаланады. Instagram-ды атақты тұлғалар көп қолданады. Олар жарнама ретіндегі әр жарияланымы үшін қомақты қаражат

алады. Сұраныс болғандықтан, алдағы уақытта жарнама беруші де көбейді, жарнамалаушының да аудиториясы кеңейе түседі. Қазір әлеуметтік желідегі жарнама басқа салаларға қарағанда өтімді болып тұр.

Электронды сауданың да арнайы бекітілген тәртібі бар. Егер бұл тәртіпке сәйкес жұмыс атқармайтындар болса, оларға камералды бақылау басқармасы арнайы хабарлама жіберіп, өз еркімен салық төлеуге мүмкіндік береді. Тіпті ешқандай назар аудармаса, мәжбүрлі түрде өндіріп алу шаралары қолданылады.

(«Егемен Қазақстан» газетінен)

- Мәтінге ат қойыңдар.
- Мәтін бойынша жоспар құрыңдар.
- Мәтінде айтылған әлеуметтік желілердің қызметі туралы айтыңдар.
- Мәтіндегі үш сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі шылауларды тауып, қандай мән үстеп тұрғанын айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Топтық жұмыс. «Кімнің жады мықты?» ойыны. Топқа бірігіңдер, мәтінді бөліктерге бөліп алып, тағы бір рет оқыңдар. Әрқайсысың өздерің оқыған бөліктерің бойынша түсінгендеріңді айтыңдар. Қай топтың оқушылары дұрыс айтса, сол топ жеңеді.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Берілген сөз тіркестерінен сөйлем құраңдар.

Электронды хабарландыру тақталары арқылы, «online» сервис туралы, хабарлама үшін, kitap.kz сайтымен бірге, күн сайын, онға жуық, қолданушылар тәрізді, блогер жайлы, әлеуметтік желіден гөрі.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. «Броундық қозғалыс» әдісі арқылы сыныптастарыңның қандай әлеуметтік желілерді пайдаланатынын анықтаңдар. Олар қолданатын әлеуметтік желілерді салыстырмалы кесте түрінде көрсетіңдер. Сыныптастарыңның не себепті ол әлеуметтік желіні қолданатынын дәлелдеп айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Көп нүктенің орнына жақша ішіндегі тиісті шылауды қойып, сөйлемдерді жазыңдар.

1. Чат-орта жазу мәнеріне бірнеше тәсіл ... (жайлы, арқылы, мен) әсер етеді. 2. Чатта сауатты жазу ... (таман, тарта, үшін) дағдылану қажет. 3. Қазіргі таңда әлеуметтік желі ... (де, сол себепті, соң) мәдениетті сөйлеуге үйрете алады. 4. Ұялы телефон ... (жуық, немесе, сондықтан) әлеуметтік желі ... (арқылы, сайын, яки) серіктестер өте мығым қатынас жасай алады. 5. Ғаламтордағы қарым-қатынастың кейбірі әлеуметтік желіде басталады, содан ... (не, әрі, кейін) басқа ортада жалғасуы мүмкін.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Графикалық органайзер» әдісін қолданып, кестеге өз көзқарастарыңды жазыңдар.

Мәтіндегі факті	Мәтіндегі көзқарас

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Менің әлеуметтік желідегі достарым» тақырыбында эссе жазыңдар.

ОҚЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. Топтық жұмыс. Топқа бөлініңдер. Өр топ бір әлеуметтік желіні тандап, сол желідегі қазақша жазылған мәтінге талдау жасаңдар. Қандай қателер кездесті? Не себепті? Мәтіндегі шылауларды тауып, түріне қарай топтап жазыңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. Мәтінді талдаңдар. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«✓»	«—»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

7–8-сабақтар

ТІЛ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯ

ОЙТҮРТКІ

- Тіл мен технологияның байланысын диаграммаға түсіріңдер.

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. *Технология* дегенді қалай түсінесіңдер?
2. Ақпараттық технологияның қоғамға тигізер әсері қандай?
3. Ақпараттық технологияға кімдер жауап береді?
4. *Сандық технология* деген не?

Тілдік бағдар

Демеулік шылаулар

Демеулік шылаулар немесе **демеуліктер** өзі шылауында тұрған сөзге я сөйлемге күшейту, тежеу, сұрау, болжау, күмән сияқты қосымша мән үстейді. Демеуліктер жалғаулық және септеулік шылаулар сияқты сөз бен сөйлемді байланыстыра алмайды.

Демеуліктер негізгі сөзге ұқсайтын мағынасына қарай сұраулық демеуліктер (*ма, ме, ба, бе, па, пе, ше*), күшейткіш демеуліктер (*-ақ, -ау, ай, әсіресе*), шектік немесе тежеу демеуліктері (*ғана, тек, қана*), болжалдық демеуліктер (*-мыс, -міс, -ау*), нақтылау мәнді демеуліктер (*қой, гоу, -ды, -ді, -ты, -ті*), болымсыздық немесе салыстыру мәнді демеуліктер (*түгіл, тұрсын, тұрмақ*) болып бөлінеді.

Есте сақта!

Сөйлемдегі *ма, ме, ба, бе, на, не* шылаулары сөзге сұраулық мән үстеп, бөлек жазылады. Бұл шылаулар сырт тұлғасы жағынан болымсыз етістіктің жұрнағына ұқсас. Болымсыз етістік жұрнағы бірге жазылады. Мысалы: *Сен ақпараттық технология туралы білесің бе? Ол тапсырманы орындамады.*

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша, ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Берілген сөздерді қатыстырып, сөйлем құраңдар.

Ғаламтор тұрмақ, офлайн оқу ғана, онлайн ғой, технология ше, сондай-ақ, көмектеседі-мыс, тек жасанды интеллекті, айтатын-ды.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінге тақырып қойып, жоспар құрыңдар. Мәтіндегі шылауларды түріне қарай топтап жазыңдар.

«Ақпараттық технологияларды, соның ішінде жасанды интеллектіге негізделген технологияларды тіліміздің, тіл білімінің керегіне қалай жарата аламыз?» деген сұрақ баршамызды мазалауы тиіс. Себебі алдағы уақытта тілдің өміршеңдігі, оның кең қолданысқа енуі көп жағдайда технологияларға тәуелді болмақ.

Ақпараттық технологиялар мен ғаламтордың қарқынды дамуы адамдар арасындағы коммуникациялық қарым-қатынасты арттырып отыр. Бұл өз кезегінде үлкен көлемдегі сандық ақпараттың жинақталуына алып келді. Ақпарат алмасу – тек технологиялық қарым-қатынас қана емес, сонымен қатар лингвистикалық құбы-

лыс. Адамдардың тілді пайдалануы, сөз бен сөз тіркестерін қолдануы, мәліметтерді түсінуі сынды мәселелер тіл білімінің маңызды саласына айналды.

Әр мемлекет жасанды интеллектіні өз тілінде сөйлетуге тырысып келеді. Себебі болашақта есептеу қуаты мықты компьютерлер ғана тілді сақтау және оны дамытумен тиімді айналыса алады. Сол себепті дамыған елдерде компьютерлік лингвистикаға жете назар аударылып, осы саланы дамытуға қыруар қаражат бөлінеді.

Қазақ тілінің алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі – қазақ тілін технологиялармен жақындастыру. Себебі болашақта бізді қоршаған барлық дүниелер технологиялармен тығыз байланысты болмақ. Өздігінен жүретін көліктер мен ұшақтар, «ақылды» үйлер және басқа да озық технологиялардың көбі дауыспен басқарылады деп болжанып отыр.

Егер біз мемлекеттік тілдің өміршеңдігін қамтамасыз етіп, оның кең қолданысқа енуін қаласақ, онда бар күшімізді тіл мен технологияны кешенді түрде достастыруға жұмсауымыз керек.

(Нұрбек Матжаниден)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті шылауларды қойып, сөйлемдерді жазыңдар. Морфологиялық талдау жасаңдар.

1. Қазақ тілінің дамуы ... болашағы оның барлық салада кең қолданылуына байланысты. 2. Жастар тілді дамыту ... ғаламтордың мүмкіндіктерін пайдалануы қажет. 3. Басқа елдердегі ... Қазақстанда ... кез келген ақпарат қазақ тілінде жазылуы тиіс. 4. Ғылым ... техниканы дамытуда қазақ тілінің алатын рөлі зор. 5. Қазақ тілін ғаламтор тіліне айналдыру ... термин мәселесін жүйелі жолға қою қажет. 6. «Тіл-аудит» сайты қазақ тілін сауатты ... дұрыс жазуға көмектеседі. 7. «Қазақстанның ашық кітапханасы» жобасы ғаламторда жүзеге асырылмақшы 8. Жоба аясында төрт мыңға ... кітап жиналды.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Жұптық жұмыс. «Тіл мен технологияның байланысы» атты тақырыпта диалог құрыңдар. Диалогте мәтіндегі ақпаратты пайдаланыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Дербес пікір жазу» әдісін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікірлеріңді жазыңдар (*уақыт мөлшері: 7–8 минут*).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. *Жұптық жұмыс.* «Данышпан үкілер» әдісін қолданып, тапсырманы орындаңдар. Мәтіннен негізгі (жаңа) ұғымдарды тауып, әліпби ретімен жазыңдар.

1. Сендерге жаңалық болған ақпаратты жазыңдар.
2. Мәтіннің идеясын бір сөйлеммен айтыңдар.
3. Мәтіннен сендерге таныс және мүлдем таныс емес ақпаратты табыңдар.
4. Мәтіндегі негізгі ақпаратты сурет, сызба және т.б. арқылы көрсетіңдер.
5. Мәтіннен келешекте пайдалы болатын маңызды қорытынды шығаруға бола ма? Ойларыңды айтыңдар.
6. Сыныпта талқылауға, ерекше көңіл бөлуге тұратын ойларды, пікірлерді тауып талқылаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Сөздерді қажетті шылаулармен тіркестіріп, сөйлемдер құрап жазыңдар.

Сөздер	Жалғаулық шылау	Септеулік шылау	Демеулік шылау
ақпарат	мен	үшін	-ақ
жүгінеді	себебі	туралы	-мыс
ғылым	сондықтан	тәрізді	ма
техника	өйткені	сайын	ғана
сайт	не болмаса	жуық	-ды
желі		арқылы	тек
технология			

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Kitar.kz сайты пайдаланып, «Аудиокітаптар оқимын» тақырыбында шағын ойтолғау жазыңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Таңбалар» әдісін қолданып жазыңдар.

	Бүгінгі сабақта саған не ұнады? Өз ойыңды жаз.
	Сабақтағы әсерің жайлы сыныптасыңа хабарлама жаз.
	Өзіңе ұнаған тапсырманы айтып, сыныптасыңмен пікірлес.
	Сабақтағы қажет мәліметті айтып, жазып қой.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

«Google» іздеуіш жүйесінің атауы «Гугол» (100 нөлі бар) санынан шыққан. Алайда Ларри Пейдж бен Сергей Брин доменді тіркеу кезінде қате жіберіп, «Googol» сөзінің орнына «Google» деп тіркеп қойған. Кейін қате нұсқасы өздеріне қатты ұнағандықтан, солай қалдырған.

SPAM сөзі 1936 жылы пайда болған. Ол консервіленген ащы шошқа етінің атауы еді. Соғыс жылдарында мерзімі өткен бұл өнімді сату үшін түрлі беймаза жарнамалар жарық көрген екен. Осылайша, *спам* сөзі жалпылама қолданыла бастаған.

9–10-сабақтар

НӘТИЖЕ САБАҚ

ОЙТҮРТКІ

- Шылау дегеніміз не?
- Шылаудың қандай түрлері бар?
- Шылау өзі тіркескен сөзге қандай мән үстейді?

ЖАЗЫЛЫМ

1-тапсырма. Шылауларды тауып, қандай мән үстеп тұрғанын айтыңдар. Сөйлемдерге морфологиялық талдау жасаңдар.

1. Мемлекеттің қолдауымен ашылған порталдарға kaztube.kz, bnews.kz сайттарын жатқызамыз. 2. Жекелеген адамдардың күшімен arkamedia.kz, tarlan.kz және т.б. сапалы қазақша ғаламтор ресурстары да пайда болғаны аян. («Ана тілі» газетінен). 3. Тілші ғалымдардың есебінше, дүниежүзінде 6 000-ға жуық тіл бар екен. 4. Бұл дерек XX ғасырдың екінші жартысында жарияланған, сол кездің өзінде «жыл сайын жүздеген тілдер өліп жатыр» деп дабыл қағылды. («Түркістан» газетінен). 5. Instagram желісінде жарнама берушілер саны 500 мыңға жетті деп хабарлайды Fortune порталы. 6. Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы қазіргі кезде Tilalemi.kz порталын, ономастикалық базаға құрылған Atau.kz, орфографиялық базаға негізделген Emle.kz және терминологиялық Termincom.kz сайтын бүгін таныстырғалы отыр. 7. Мұндағы негізгі мақсат – 2011–2020 жылдарға арналған тілдерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасын орындау, сонымен бірге мейлінше көпшілік бұқараға еліміздегі тілдік ахуалды, жинақталған тілдік қорды насихаттау, әдістеме саласын жетілдіру.

(«Айқын» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Жұптық жұмыс. Тірек сызбаны әрі қарай жалғастырып толтырыңдар. Жұпқа бөлініп, бір-бір тақырып бойынша пікір алмасыңдар.

Ғаламторда не істей аламыз?			
сабаққа қажетті ақпарат жинаймыз	ауа райын білеміз	жаңалықтарды оқимыз	

ОҚЫЛЫМ**ЖАЗЫЛЫМ**

3-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтіндегі шылауларды топтап жазыңдар.

Дүниежүзіндегі ғаламторға қосылған адам саны жылдан жылға көбейіп келеді. Жержүзі халқының басым бөлігі бір ғана ұрпақ ғұмырының аясында ешқандай ақпаратқа қолы жетпей отырған жағдайдан адамзат тарихында жасалған барлық ақпарат пен мәлімет қорын еркін аша алатын жағдайға ие болды. Ол ақпаратқа жол ашатын құралдар бір қолдың алақанына сыятыны кімді болсын таңғалдырмай қоймайды. Егер технология осы қарқынмен дами беретін болса, алдағы 5–10 жылдың ішінде Жер бетіндегі халықтың ғаламтормен толықтай қамтылатыны анық. Байланыс әлдеқайда қолжетімді, ал жылдамдық аса жоғары болатыны да сөзсіз. Көп ұзамай-ақ, ғаламтор шалғай ауылдар мен елді мекендерді қамтып, миллиондаған адамдардың қолына дәстүрлі телефоннан бұрын жетеді. Мұның барлығы әрбір жеке адамның және жалпы қоғамның әлдеқайда тиімді әрі өнімді жұмыс істеуіне, интеллектуалдық және шығармашылық мүмкіндіктерді шексіз кеңейтуге жол ашады. Технологиялар мен олардың негізінде пайда болған құралдар көпшілікке қолжетімді болған сайын, олардың мүмкіндіктері де кеңейе береді. Яғни әркім өзінің «онлайн профайлының» таза әрі тартымды болуын ойлауы қажет. Абайсызда айтылған сөз немесе пікір, жазылған комменттер, салынған суреттер мен бейнефайлдар, тіпті балалықпен ойнап жасалған қылықтар, кірген веб-сайттар, жіберілген электронды хаттар ғаламторға бір түскеннен кейін еш уақытта жойылмайтынын есте сақтау керек. Осы ақпаратты асықпай жинап, жүйелеп жатқан компаниялар ертең-ақ «профайл» сатуды, қажет болса, керекті нұсқадағы профайл жасауды, біреулердің жеке профайлдарын жүргізуді кәсіпке айналдырады. Мемлекеттер болса, осы күннің өзінде ақпараттық саясат, дипломатия, қауіпсіздік салаларында екі деңгейлі бағыт ұстануға мәжбүр. Алдыңғы қатарлы елдердің сыртқы саясат пен қауіпсіздікке жауапты мекемелерінің құрамында онлайн дипломатия мен кибер қауіпсіздікке жауапты бөлімдер пайда болып жатыр.

(«Түркістан» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді қайталап оқып, графикалық мәтін құраңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып, 1-тапсырмада айтылған әлеуметтік желілерді теріп жазып, түсініктеме жазыңдар.

Үзінді	Түсініктеме
kaztube.kz	

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Сурет бойынша әңгіме құрап жазыңдар.

Әңгімеге қойылатын талаптар:

- тақырыбы болуы қажет;
- ой жүйелілігі сақталуы тиіс;
- ғаламтордың зияны нақты дәлелдер арқылы берілуі керек;
- стильдік тұрғыдан дұрыс жазылуы тиіс;
- фразеологизм, мақал-мәтелдердің эмоционалды мәнін, көркемдік ерекшеліктерін түсініп қолдану шарт;
- орфографиялық нормалар қатаң сақталуы керек;
- өзіндік қорытынды жасалуы тиіс.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Берілген шылауларды сөздермен тіркестіріп, сөйлем құраңдар.

Сондықтан, ғана, қой, пен, және, әсіресе, яки, тарта, дегенмен, сайын, ба, -міс, -ау, тұрмақ.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Жұптық жұмыс. «Өлеуметтік желілер және қауіпсіздік» тақырыбында диалог құрыңдар.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Топтық жұмыс. «Ақылдың алты қалпағы» рөлдік ойыны. 6 оқушыдан топтасып, 6 түсті қалпақ киіндер. Сұрақтарға жауап беріп, пікірталас ұйымдастырыңдар. Берілген сұрақтар бойынша өз ойларыңды айтыңдар. Қалпақты алмастырып, ойларыңды қайта жалғастырыңдар.

Қалпақтардың қызметі	Жауап беретін сұрақтары
 Ғаламтор туралы не білетінін айтады.	Ғаламтор деген не?
 Ғаламтордың артықшылығын айтады.	Оның қандай пайдасы бар?
 Ғаламтордың зияны туралы айтады.	Оның қандай зияны бар?
 Ғаламторды қалай пайдалану керектігін айтады.	Ғаламторды қай жағдайда қалай пайдалану керек?
 Айтылған ойлардың қайсысы ұнағанын, қайсысы ұнамағанын айтады.	Айтылған ойларға қалай қарайсыңдар?
 Бақылау және қорытындылау: айтылған ойлардың пайдалы және маңыздыларын айтады.	Айтылған ойлардан қандай қорытынды шығаруға болады?

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Төменде берілген мақал-мәтелдердің өздеріңе ұнаған біреуін тақырып ретінде алып, ойтолғау жазыңдар.

1. Алтын алма, білім ал.
2. Ғылым – теңіз, білім – қайық.
3. Кісінің көркі киім емес – білім.
4. Күш – білімде.

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. Тест тапсырмаларын орындаңдар.

1. Септеулік шылауды табыңдар.

- A. кейін келген
- B. түстен кейін
- C. кейін өзі келген-ді
- D. компьютермен жазды
- E. көліктер мен ұшақтар

2. Жалғаулықты шылауларды табыңдар.

- A. үйге дейін, кешеден бері
- B. және, да, де, бірақ
- C. ма, ме, ше
- D. -ақ, да, -ды, -ді
- E. кейін, соған, қарай

3. Ыңғайлас жалғаулықтарды табыңдар.

- A. арқылы, үшін, туралы
- B. бұрын, әрі, бетер
- C. мен, да, және
- D. бірақ, өйткенмен, сонда да
- E. болмаса, кейде, біресе

4. Қарсылықты жалғаулық арқылы жасалған сөйлемді табыңдар.

- A. Ғаламтор мен әлеуметтік желіні жиі қолданамын.
- B. Ол ұялы телефонын сабақтан соң жоғалтып алды.
- C. Ғаламтормен жұмыс жасаған тиімді, бірақ көп отыруға болмайды.

Д. Аз уақыттың ішінде ақпаратты да, қызықты ойынды да оңай таба аласың.

Е. Компьютердің көмегімен сабаққа және өзіңе қажетті мәліметті жылдам табасың.

5. Күшейткіш демеуліктерді табыңдар.

А. ма, ме, ба, бе

В. ғой, қой, -ты

С. -ақ, -ау, -ай

Д. ғана, тек, қана

Е. түгіл, тұрсын, екеш

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- «Ғаламтор және әлеуметтік желілер» тақырыбы бойынша не үйрендіңдер?
- Бұл бөлімдегі қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдерің тола ма? (*Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағалаңдар*).
- Осы бөлім бойынша тағы не білгілерің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисыңдар?

7-бөлім

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТАР ДОСТАСТЫҒЫ

1–2-сабақтар

ҰЛТТАР ДОСТАСТЫҒЫ – БАСТЫ БАЙЛЫҒЫМЫЗ

ОЙТҮРТКІ

- Қазақстанда қанша ұлт тұрады?
- Сендер тұратын аймақта қанша ұлт өкілі өмір сүреді?
- Олардың Қазақстанға қалай келгені туралы білесіңдер ме?
- Сендердің басқа ұлт өкілдерінен достарың бар ма?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтіндегі негізгі ақпарат туралы не айтасыңдар?
2. Ассамблеяның негізгі бағыты қандай?
3. Қазақстанда тұратын ұлттардың мәдени орталықтары туралы не айтар едіңдер?

Тілдік бағдар

Еліктеу сөздер

Еліктеу сөздер екіге бөлінеді: бір тобы *еліктеуіш сөздер* деп, екіншісі *бейнелеуіш сөздер* деп аталады.

Еліктеуіш сөздер деп табиғатта ұшырасатын сан алуан заттар мен құбылыстардың бір-біріне қақтығысу-соқтығысуларынан туатын дыбыстардың атауларын айтамыз. Мысалы: *Мылтық тарс етті. Ағаш гүрс етіп құлады.*

Еліктеуіш сөздер көмекші етістікпен тіркесіп жұмсалады. Мысалы: *сарт етті, гүрс ете тұсті, топ ете қалды* т.б.

Еліктеуіш сөздер қайталанып, қосарланып та жұмсалады. Мысалы: *тарс-тұрс етті, сарт-сұрт болды, арс-арс етеді, бырт-бырт шайнайды* т.б.

Еліктеу сөздің кейбіреуі әртүрлі мағынаны білдіреді. Мысалы: *Кесе шырт етіп сынды. Балалар шырт ұйқыда жатыр. Әсел шырт ете қалды* деген сөйлемдердегі *шырт* сөзі үш түрлі мағынаны білдіріп тұр. Бірінші сөйлемде кесенің сынганынан шыққан дыбыс атауын, екінші сөйлемде тыныштықты, жым-жырт қалыпты, үшінші сөйлемде адамның ренжіп қалғанын байқатып тұр.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Тыңдаған мәтінге қандай ат қояр едіңдер?
2. Қазақстан халқы Ассамблеясы қай жылы құрылды?
3. Ассамблеяның негізгі бағыты туралы не білесіңдер?
4. Елімізде тұратын түрлі ұлттардың мәдени орталықтары туралы не айтар едіңдер?

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Тыңдаған мәтіндегі шылауларды тіркескен сөзімен есте сақтап, емлесіне сай жазылуын көрсетіңдер. Түріне қарай ажыратыңдар. Осы шылауларды қолданып, сөйлемдер құраңдар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықтаңдар. Мәтін құрылымын сақтап, графикалық мәтін құраңдар.

Достығы жарасқан елміз

Қазақстанда әр **ұлт өкілдерінің** кәсіппен шұғылдануына барлық жағдай жасалған. Бізден басқа мемлекетте дәл біздегідей терезесі тең еңбек етіп, кәсіп жасап, қалаған ісімен айналысып жатқан **диаспоралар** жоқ. Сондықтан олар Қазақстанда бақытты өмір сүріп жатыр.

Елімізде еңбек етіп жүрген әртүрлі ұлт өкілдерін көргенде қазақтың кеңдігіне қайран қаласыз. Осыдан біраз жыл бұрын тарихи отандарына кеткен біраз немістер Қазақстанға қайта оралды.

Қазақтың дарқандығы мен кеңдігін және бауырмалдығын Герольд Бельгер көп жазды. Оны өзінің өсиеті бойынша мұсылман-

дар зиратына – Кеңсайға жерледі. Міне, қазақтың өзге ұлтқа деген сүйіспеншілігін осыдан көруге болады. Олай болса, Қазақстандағы ұлттар достығы жасай берсін!

(Серік Бураев. *Kazgazeta.kz* сайтынан)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып, мәтіндегі қара қаріппен берілген сөздерге түсініктеме беріңдер.

Үзінді	Түсініктеме

ЖАЗЫЛЫМ

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Топтық жұмыс. Kitar.kz сайтынан Г. Бельгердің «Қазақ дәптері» еңбегінің «Көне сөздің сәулесі» бөлімін оқыңдар. Бес көне сөзді таңдап алып, оның мағынасын түсіндірме сөздіктен қараңдар. Жазушының қазақ тілі туралы ойларын жазып алып, ой бөлісіңдер.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Берілген еліктеуіш сөздерді қолданып, сөйлем құраңдар.

Шақ, саңқ, шаңқ, сатыр-күтір, шарт-шұрт, солқ, дүңк-дүңк, гүрс-гүрс.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. «Қазақстан» сөзіне кластер құрып, ойларыңды дәлелдеп айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Топтық жұмыс. Мәтін бойынша сыныптасыңмен ой бөлісіңдер. Ойбөлісте халықтар достығы туралы айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Қазақстан – достық мекені» тақырыбында қысқаша өңгіме құрастырыңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сөйлемдерді аяқтап жазыңдар.

Мен мынаны білдім: ...

Маған қызық болғаны: ...

Маған қиын болғаны: ...

3–4-сабақтар

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ

ОЙТУРГІ

- Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы не білесіңдер?
- Қазақстанда қанша ұлт өкілі тұрады?
- *Халықтар достығы* дегенді қалай түсінесіңдер?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Тындаған мәтіндегі негізгі және қосалқы ақпаратты кесте бойынша бөліп жазыңдар.

Негізгі ақпарат	Қосалқы ақпарат

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтін бойынша төмендегі кестені толтырыңдар.

Ойбөліктері	Тақырыбы	Негізгі идеясы	Тірек сөздер

Тілдік бағдар**Бейнелеуіш сөздер**

Бейнелеуіш сөздер табиғаттағы құбылыстар мен заттардың қозғалысын, күйін сипаттап, бейнелеп айту арқылы қалыптасқан. Мысалы: *жалт, кілт, маң-маң, жылт-жылт* т.б.

Қимылды, құбылысты көз алдына елестетуге байланысты туған сөздер **бейнелеуіш сөздер** деп аталады. Бейнелеуіш сөздер етістікпен тіркеседі. Мысалы: *қорбаң-қорбаң жүгірді, жалт қарады, жалп ете түсті* т.б.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Жұптық жұмыс. «Менің Отаным – Қазақстан» тақырыбында диалог құрындар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мазмұны бойынша бірнеше сұрақ жазыңдар. Мәтіннің қандай жанрда жазылғанын айтыңдар.

Ассамблеяның қызметі

Бүгінде республикада Қазақстан этностарының мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті барлық жағдай жасалған. Этно-мәдени бірлестіктердің саны тұрақты өсіп келеді. Қазақ және орыс театрларын қоспағанда елімізде – өзбек, ұйғыр, корей және неміс театрлары жұмыс істейді. Әр жыл сайын Қазақстан этностарының тілдерінде бірнеше ондаған жаңа кітап **жарық көреді**. Жыл сайынғы ұлттық мерекелер Наурыз, 1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мерекесі, масленица, сабантойды атап өту дәстүрге айналды. Мемлекеттің қалыптасу кезеңіндегі басты міндет – этносаралық **төзімділік** пен қоғамдық келісім негізінде қоғамның барлық азаматтары мойындаған ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесіне негізделген Ұлт Бірлігіне жету болып табылады. Сондықтан 2010 жылы сәуірде Қазақстанның Ел Бірлігі Доктринасы қабылданды. Бұл – бізді қандай күш біріктіреді және біртұтас етеді – соны түсінудің тәсілі. Бұл – **болашаққа** бірігіп ұмтылудың серпіні.

(Т. Х. Рабитов, Н. Қ. Альджанова, Ж. О. Әбікенов.
«Мәдениеттану негіздері» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Сөйлемдерден еліктеу сөздерді тауып, түріне қарай ажыратыңдар. Сөйлемдерге морфологиялық талдау жасаңдар.

1. Момақан өзен бұрқ-сарқ долданды. 2. Жарқ-жұрқ найзағай ойнап, қорғасын бұлттан тырс-тырс секірген тамшылар шанақ бетіне дүрс-дүрс тиді. 3. Тасыр-тұсыр дауыстан селк етіп, орнынан атып тұрды. (С. Сматаев). 4. Кейін келген топтың талайының сойыл, шоқпарлары бірнеше үйге жапыр-жұпыр тиді. 5. Абай қасына келді де, суға Оспанмен бірге шолп етіп құлай кетті. (М. Әуезов). 6. Бізді екі сағат апар-топар төмпектесе де, бекінісімізге бір дақ түскен жоқ. 7. Төбе дір ете қалды. (F. Мүсірепов).

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Суреттегі ұлт өкілдері туралы қандай мәліметтер білесіңдер? Қазақстанда тұратын бір ұлт туралы таныстырылым дайындаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті жұрнақты қойып, мақал-мәтелдерді жазыңдар.

- Ынтымақ қайда бол..., Бірлік болма...,
- Бұрыс сонда. Тірлік болма... .
- Сыйлас... екі кісіге бірдей.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Жұптық жұмыс. Сыныптағы оқушы санына сәйкес бірнеше жұпқа бөлініңдер. «1 мамыр – бірлік пен татулық мерекесі» тақырыбында диалог құрыңдар. Өр жұп өз диалогінде еліктеу сөздерді пайдалануы шарт.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. 4-тапсырмадағы мәтіннен шылауы бар сөйлемдерді теріп жазып, олардың шылаудың қай түріне жататынын айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Өлеңдегі еліктеу сөздерді тауып, мағыналық ерекшелігін анықтаңдар.

Ортасына шаһардың
Бурыл келіп, топ етті,
Жердің шаңы бүрк етті.
Төрт аяғы тиген жер
Тесіле жаздап солқ етті.

(«Қобыланды батыр» жырынан)

Маң-маң басып жүріңіз.
Байсалды үйге түсіңіз.

(Бұқар жырау)

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. 4-тапсырмадағы мәтінде сөздердің тақырыпқа сай орынды қолданылуын тексеріңдер. Қарамен берілген сөздерді синонимдік қатармен ауыстырып, мәтінді редакциялаңдар.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен құрылған Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган болып саналады.

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Халықтар достығы» деген тақырыпта шағын эссе жазыңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағы» өдісін қолданып, сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

5–6-сабақтар

ҚАЗАҚСТАН – ӘЛЕМДІК ҚАУЫМДАСТЫҚТА

ОЙТУРГІ

- «Қазақстан – әлем елдері мойындаған егеменді, тәуелсіз мемлекет» тақырыбы бойынша ойталқы ұйымдастырыңдар.

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баяндаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтін мазмұнына сүйене отырып, «Ұлы Дала тарихы» тақырыбы бойынша эссе жазыңдар.

Тілдік бағдар

Негізгі және туынды еліктеу сөздер

Еліктеу сөздер құрамына қарай негізгі және туынды еліктеу сөздер болып екіге бөлінеді. Негізгі еліктеу сөздердің қатарына *тарс, жалт, шалп, шіңк* т.б. тәрізді түбір сөздер жатады. Туынды еліктеу сөздер негізгі еліктеу сөздерге және басқа сөздерге жұрнақтар жалғану арқылы жасалады.

Туынды еліктеу сөздер жасайтын жұрнақтар:

-ң, -ың, -ің, -аң, -ең жұрнағы негізгі еліктеу сөздерден де (<i>елп-ең, жылт- ың, тарс-аң</i>), басқа сөздерден де туынды еліктеу сөздерді жасайды. Мысалы: <i>ағар-аң,</i> <i>сыла-ң, қара-ң</i> т.б.	-лаң, -лең, -алаң, -елең жұрнағы. Мысалы: <i>шұба-лаң,</i> <i>иір-елең,</i> <i>бұра-лаң</i> т.б.	-аң, -ең жұрнағы арқылы жасалған кейбір еліктеу сөздердің түбірі қазіргі кезде жеке қолданылмай- тын өлі түбірге айналып кеткен. Олардың түбірін басқа сөздермен салыстыру арқылы ғана білуге бола- ды. Мысалы: <i>арб-аң – арби,</i> <i>майм-аң – майми, қайқ-аң –</i> <i>қайқи</i> т.б.
--	--	---

Күрделі еліктеу сөздер негізгі және туынды еліктеу сөздердің қайталануынан немесе қосарлануынан жасалады. Мысалы: *бұрсең-бұрсең, гүр-гүр, адыраң-едірең, дір-дір, тарс-тұрс* т.б.

Еліктеу сөздерден басқа сөз таптары да жасалады. Мысалы: *-ыл, -іл, -л, -ақ, -ек, -ғыр, -гір* жұрнақтары арқылы *тарс-ыл, даң-ғыр, дұң-гір* т.б. зат есімдер жасалған болса, *-ыра, -іре, -ла, -ле, -да, -де* жұрнақтары арқылы *арбаң-да, күрк-іре, ербең-де, күбір-ле* т.б. етістіктер жасалған.

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін құрылымын сақтап, графикалық мәтін құраңдар.

Біздің Қазақ елі жаһанға ынтымақтың ұясы ретінде танылды. Еліміздің Еуропа төріне шығуы – мемлекетіміздегі толеранттылықтың жоғары деңгейге көтерілуінің арқасы, елдегі тыныштық пен діндер арасындағы татулықтың нәтижесі. Ынтымағы жарасқан ырысты елге құт қонады.

Қазақстан әлемдік демократиялық стандарттарды қабылдап қана қоймай, Еуропа мен әлемдік қоғамдастыққа өзінің халықтарды, мәдениеттерді олардың ұлттық дәстүрі, құндылықтарын сақтай отырып, жақындатудың озық тәжірибесін ұсынды.

Толеранттылық, яғни төзімділік өз тамырын Қазақстанда кеңінен жайған деуге болады. Себебі, дәл қазіргі таңда еліміз түрлі конфессиялар мен түрлі этностар арасындағы достық қарым-қатынасты нығайтып қана қоймай, дінаралық татулық бағытында батыл бастамалар көтеріп жүрген жас мемлекет ретінде әлемге танылды. Төзімділік мәселесінде басқа мемлекеттерге ұқсамайтын Қазақстанның өз жолы, өз тәжірибесі бар.

Қазақстан – бүгінде тұрақты және серпінді дамып келе жатқан мемлекеттердің бірі. Жалпы, әлемдік геосаясатта Шығыс пен Батыстың өзара табысты ұнқатысуындағы тепе-теңдіктің сақталуы және Орталық Азия аумағындағы тұрақтылықтың салтанат құруы біздің елімізге байланысты.

(Әли Бектаев.
«Егемен Қазақстан» газетінен)

- Мәтінге тақырып қойыңдар.
- Мәтін бойынша жоспар құрыңдар.
- Шылауларды түріне қарай топтап жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Негізгі еліктеу сөздерді бір бөлек, туынды еліктеу сөздерді бір бөлек жазыңдар.

Жылтың, тарс, сопаң, дік, гүрс, қиқаң-сиқаң, шарт, жалт-жұлт, қиралаң, жымың-жымың, күрс, кілт, дүрс-дүрс, лып, күмп-күмп.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойып жазыңдар.

• Адассаң ... адас.	• Бейбіт елде ... бар.
• Әр елдің ... басқа,
Иттері қара қасқа.	• Елдестірмек ...,
Жауластырмақ жаушыдан.

Қажетті сөздер: салты, еліңмен, береке, елшіден.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша диаграмма құрыңдар.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. «Ойна да, ойла» әдісі. Төмендегі сұрақтарға мақал-мәтелмен жауап беріңдер.

1. Шешен мен шебердің несі ортақ?
2. Тіл не жарады?
3. Тіл неден өткір?
4. Кімге қолқа жоқ?
5. Ананың сүті мен баланың тілі қандай?
6. Бал мен у неден тамады?
7. Таяқ пен сөз неден өтеді?
8. Піл көтермегенді не көтереді?
9. Тіл мен ой қандай?

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Сөйлемдердегі еліктеу сөздерді теріп жазыңдар. Морфологиялық талдау жасаңдар. Еліктеу сөздердің қалай жасалып тұрғанын айтыңдар.

1. Ахан басынан тымағын алып, сілкіп қайта киді де, қарқ-қарқ күліп, егінжайға қарай шоқыта жөнелді. (М. Мағауин). 2. «Қара Қожа» дегендерге «әу» деп, жалт қарайтын болдым. (Б. Соқпақбаев). 3. Шіркін-ай, осы бойда барып, күмп етіп, өзенге қойып кетер ме еді! (Б. Соқпақбаев). 4. Таңдайын тақ-тақ еткізеді. (Б.Т.). 5. Алмас тамағын апыл-ғұпыл жеп, сабағына кетті. (Б.М.).

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

9-тапсырма. Мәтінді талдаңдар. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«✓»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

7–8-сабақтар ҰЛТТАР ДОСТЫҒЫНЫҢ ҰЙЫТҚЫСЫ

ОЙТУРТКІ

- «Қазақстан халқының құндылықтары» тақырыбы бойынша кластер құрастырыңдар.

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұны бойынша сұрақтар құраңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеңдер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

Тілдік бағдар

Еліктеу сөздердің сөйлемдегі қызметі

Еліктеу сөздер көбінесе көмекші етістікпен, кейде негізгі етістікпен тіркесіп жұмсалады.

Еліктеу сөз заттанып қолданғанда сөйлемнің бастауышы болады: Кәрінің *күйбеңі* көп болады.

Көмекші етістіктермен тіркесіп, сөйлемде күрделі баяндауыштың құрамына енеді. Мысалы: Оның айтқан сөзіне *мыңқ етпеді*.

Еліктеу сөздер негізгі етістікпен тіркескенде сөйлемде анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыштың да қызметін атқарады. Мысалы: Оның сөзіне *елең еткен* (анықтауыш) адам болмады. Алмастың бұлшық еттері *бұлт-бұлт* (пысықтауыш) ойнайды. Інісі *күрк-күрк* (пысықтауыш) жөтеліп қалыпты. Ол *қалт еткенді* (толықтауыш) аңдып отыр.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіннен шылауы бар сөйлемдерді теріп жазып, талдаңдар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тақырып қойыңдар. Мәтін құрылымын сақтап, жинақы мәтін құраңдар.

Қазақстан көпұлтты республика екені бұрыннан белгілі. Кеңестік дәуірде КСРО-дағы жалғыз интернационал ел аталғанымыз тегін емес. Ежелден бауырмал, қайырымды қазақ халқы тағдыр төлкегіне ұшырап, әлемнің әр тарапынан келген ұлттарды жатсынбай, оларды туған-туыстарындай жақсы көрді. Міне, сондықтан қазір Қазақстан көпұлтты мемлекет атанып отыр. Дәл Қазақстан сияқты ұлттар достығы өнеге, халықтар достығы үлгі – дүниежүзінде ел жоқ. Біздегі халықтың ынтымақ, бірлігіне, жарастығына тәнті болған шетелдік саясаткерлер мен қоғам қайраткерлері «Қазақстаннан үйрену керек» дегенді жиі айтады. Барлық ұлттардың терезесі тең, мүдде-мақсаты бір және олардың еркін еңбек етуіне, кәсіппен шұғылдануына, саясатпен айналысуына барлық жағдай жасалған ғой. Ең ерекшелік сол – кейбір ұлт өкілдерінің балалары мектепте өз ана тілінде оқиды. Мұндай үрдіс көптеген мемлекеттерде мүлдем жоқ.

Қазір адал еңбектерінің арқасында кәсіппен шұғылданып, байып жатқан отбасылар көбейіп, қауымға айнала бастаған ұлт диаспоралары бар. Қазақстанда барлық ұлттар ұлттық салт-дәстүрлерін сақтап, өз діндерін ұстанып, бір шаңырақ аясында тату-тәтті өмір сүріп жатыр. Бұған, әрине, қуанасың және мақтанышпен айтасың. Осындай ел бірлігі мен тұтастығы жолында өз бағдарламасы мен мақсаты бар Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысына дүниежүзі риза десек, артық айтпаймыз.

(Б. Даулетбақов. *Kazgazeta.kz* сайтынан)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Жұптық жұмыс. «Ұлттық құндылық» атты тақырыпта жұппен диалог құрыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Сөйлемдердегі еліктеу сөздерді тауып, қалай жасалып тұрғанын айтыңдар. Сөйлемдерге синтаксистік талдау жасаңдар.

1. Терезе алдындағы сағат сырт-сырт соғады. 2. Осымен жарты сағаттай өткенде, есіктің сыртында сарт-сұрт еткен дыбыстар шықты. 3. Асығып ерсілі-қарсылы қақтығысқан көп кісінің дабыр-дүбір жүрісі естілді. (*М. Әуезов*). 4. Ұйқыдан қалжырап тұрған Тастемір лезде қор ете қалды. 5. Қар күрт еріп, Есілдің үсті жуық арада жүргізбеу қаупі туған. (*С. Мұқанов*). 6. Қара теңіз бүрк-бүрк етіп қайнап жатқандай. (*Ғ. Мүсірепов*).

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. *Достық, жолдастық* тақырыбындағы мақал-мәтелдерді еске түсіріңдер. Оларды қатыстырып, ауызша шағын мәтін құрап айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Берілген еліктеу сөздерді қолданып, сөйлем құраңдар.

Қызараң-қызараң, гүрс, сарт, қарш-қарш, маң-маң, топ, морт, қайқаң, баж-бұж, дір-дір.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Бұқаралық ақпарат құралдарынан Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдерінің қазақ халқы туралы айтқан сөздерін тауып, ой бөлісіңдер.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «*Таңбалар*» әдісін қолданып жазыңдар.

	Бүгінгі сабақта саған не ұнады? Өз ойыңды жаз.
	Сабақтағы әсерің жайлы сыныптасыңа хабарлама жаз.
	Өзіңе ұнаған тапсырманы айтып, сыныптасыңмен пікірлес.
	Сабақтағы қажет мәліметті айтып, жазып қой.

9–10-сабақтар**НӘТИЖЕ САБАҚ****ОЙТУРГІ**

- Халықтар достығына арналған қандай мерекені білесіңдер?

ОҚЫЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтіннен тұрақты тіркестерді тауып, оларға анықтама беріңдер.

Қыдыр қонған төр

1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мен ынтымақ күні. Мұндай айтулы күндер әр мемлекетте бар. Десе де, оның мән-маңызына терең бойлай алмаған елдердің күйін көзбен көріп, құлақпен естіп отырмыз. Биыл уыздай ұйыған берекеміздің берекетін әйгілеп, осы айтулы күнді айрықша өткізуді жоспарлағанымыз баршаға аян. Міне, сол күнді де ойдағыдай өткіздік.

Мереке-мейрамды той тойлау емес – ой қорыту, өзара түсіністікті, бірлікті нығайту деп ұққан абзал. Қазақстанды мекен еткен түрлі ұлттар мен ұлыстардың өкілдері бейбітшілік бесігіне айналған елімізді мақтан етіп, өздерінің өсіп-өркендеуіне, мәдениетінің дамуына, тілі мен ділінің қанат жаюына жағдай жасаған ел басшылары мен кеңпейіл, бауырмал қазақ халқына шын жүректен алғыстарын білдірісті.

«Бірлік болмай – тірлік болмас» деп ой түйетін елдің бүгінгі тыныс-тіршілігіне қызыға да, қызғана да қарайтын жұрт көп. Алғаш егемендіктің көк туын төбемізге көтергенде түтініміздің тұзу шығарына сенімсіздік танытқандардың легі мол еді. Түсініксіздіктер мен белгісіздіктердің талайын бастан өткергеніміз айқын. Әйтсе де, түтініміз бағытынан адаспады. Ұйтқи соққан замана желін де көрдік. Көрші-қолаңның қазан-ошағын қапсыра құлатып, күлін көкке көтерген дауылдардың лебін де сездік. Бірақ ішкі бірлігімізді ала алмады.

(«Ана тілі» газетінен)

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Еліктеу сөздерді қолданып, сөйлем құраңдар. Құраған сөйлемдеріңе морфологиялық талдау жасаңдар.

Қызараң, тарс, жылт, дір-дір, қыңқ, елпең, маң-маң, сарт-сұрт, қарш-қарш, жарқ-жүрқ, жалт, морт.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі шылауларды теріп жазыңдар. Қандай қызмет атқарып тұрғанын түсіндіріңдер.

Мен әдеби кітаптарды көп оқимын ғой. Сонау, XVIII–XIX ғғ. жыраулардың, ақындардың өлең-жырларын оқып отырып таңғаламын. Қазақ тілінің ауқымы қаншама десеңізші?! Күнделікті тұрмыста пайдаланудан шығып қалған сөздерді есептесек, қазір он миллион қазақ сөзі бар екен. Ондай сөздік қор немістерде де, орыстарда да, ағылшындарда да жоқ. Соны бірақ қазақтардың өздері де біле бермейді. Олардың тілінің керемет байлығы екендігін. Таяуда маған бір қазақтың жігіті келді. Жасы отыз екі-отыз үштерде. Үлкен қызметтегі адам. Түрік тілін, ағылшын тілін жатық меңгеріп алған. Ақылы мол, білімі терең. Өзі өте пысық екен. «Жаңа қазақтардың» бірі. Сол жігіт айтады: «Осы қазақ тілін қарабайырлау етіп қайта жасауға болмай ма? Қазақ тілі тіпті қиындап кетті. Атаулары өте көп. Тек қана күнделікті өмірге қажеттісін ғана алып, ал қалған сөздерінің бәрін жойсақ қайтеді? Грамматиканы жеңілдетсек. Синтаксисте шетелдің сөздерін молырақ қолдансақ, қалай болады екен?» Мен оған қарсылық білдірдім. Не үшін бай тілді жасанды түрде кедейлендіреміз?! Неге барымызды жоғалтуымыз керек?! Онсыз да көптеген сөздеріміз қолданудан қалып бара жатқан жоқ па? Қайта сол бай тілді қайтадан қалпына келтіріп, оны одан сайын дамытуымыз керек емес пе?

(Герольд Бельгер)

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі Герольд Бельгердің пікірі бойынша ойталқы өткізіңдер. Сендер мәтіндегі жігіттің ұсынысына қалай қарайсыңдар?

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Еліктеу сөздерді түріне және жасалу жолына қарай топтап жазыңдар.

Қалш-қалш, зірк, кідің-кідің, солқ, қодыраң-қодыраң, балп, желең, шылдыр, кемсең, гу-гу, баж-бұж, далаң-далаң, тақ-тақ, тырс, мылжа-мылжа, былқ-сылқ, сылаң.

ТЫҢДАЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұны бойынша сұрақтар құраңдар.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі етістіктердің қай шақта тұрғанын айтыңдар. Сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

«Жерұйық» – Лаврентий Сонның балалық шағы туралы фильм. Оның отбасын 1937 жылы Қиыр Шығыстан жер аударған. Балалық шағы Алматы облысы Үштөбе ауылында өткен, ұлты – кәріс. Бұл фильмнің басты идеясы – қазақ халқының кеңпейілділігін, қонақжайлығын көрсету. Режиссері – Сламбек Тәуекел, ал сценарийдің авторы – Лаврентий Сон. «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген ұлы Абайдың сөзімен басталатын кинокартинада Сталин заманындағы өзге ұлт өкілдерінің жер аударылған кездегі тағдыры көрсетіледі. Болат Әбділманов сомдаған басты кейіпкер Орынбайдың бойына достыққа адалдық, қонақжайлық, турашылдық, әділеттік жолында басын бөйгеге тігуге дайын батырлық сияқты жағымды қасиеттер топтасқан.

(«Арай» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Семантикалық картаны толтырыңдар.

Мысалдар	Еліктеуіш сөздер	Бейнелеуіш сөздер
тарс-түрс томп-томп гүрс мырс		

елең бүлк-бүлк саңқ дір-дір қалт		
--	--	--

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Достығы жарасқан ел» деген тақырыпта фотоколлаж дайындаңдар. Коллажды сыныпта қорғаңдар.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Ғаламтордан «Жерұйық» фильмін көріңдер. Фильм бойынша сыныпта ой бөлісіңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Тест тапсырмаларын орындаңдар.

1. Еліктеу сөздерді табыңдар.

- А. азық-түлік, сауық-сайран
- В. қысы-жазы, азды-көпті
- С. тарбаң-тарбаң, қарқ-қарқ
- Д. аш-жалаңаш, мардымды-мардымсыз
- Е. он-ондап, топ-тобымен

2. Бейнелеуіш сөздерді табыңдар.

- А. қор-қор, зың, гүрс
- В. алшаң, сыпың, өрім-өрім
- С. арс-арс, былш-былш

Д. бақ-бақ, шиқ-шиқ

Е. қыр, лап, күріс

3. Еліктеуіш сөзі бар сөйлемді табыңдар.

А. Гуілдеген жел терезенің пердесін желп-желп еткізді.

В. Қазан шымыр-шымыр қайнап жатыр.

С. Ол досының маң-маң басқан жүрісіне таңдана қарады.

Д. Ол күтпеген сөзге селк етті.

Е. Қызыл көйлегі жалт-жұлт етеді.

4. Сәйкесін табыңдар.

А. қалт-құлт 1) бейнелеуіш сөз

В. тарс, гүрс 2) есімше

С. дейін, соң 3) септеулік шылау

Д. оқыған адам 4) көсемше

Е. күліп айтты 5) бейнелеуіш сөз

5. Көп нүктенің орнына тиісті еліктеуіш сөзді қойыңдар.

Қазақ ұйдің алдында тұрған бірнеше ұлт өкілдері өзара ... әңгімеге көшкен.

А. мырс-мырс

В. гу-гу

С. шыр-шыр

Д. тапыр-тұпыр

Е. салдыр-гүлдір

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

• «Қазақстандағы ұлттар достастығы» тақырыбы бойынша не үйрендіңдер?

• Бұл бөлімде қай мәліметтер маңызды болды?

• Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдерің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағалаңдар).

• Осы бөлім бойынша тағы не білгілерің келеді?

• Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисыңдар?

ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ

8-бөлім

1-2-сабақтар

АС – АДАМНЫҢ АРҚАУЫ

ОЙТУРТКІ

- *Дұрыс тамақтану* дегенді қалай түсінесіңдер?
- Дұрыс тамақтанасыңдар ма?
- Дұрыс тамақтанбаудың денсаулыққа тигізетін әсері туралы не білесіңдер?
- Күніне неше рет тамақтанасыңдар?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, тақырып қойыңдар.

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар. Мәтіннің аңдатпасын толықтырып жазыңдар.

Мәтінде _____

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықтаңдар.

Қазақтың дәстүрлі дастарқаны, негізінен, малшаруашылығының өнімдері мен сүт тағамдарынан құралады. Ал егіншілік өнімдері – астық, көгөніс, жеміс-жидектер ұлттық тағамдарға қосалқы нәр беруші, дәмдегіш ретінде саналған.

Қазақ халқы мал етінен түрлі тағамдар дайындаған. Суға қайнатып, майға қуырып, қақтап, қарып пісірудің тәсілдерін жетік меңгерген. Оларды сақтаудың бірнеше түрін білген. Сақтаудың әдіс-тәсілдері көшпелі тұрмыстың ауқымында санғасырлық тәжірибе негізінде қалыптасқан.

Еттен қарын бөртпе, қимай, қуырдақ, ми палау, сорпа, сірне, үлпершек, шұжық, қазы және т.б. тағамдар әзірлеген.

«Ағы бардың бағы бар» деп қазақ халқы сүт тағамдарын да ерекше қастерлеп, құт-береке, несібе деп киелі санаған. Абайсызда ақ төгілсе, оған саусағын малып, маңдайына жағып, ырыс-құт кетпеу ырымын жасайды. Түйе мен биенің сүтінен қымыз, шұбат, сиырдың сүтінен айран ұйытып, сарымай шайқап, қатық, сүзбе, құрт сүзіп, ақ ірімшік, қызыл ірімшік, ежігей қайнатып, алуан түрлі тағамдар әзірлеген. Шөл қандыру үшін айранға су қосып, шалап жасаған.

Халық егіншілікпен айналысып, бау-бақша өсіріп, отырықшылыққа бет алған дәуірден бастап, нан, жеміс, көгөніс тағамдары мәзірден тұрақты орын алды. Астықтан дайындалатын негізгі тағамның түрлері – бауырсақ, нан, шелпек, тоқаш. Тарыдан да сан алуан тағам түрлерін әзірлейді.

Қазақ үшін дәмнен, дастарқаннан үлкен нәрсе жоқ. Дастарқан басындағы сұхбат-өңгіме, ән-жыр – қазақ мәдениетінің мәйегі іспеттес.

(«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан)

Тілдік бағдар

Одағай. Одағай түрлері

Адам көңіл күйін білдіретін сөз табын **одағай** деп атайды.

Одағай үш топқа жіктеледі: *көңіл күй одағайлары, жекіру одағайлары және шақыру одағайлары.*

Көңіл күй одағайлары	Жекіру одағайлары	Шақыру одағайлары
Адамның түрлі сезімін білдіреді. Риза болу мәнді одағайлар: <i>бәсе, бәрекелді, уа, иә.</i> Қуану мәнді одағайлар: <i>оһо, алақай, еһе.</i> Қорқу, шошу мәнді одағайлар: <i>ойбай, оһ, аһ.</i> Өкініш мәнді одағайлар: <i>қап, әттең, апыр-ай, тңу, ой.</i> Таңырқау, таңдану мәнді одағайлар: <i>пай-пай, пай-пай, па, бәле.</i>	Жекіру, тыйым салу, бұйыру сияқты мәнді білдіреді: <i>жә, кәні, тәйт, тек</i> т.б.	Ит-құс, малды шақыру, қууға қатысты мәнді білдіреді. <i>Құрау-құрау</i> (жылқыға қатысты), <i>әукім-әукім</i> (сиырға қатысты), <i>шөк-шөк</i> (түйеге қатысты), <i>кә-кә</i> (итке қатысты) т.с.с.

Одағайлар өздігінен сөйлем мүшесі бола алмайды.

Қосарланып айтылған одағайлар дефис арқылы жазылады.

Мысалы: *пай-пай, қош-қош* т.б.

Одағай сөйлемнің басында келсе, одан кейін үтір қойылады да, сөйлем соңына леп белгісі қойылады. Мысалы: *Қап, ертерек келгенде ғой!*

Одағай сөйлемнің ортасында келсе, оның екі жағына үтір қойылады. Мысалы: *Далаға шықсам, о тоба-ай, айнала қалың тұман.* Сөйлемнің соңында келсе, алдынан үтір қойылады. Мысалы: *Соны айтшы, бәсе!*

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып, кестені толтырыңдар.

Үзінді	Түсініктеме

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Төменде берілген одағайларды қатыстырып, сөйлем құраңдар.

Пай-пай, тәйірі, қап, алақай, туһ, аһ.

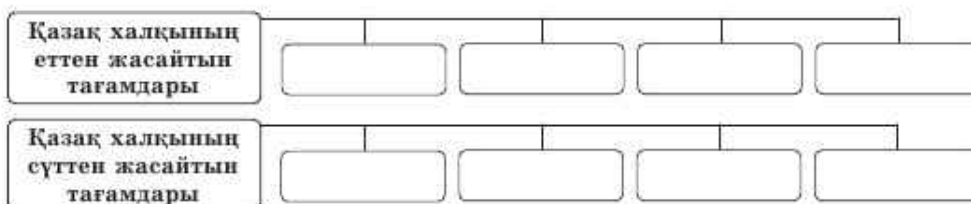

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Берілген графикалық мәтінді толықтырыңдар. Мәтіндегі тағам түрлері туралы айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Қазақтың ұлттық сусындары» тақырыбы бойынша одағайды қатыстырып, шығарма жазыңдар.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сыныптастарыңмен ой бөлісіңдер. Ойбөлісте ұлттық тағамдар туралы айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Қазақтың ұлттық тағамдары» деген тақырыпта фото-коллаж дайындаңдар. Оны сыныпта қорғаңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

Маған ... қиын болды.

Мен ... сияқты тапсырмаларды орындадым.

Мен ... екенін түсіндім.

Мен ... үйрендім.

Мен ... таңғалдым.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Дайындалу ерекшелігі мен сақталу мерзіміне қарай қымыздың «уыз қымыз», «саумал қымыз», «түнемел қымыз», «құнан қымыз», «бесті қымыз» және т.б. түрлері болады.

3–4-сабақтар

ДӘРУМЕНДЕРДІҢ ПАЙДАСЫ

ОЙТУРТКІ

- Дәрумен дегеніміз не?
- Дәруменнің қандай пайдасы бар?
- Дәруменнің қандай түрлері бар?
- Адамның ағзасында қандай дәрумендер болады?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баяндаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Суреттегі бір жемістің түрін таңдап, сол жайында жарнама дайындаңдар. Жарнамада суреттегі жеміс-жидектердің пайдасы, оның құрамындағы дәрумендер туралы ақпараттар қамтылуы тиіс.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Өртүрлі дереккөздерден дәрумендер туралы ақпарат жинаңдар. Өр дәруменнің пайдасын *пай-пай, алақай, пәлі, әттең* және т.б. көңіл күй одағайларын қолданып айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты кестеге түсіріңдер. Ол ақпаратты деректер келтіре отырып дәлелдеңдер.

Тағам атауы	Оның құрамындағы дәрумендер	Оның адам денсаулығына тигізетін пайдасы	Оның адам денсаулығына тигізетін зияны
Үлгі:			
Сүт	ақуыз, май, көміртегі, минералды тұздар	Сүттің құрамында баланың сүйектері мен тісінің қалыптасуына әсер ететін кальций және фосфор бар. А дәрумені баланың бойының өсуіне және көзі мен терісіне пайдалы.	Сүттің негізгі компонентін лактоза құрайды. Сүт асқазанның кебуін туғызады. Ағзаның қабынуына әсер етеді, ағзамызда қышқыл ортаны құрайды.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінге тақырып қойыңдар. Мәтін бойынша жоспар құрыңдар. Негізгі ойды білдіріп тұрған сөздер мен сөйлемдерді табыңдар.

Адам сүт тағамдарын көп қолданады. Адамзат баласы өзінің қайталанбас көп әдетінің ішінен дәл осы әдетін сақтағаны дұрыс.

Ғалымдардың көз жеткізгені: күніне жарты литр немесе одан да көп сүт ішкен ер адам диабет, қан қысымының артуы, қандағы холестерин деңгейінің аз болуы және диабет пен жүрек ауруына жиі соқтыратын семіздік сияқты ауруларға 62 пайызға кем шалдығады.

Йогурт, ірімшік сынды өзге азық-түлікке қарағанда сүттің аз да болса артықшылығы бар көрінеді.

Бірақ өткен 25 жылдың ішінде Ұлыбритания халқының сүтті пайдалануы айтарлықтай төмендеген.

Өткен ширек ғасырда сүттің қадірі түсті. Сүт өндірушілер сүттің, әсіресе балаларға пайдалы екенін үнемі насихаттап келді. Сүттің құрамында «D» витаминімен бірге сүйекті қатайтатын кальций көп. Бірақ сүттің құрамына май да көп қосылады. Майы көп сүт жүрек ауруына соқтырады. Ал соңғы ізденіс сүттің пайдасын асыра бағалаған бірінші зерттеу емес. Иранда жасалған зерттеу майлы сүтті көп ішу мен метаболизмдік дертке шалдығудың өзара байланысын тапса, Францияда өткізілген сынақ та дәл сондай тұжырымға келді. Алайда француздардың зерттеуі әйелдерге қарағанда ерлер үшін сүттің әлдеқайда пайдалы екенін тапты.

(Сұлтанхан Аққұлынан)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі өзіңе ұнаған ақпаратты таңдап алып, сол жөнінде өз ойларыңды шағын эссе түрінде жазыңдар. Эссеге қойылатын талаптар сақталуы тиіс.

ЖАЗЫЛЫМ**АЙТЫЛЫМ**

7-тапсырма. Көңіл күй одағайларын қолданып, сүт өнімдері туралы 5 сөйлем құраңдар. Одағайлардың сөйлем мағынасына қандай өзгеріс енгізгенін айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Топтық жұмыс. Бұқаралық ақпарат құралдарынан, ғаламтордан дәруменнің шығу тарихы, оның пайдасы туралы ақпарат жинаңдар. Жинаған ақпараттарың бойынша бірнеше сұрақ дайындаңдар. Осы ақпараттарды қолданып, сабақта ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді, одағайларды қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Қазақ халқының сүттен жасалған өнімдері туралы фотоколлаж дайындаңдар. Фотоколлажды сыныпта қорғаңдар.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

10-тапсырма. Мәтінді талдаңдар. Төмендегі таңбалармен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«✓»	«—»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаным қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Балға үккіштен өткізілген сәбізді қосып, құтыға салып, біраз уақыт қояды. Бал сәбіздің шырынына әбден еріген соң, тосап сияқты өте тәтті тағам пайда болады. Оны, әсіресе бауыры, өт жолы ауыратындар ем ретінде пайдаланса, шипалық қасиеті мол. Бал қосылған сәбіздің құрамында каротин деп аталатын дәруменді зат жақсы сақталады. Ал бал мен лимонды қосып пайдаланса, бүйрегі, бауыры, өт жолы ауыратын адамдарға өте пайдалы.

5–6-сабақтар ГЕНДІК ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАҒАН ТАҒАМДАР

ОЙТУРТКІ

- Жартылай дайын өнім дегеніміз не?
- Олардың адам денсаулығына тигізер зияны бар ма?
- Сендер жартылай дайын өнімдерді жиі пайдаланасыңдар ма? Не себепті?
- Күніне неше рет тамақтанасыңдар?

ЖАЗЫЛЫМ

1-тапсырма. Суретті пайдаланып, мәтін құраңдар.

Қажетті сөздер: тамақтану, адамға пайдалы, тәтті, ащы, жартылай дайын өнім, зиянды тағам, қоректік заттар, микроэлементтер мен дәрумендер, гендік өзгеріс.

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтін бойынша бірнеше проблемалық сұрақтар дайындаңдар.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Сөйлемдерден одағайларды тауып, қандай мән үстеп тұрғанын айтыңдар.

1. – Өй, балам-ау, мына жер – жер жатағы. 2. – Уа, қой деймін, бала! Ат зорықтырасың! 3. – Бәсе, Телғара ғой... жаным-ау, мынау... Телғара! 4. – Өй, шырағым балам, әуелі ар жағында әкең тұр... Сәлем бер! – деді. 5. – Ойбай, бау-рем! – деп қояды. 6. – Апыр-ай, атақонысым еді. 7. – О-о, мен көрсетем! Мен сені алдамаймын. (М. Әуезов).

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Тыңдаған мәтінді пайдаланып, гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар туралы сызба дайындаңдар.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінге тақырып қойыңдар. Мәтін бойынша жоспар құрыңдар. Шылауларды тауып, түрлеріне ажыратыңдар.

Саламатты тамақтану – тамақ рационын, тамақтану тәртібін, тамақтану ережесін дұрыс сақтау деген сөз. Адамның денсаулығы саламатты тамақтануға көп байланысты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, шамамен сырқаттың 80 пайыздан астамы дұрыс тамақтанбаудан болады. Адамның күнделікті тұтынатын асында ақуыз, май, көмірсу сынды қоректік заттар, микроэлементтер мен дәрумендер жеткілікті мөлшерде болуы қажет. Мүмкіндік болса, тағамды белгілі бір уақытта қабылдау керек. Бұл астың сіңірілуін жақсартып, адам денсаулығына игі әсер етеді. Ал ретсіз, кеш және шамадан тыс көп ішілген тағам асқазан-ішек жолдарына салмақ түсіріп, тамаққа тәуелді сырқаттардың асқынуына әкеліп соғады.

Тағамды күніне 4–5 рет аз-аздан жеу керек. Егер күніне 3 рет тамақтанатын болсаңыз, таңғы асыңыз тәуліктік рационның 30–35 пайызын, түскі ас – 40 пайызын, кешкі ас – 25–30 пайызын құрауы қажет. Бірақ тамақ қабылдау аралығы 3 сағаттан аспауы шарт. Негізі әр үш сағат сайын ағзаға тағам түсіп тұру қажет. Ал соңғы ас қабылдау ұйықтардан 2–3 сағат бұрын болуы керек. Егер түнге қарай шамадан тыс ауыр тағамдарды қабылдасаңыз, бұл астың қорытылуына кері әсер етіп, семіздік, панкреатит және басқа да асқазан-ішек ауруларының асқынуына әкелуі мүмкін. Жалпы кешкі ас жеміс-жидектерден болғаны дұрыс.

Күні бойы ашқұрсақ жүрген адам салмақ тастамайды. Тіпті қосуы мүмкін. Себебі тұтынатын калориялар кенет азайған кезде ағза дағдарысқа ұшырап, заттектер қорға жинала бастайды. Бұл калорияның баяу жойылуына әкеледі. Яғни ашыққан кезде, керісінше, салмақтың қосылуы артады. Сондықтан күні бойы аш жүріп арықтаймын деген ойдан аулақ болу керек. Салмақты қалыпты деңгейде ұстап тұру үшін жоғарыда айтқан тамақ рационын сақтай білу қажет. Бұған күніне 5 рет аз-аздан тамақтану, дене белсенділігін біртіндеп арттыру, үн өнімдерін, жануар майларын, ащы тағамдарды тұтынуды азайту жатады. Тамақ құрамында жеміс-жидектер мен көгөністердің мөлшері көп болғаны дұрыс.

Салмақ төмендетудің дұрыс тәсілін таңдау үшін алдымен дәрігермен кеңесу қажет. Бұл жерде сіздің жекебас ерекшеліктеріңіз бен сырқаттарыңыз есепке алынады. Сонда ғана нәтиже жақсы болады.

(«Астана ақшамы» газетінен)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Сөйлемдерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Ақ ірімшік – тағам түрі. Ақ ірімшікті алу үшін сүтті пісірген соң, қайнап тұрған сүтке айран құйып ірітеді. Сүт ірігеннен кейін қоюланып, жентектеледі де, сары суы шығып, ірімшігі бөлінген кезде қазанды оттан түсіріп, ірімшікті кенеп дорбаға салып сүзеді. Ақ ірімшікті көп кептірмей жас күйінде қолданады. Кептірілген ірімшікті қыстың күндері ыстық шайға, сорпаға салып жібітіп жейді.

(«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясынан, 1-том)

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіннен тұйық етістіктерді тауып, қандай сөйлем мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын айтыңдар. Осы сөйлемдерге синтаксистік талдау жасаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі термин сөздерді теріп жазып, әрқайсысына анықтама жазыңдар.

Рацион	Жекелеген азықтардың немесе азық топтарының қоректік қасиетіне қарай пайыздық арақатынасы

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Толтық жұмыс. Бұқаралық ақпарат құралдарынан ГМА (генетикалық модификацияланған ағза) туралы мақалаларды оқып, ой бөлісіңдер.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Топтық жұмыс. «Жартылай дайын өнімдердің пайдасы мен зияны» деген тақырыпта пікірталас өткізіңдер.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- деректер мен дәлелдерді ұтымды қолдану;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Бес саусақ» әдісін қолданып, сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

7–8-сабақтар

ТАМАҚТАНУ МӘДЕНИЕТІ

ОЙТУРТКІ

- Тамақтану мәдениеті дегенді қалай түсінесіңдер?
- Қазақ халқының дастарқан әдебі туралы не білесіңдер?

ЖАЗЫЛЫМ

1-тапсырма. «Тамақтану мәдениеті» деген тақырыпта кластер құрастырыңдар.

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, бірнеше сұрақ дайындаңдар. Осы сұрақтарды сыныптастарыңа қойып, диалог құрыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіннен сын есімдерді тауып, оның орнына синонимін қойыңдар. Мәтін мазмұны қалай өзгергенін айтыңдар. Осы сөздерді қолданып, құрамында одағайы бар сөйлем құраңдар.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Сөйлемдерге грамматикалық талдау жасаңдар.

Дәмнен үлкен нәрсе жоқ деп есептейтін дәстүрлі ортада дастарқан мен дастарқан басына қатысты қалыптасқан қағидалар, маңызды да бұлжымас ережелер, жоралғылар мол. Ол отбасы мүшелерінің, қонақтардың дастарқан басында отыруы, өзін ұстауы және сыйлы тағамдардың маңызы мен ретіне қарай тартылуы (бата жасау, асату, сыбаға ұсыну) сияқты т.б. көптеген дәстүрлі ұстанымдардан тұрады.

Үлкенді сыйлау салты дастарқан басында қатаң сақталады. Дастарқанға үлкен кісі бата береді. Үлкендер мен үй иесі астан дәм татқан соң ғана басқалары тағамға қол созады.

(«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясынан, 1-том)

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, талдаңдар. Тақырып қойып, жоспар құрыңдар.

Дәрігер-диетолог мамандардың кеңесімен Қарулы Күштердің түрлеріне қарай арнайы тамақтану мәзірі жасалған. Мәселен, ұшқыштарға ет, десантшыларға сүт өнімдері, теңізшілерге ұн тағамдары көбірек ұсынылады. Қазақстан сарбазының дастарқан мәзіріне шұжық, ірімшік, сүзбе, ет, ұн өнімдері, көгөніс, жұмыртқа тәрізді негізгі дәрумендер бар тағамдар енгізіліп отыр. Бұл әскердегі тамақтану мәселесінің сапалы әрі калориялық құндылығы жоғары болу керектігін меңзейді. Сонымен сарбаздың күндік нормасы 4 351 калорияға жеткізілді. Аталған көрсеткіш бойынша біз НАТО әскерінің деңгейіне жақындап, ТМД елдері бойынша Ресейден (4 374) ғана сәл арттамыз.

Бүгінгі таңда Қазақстан Қарулы Күштері өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету, ас әзірлеуден бас тартып, барлық жұмысты ашық тендерде жеңімпаз атанған жекеменшік кәсіпкерлік фирмалардың қолына беріп отыр. Ендігі жерде сарбаздар асхана жұмыстарына араласпай, бар уақытын оқу-жаттығу, тікелей міндеттеріне байланысты туындаған шаруаларға жұмсайтын болды. Әскери бөлімдер тамақтың дайындалу барысында бақылау, тексеру, қабылдау жұмыстарын ғана атқарады. Бөлім бастықтары сарбазға ұсынылған ас мәзірін құптап, қол қояды.

Сонымен ҚР Қорғаныс министрлігінің тапсырысы бойынша Қазақ тамақтану академиясы жаңа нормаға сай сарбаздың күнделікті асына 15 грамм пияз, 0,8 грамм шай, 45 грамм сәбіз, 30 грамм қияр, 10 грамм қызылша, 5 грамм сиыр сүтін, 1 тауық жұмыртқасын, 5 грамм өсімдік майын қосты. Сондай-ақ 100 грамм жеміс-жидек, 1 грамм кофе немесе 2 грамм какао, 15 грамм шұжық, 20 грамм қаймақ, 30 грамм ірімшік секілді өнімдермен сарбаздың дастарқан мәзірі толығы түсті.

(Рая Мінап, «Сарбаз» газетінен)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Одағай сөздерді табыңдар. Олардың қандай мағынада айтылып тұрғанын түсіндіріңдер. Тыныс белгілерінің қойылу себепін айтыңдар. Сөйлемдерге синтаксистік талдау жасаңдар.

1. – Әй, әй, қойыңдар әзілді! 2. – Қап, өттеген-ай! – деді ана екеуінің біреуі. 3. – Ойбай, тартпасын ағытыңдар! – деді екінші біреу. (Т. Өлімқұлов). 4. – О, алып қой мынау! Мұны қайтып құлатамыз? – деп күмәнданды. 5. – Ө-ә, – деді де, қолын бір сілтеді. (Ш. Мұртаза). 6. – Пау, шіркін, сері десең, сері-ау! 7. – Е, бөйгеден аты келіп, үш жүзге мағлұм болған адамның көңілі өспеуші ме еді! 8. – Ойпырм-ай, мына сөзіңе қарағанда шын құмартқан адам ғой! 9. – Ау, Күсеке, түсіңізден шошып ояндыңыз ба, мұныңыз не?! (С. Жүнісов). 10. – Апыр-ай, ө! «Үшқында» бір қолы алтын ұста бар деуші еді. (Ә. Кекілбаев). 11. – Тұу, машинаны босқа әурелепсің ғой! 12. – Тәйт, өшір үніңді! – деп зекіп тастады. 13. – Оу, не болды саған! 14. – Е, білмеймін, жүр де ауыл арасы. (С. Мұратбеков).

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. 5-тапсырмадағы берілген мәтіндегі «үшқыштарға ет, десантшыларға сүт өнімдері, теңізшілерге ұн тағамдары көбірек ұсынылады» деген ақпарат неге негізделгенін анықтаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті қосымшаларды қойып, мақал-мәтелдерді жазыңдар.

- Аз ас...ң, аз піседі,
Көп ас...ң, көп піседі.
- Ас иесі... тәтті,
Табағы... жақсы.
- Ат – адам... қанаты,
Ас – адам... қуаты.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. *Жұптық жұмыс.* Берілген сөз орамдары қай уақытта қолданылатынын айтып, диалог құрыңдар.

1. Біздің үйдің қадірлі қонағы болыңыз. 2. Тамақ алыңыз! 3. Келгеніңізге үлкен рақмет! 4. Біздің дастарқанымыздан дәм татыңыз! 5. Ұялмаңыз, ас алыңыз! 6. Орамал тон болмайды, жол болады. 7. Дәм-тұзыңызға көп рақмет! 8. Осыған риза болыңыз!

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

10-тапсырма. «Менің сабақтан кейінгі әсерім» кестесін толтырыңдар.

Қандай ой пайда болды?	Не сезіндім?	Не ұнады?

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Сараптама нәтижесі денсаулыққа зиян келтіретін хот-дог секілді жартылай дайын өнімді балалардың 86 пайызы күнделікті тұтынатынын, ал 18 пайызы газды сусындарды күнделікті ішетінін көрсетті.

9–10-сабақтар**НӘТИЖЕ САБАҚ****ОЙТҮРТКІ**

- «Ас атасы – нан» деген мақалды қалай түсінесіңдер?

ЖАЗЫЛЫМ

1-тапсырма. Ақпарат құралдарындағы пайдалы кеңестерді пайдаланып, бір апталық ас мәзірін жасаңдар. Өр тағамның калориясын ға-ламтордан, қосымша өдебиеттерден қарап, бөліп алыңдар. Олардың адам ағзасына тигізетін пайдасын дәлелдеңдер.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Одағай түрлерін ажыратыңдар.

– Рахат апай бар ғой, ол кісі менің желінбей қалған, өркім көшеге тастаған нандарды жинап, фермаға апаратынымды да біледі екен. Атайға соны айтып еді, ол кісі: «Нан қадірін білген адам ғана – адам. Жаның жомарт, алақаның ашық, пейілің кең болсын. Тілеген тілегіңе жет, балам», – деп екі алақанын жайып, бетін сипады.

– Ой, құлыным, мұнан артық не керек бізге. Ақкөңіл, адал жүрегімен батасын берген екен ғой! – деп Ажар жүрегі жарыла қуанып, немересін аймалап сүйе бастады.

– Шәйімкүл-ай, Шәйімкүл, мұнда кел. Қуан. Той жаса. Құлынымыз мақтау қағазбен қоса Дәрмен атасынан бата алып келіпті. – Ермек аң-таң.

– Әже, бата деген не? – деді қысыла, күмілжи сұрап.

– Ой, жаным, ол – ...

(Сансызбай Сарғасқиев)

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. «Нан қадірін білген адам ғана – адам. Жаның жомарт, алақаның ашық, пейілің кең болсын. Тілеген тілегіңе жет, балам» деген Дәрмен атаның тілегін талдаңдар. Атаның батасында қандай мағына бар? Бата деген не? Мәтіндегі Ермектің әжесінің жауабын аяқтаңдар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін бойынша проблемалық сұрақтар дайындаңдар. 2–3 сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

Бүкіл әлем бойынша екі жасқа дейінгі алты баланың бесеуі толыққанды тамақтанбайды, ол баланың физикалық және ақыл-ой дамуына айтарлықтай ықпал етеді. Бұл туралы БҰҰ Балалар қорының (ЮНИСЕФ) жаңа баяндамасында белгілі болды.

Сарапшылардың айтуынша, баланың алғашқы екі жыл өмірінде маңызды құнарлы микроэлементтердің жетіспеушілігі болашақта күрделі денсаулық мәселелеріне әкеп соғады.

«Балалар мен сәбилер құнарлы микроэлементтерге аса мұқтаж. Адам дамуы тұрғысынан қарағанда алғашқы жылдар өте маңызды. Егер бала барлық қажетті тағам рационын алмаса, оның ағзасы мен миы толық дамымайды. Сондай-ақ мұнда миллиондаған балалардың тағдыры сөз болуда», – делінген ЮНИСЕФ мәлімдемесінде.

Соңғы 10 жылда балалардың тойып тамақ ішпеу ауқымын елеулі түрде азайта алдық. Алайда бүгінгі таңда әлемде бес жасқа дейінгі 156 миллион баланың бойы өспей жатыр. Оның үстіне денсаулыққа пайдалы тағам ішпеген 42 миллион бала семіздіктен, артық салмақтан зардап шегіп келеді.

(«Қазақпарат», 15 қазан, 2016 ж.)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Тест тапсырмаларын орындаңдар.

1. Көңіл күй одағайларын табыңдар.

- А. құрау-құрау, шөк-шөк
- В. тәйт, тек
- С. шөре-шөре, беу
- Д. уһ, өттең, пәлі
- Е. жә, көні

2. Жекіру одағайларын белгілеңдер.

- А. тәйт, еһ, әй
- В. о, уау, жә
- С. жә, тек, тәйт
- Д. а, һа, е, құп
- Е. қай, уһ, еһ

3. Шақыру одағайын табыңдар.

- А. ойпырым-ай
- В. пәлі
- С. бәрекелді
- Д. көс-көс
- Е. қап

4. Сөйлемдегі одағайдың білдіретін мағынасын анықтаңдар.

Өттең, сұт өнімдері туралы дайындаған жарнамам жеңгенде гой!

- А. қуану
- В. өкіну
- С. бұйыру
- Д. тандану
- Е. ұрысу

5. Сәйкесін табыңдар.

А. беу	1) септеулік шылау
В. көні	2) шақыру одағайы
С. қарай, соң	3) көңіл күй одағайы
Д. кө-кө	4) еліктеуіш сөз
Е. даң-дүң	5) жекіру одағайы

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Өздеріңе ұнайтын қазақтың ұлттық тағамдарының бірі жайында жарнама дайындаңдар. Жарнамаларыңда *бәрекелді, алақай, әттең, пай-пай, қап* т.б. одағайларды пайдаланыңдар.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Топтық жұмыс. «Ақылдың алты қалпағы» рөлдік ойыны. 6 оқушыдан топтасып, 6 түсті қалпақ киіңдер. Сұрақтарға жауап беріп, пікірталас ұйымдастырыңдар. Берілген сұрақтар бойынша өз ойларыңды айтыңдар. Қалпақты алмастырып, ойларыңды қайта жалғастырыңдар.

Қалпақтардың қызметі	Жауап беретін сұрақтары
 Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар туралы не білетінін айтады.	Гендік өзгеріске ұшыраған тағам деген не?
 Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдардың артықшылығын айтады.	Оның қандай пайдасы бар?
 Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдардың зияны туралы айтады.	Оның қандай зияны бар?
 Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдарды пайдалану туралы ойларын айтады.	Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдарды қалай пайдалану керек?
 Айтылған ойлардың қайсысы ұнағанын, қайсысы ұнамағанын айтады.	Айтылған ойларға қалай қарайсыңдар?
 Бақылау және қорытындылау: айтылған ойлардың пайдалы және маңыздыларын айтады.	Айтылған ойлардан қандай қорытынды шығаруға болады?

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар» атты тақырыпта эссе жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Төмендегі тыйым сөздерді қатыстырып, мәтін құрастырыңдар.

Тыйым сөздер

- Дастарқанды, тамақты баспа.
- Шелектегі суға аузыңды батырма.
- Нанды бір қолыңмен үзбе.
- Асты үрлеме, асты жамандама.
- Тамақты сораптап ішпе.
- Дастарқанды, тамақты, ыдысты тастама.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Төле бидің батасын оқып, мағынасын түсіндіріңдер. Батаны жаттап алыңдар.

Бір үйдің баласы болма,
Көп үйдің санасы бол.
Бір елдің атасы болма,
Бар елдің данасы бол.
Бір тонның жағасы болма,
Көп қолдың ағасы бол.
Ақты ақ деп бағала,
Қараны қара деп қарала.
Өзегің талса, өзен бойын жағала.
Басыңа іс түссе, көпшілікті сағала.
Өзіңе өзің көміл бол,
Халқыңа әділ бол,
Жауыңа қатал бол,
Досыңа адал бол!

(Төле би)

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. «Кубизм» әдісін қолданып, тапсырманы орындаңдар.

1. *Баянда.* Одағай туралы айт.
2. *Қолдан.* Одағайды қатыстырып, сөйлемдер құра.

3. *Салыстыр*. Одағайдың түрлерін өзара салыстыр.
4. *Топтастыр*. Одағайдың негізгі белгілерін атап айт.
5. *Зертте*. Одағайлардың сөйлемдегі қызметін айт.
6. *Қорытындыла*. Одағайлар туралы өткенді жинақтап, қорытындыла.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Таңбалар» әдісін қолданып жазыңдар.

	Бүгінгі сабақта саған не ұнады? Өз ойыңды жаз.
	Сабақтағы әсерің жайлы сыныптасыңа хабарлама жаз.
	Өзіңе ұнаған тапсырманы айтып, сыныптасыңмен пікірлес.
	Сабақтағы қажет мәліметті айтып, жазып қой.

ЖЕҢІС КҮНІ. ҰЛЫ ЕРЛІКKE TAҒЗЫM

9-бөлім

1-2-сабақтар

ОТАН ОТТАН ДА ЫСТЫҚ

ОЙТУРҒІ

- Ұлы Отан соғысы қай жылдары болды?
- Ұлы Отан соғысы туралы не білесіңдер?
- Неліктен бұл соғыс «Ұлы Отан соғысы» деп аталады?
- Сендердің ата-әжелерің немесе туыстарың Ұлы Отан соғысына қатысқан ба?

АЙТЫЛЫМ

1-тапсырма. Суретті қолданып, Ұлы Отан соғысы туралы қысқаша өңгіме құрап айтыңдар.

И. Хивренко. «Қанды шайқас» («Неравный бой»).

<http://tipolog.livejournal.com/15881.html>

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңді тындап, теңеулерді атаңдар. Мәтіндегі оқиғаның дамуы мен аяқталу кезеңін айтыңдар.

Тілдік бағдар**Оқшау сөздің түрлері.****Оқшау сөздердің қызметі**

Сөйлем құрамында тұрып, бірақ басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспейтін сөздер **оқшау сөздер** деп аталады. Оқшау сөздер **қаратпа, қыстырма** және **одағай** болып бөлінеді.

Қаратпа сөздер дегеніміз тыңдаушының назарын аудару мақсатында айтылған сөздер мен сөз тіркестері. Қаратпа сөз көбінесе кісі есімінен, адамға қатысты сөздерден болады. Яғни сөйлеуші біреудің назарын өзіне аудару үшін қолданылатын оқшау сөзді **қаратпа сөз** дейміз. Мысалы, *Азамат, қиял-ғажайыптар туралы не білесің?*

Поэзияда сөз тек адамға ғана қатысты емес, жан-жануарға, табиғаттағы жансыз заттарға да қаратылып айтылуы мүмкін. Мысалы:

*Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос.*

(Махамбет)

*Жан дала! Дәстүрің бар ел сақтаған,
Інжу мен маржаныңды көрсет маған.*

(К. Ахметова)

*Неге, неге, жас қызғалдақ!
Қыста көктеп тұрсың сен?
Қараймын да, қалам ғажап,
Өттең, сырын түсінсем.*

(Ғ. Қайырбеков)

Қаратпа сөз сөз тіркесі түрінде де, бірнеше бірыңғай сөздер арқылы да жасалады. Мысалы: – Ел-жұртың тегіс аман ба, *қадірлі Дарабоз? Құрметті ел ағалары, жаңа қоныс қалай?* (Қ. Жұмаділов). *Балаларым, балапандарым, күндерім-ау, қайдан жүрсіңдер бәрің?* (Ы. Кененбаев).

Қаратпа сөз сөйлем ішіндегі басқа сөздерден үтір арқылы ажыратылады. Қаратпа сөз сөйлемнің басында келсе, одан кейін үтір қойылады. Қаратпа сөз сөйлемнің ортасында келсе, екі жағынан үтір қойылады. Қаратпа сөз сөйлемнің соңында келсе, алдынан үтір қойылады. Қаратпа сөз сөйлем басында келіп, көтеріңкі дауыспен айтылса, одан кейін леп белгісі қойылады. Көтеріңкі дауыс ырғағымен айтылған қаратпа сөз сөйлем соңында келсе, одан кейін леп белгісі қойылады.

Сөйлемде сөйлеушінің айтылған ойға қатысты көзқарасын білдіретін оқшау сөздер **қыстырма сөз** деп аталады.

Қыстырма сөздер айтушының сөйлемдегі ойға өзіндік пікірін білдіреді. Қыстырма сөздер құрамына қарай дара (*сірә, рас, әйтеуір, мүмкін* т.б.) және күрделі (*қорытып айтқанда, бақытыма қарай, менің ойымша, тоқ етерін айтқанда* т.б.) болып бөлінеді.

Қыстырма сөздер мағынасына қарай төмендегідей топталады:

Сөйлемдегі ойға сендіру мақсатындағы қыстырма сөздер: <i>әрине, әлбетте, рас, шынныңда, шынның айту керек, жасыратыны жоқ, турасын айтқанда, әділіне келгенде</i> т.б.	Сөйлемдегі ойға күмән келтіру мағынасындағы қыстырма сөздер: <i>сірә, мүмкін, шамасы, меніңше, қалай екені белгісіз</i> т.б.	Алдыңғы айтылған ойға қорытынды жасау мақсатындағы қыстырма сөздер: <i>қысқасы, тоқ етері, демек, түйін айтқанда, сайып келгенде, жалпы алғанда</i> т.б.	Көңіл күйге байланысты қыстырма сөздер: <i>бәсе, бақытымызға қарай, амал не, өкінішке қарай, сәті түсіп</i> т.б.	Ойды санамалап айту үшін қолданылатын қыстырма сөздер: <i>ең алдымен, екінші жағынан, біріншіден</i> т.б.
--	--	--	--	---

Қыстырма сөз сөйлем ішіндегі басқа сөздерден үтір арқылы ажыратылады. Қыстырма сөз сөйлемнің басында келсе, одан кейін үтір қойылады. Қыстырма сөз сөйлемнің ортасында келсе, екі жағынан үтір қойылады. Қыстырма сөз сөйлемнің соңында келсе, алдынан үтір қойылады.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Тыңдаған өлеңде ақын соғыс басталғанға дейінгі сәт пен «соғыс» деген сөзді естігеннен кейінгі кезді қалай суреттеген? Мәтіннен ақынның осы кезеңді бейнелеген көркемдегіш тілдік құралдарды тауып, кестеге түсіріңдер.

Көркемдегіш тілдік құралдар			
-----------------------------	--	--	--

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Толтық жұмыс. Ф. Оңғарсынованың «Қасірет пен ерлік жыры» атты өлеңінің толық нұсқасын оқып шығып, өлеңдегі көтерілген соғыс зардаптары туралы ой бөлісіңдер. Өлеңді бірнеше мағыналық бөліктерге бөліп алыңдар. Мысалы, баласын іздеген қарт солдат; концлагерь; крематорий және т.б. (*kitap.kz сайты*н пайдаланыңдар).

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестердің мәтіндегі эмоционалдық қызметін түсініп қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықтаңдар. Мәтін бойынша күрделі жоспар құрыңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер. Мәтіннен оқшау сөздерді табыңдар.

Өмір мен өлім туралы

Адам туады, адам өледі. Мұнда тұрған қайғы не? Бұл – жаратылыс заңы. Біздің шығыс елдері: «Адам – дүниеге келген қонақ, біраз қонақтадық, аттануың керек», – деседі. Бірақ адам дүниеге тек қана келіп, әншейін ғана аттана бермейді: ол артында ой қалдырады, ойдан мұра қалдырады. Ол өмірге адам болып келіп, адам күйінде қайтады. Мен жиырмасыншы ғасырдың жасымын. Бүгін мен өз жайымды әңгіме еткім келеді. Өйткені бір жағымнан кек қысып отыр да, екінші – үлкен бір қайғым да бар. Менің бұл жазғандарым болашақта біздің осы ұлы күресімізді зерттеушілердің қолына түсіп, үлкен істердің кішкене бір тетігіне тиянақ болуға жараса, менде одан басқа арман да жоқ; ол зерттеушілердің біз осы арпалыста жүргенде қайғыра да, жылай да, күле де, кектене де білгенімізді ұғынса болғаны. Кек неге қысады дерсіздер, оны да айта кетейін. Жастық шақ маған бір-ақ рет берілмеп пе еді?

Сол кезімді әлдеқайда түнерген қара күш жұлып әкетпекші. Ол жастықтан бір айырылсам, оралар ма? Оралмайтынын мен жақсы білем, аһ, жақсы білем! Біз, жастар, өмір сүруге асығатын едік, жастық шағымыздың іші-тысы бірдей болсын деуші едік қой, солай емес пе, құрбыларым! Міне, сол қымбат шағымызды фашистер тонап алғысы келеді, балдырғанды бақшаға өрт салғысы келеді, осыған кектенем. Мен дүниеде жиырма-ақ жыл жасамадым ба? Бірақ дәл қазір ересек адаммын деуге болады, жиырмадамын, бірақ мендегі ой ақсақалды, талай белді артқа салған адамның ойындай.

Менің 19 жасымда бар ойым оқуда, қызмет жайында және несін жасырайын, атақ болатын. Мен толып жатқан өнер жайын ойлаушы ем. Алдымен ақын болғым келетін. Пушкин мен Лермонтовты, Гете мен Гейнени, Байрон мен Шиллерді оқығанда біржолла сүңгіп кетуші ем. Бұл ақындар маған қатты ұнайтын да, күнітүні басымды көтермей оқитынмын. Мен күйші де болғым келетін. Чайковский мен Глинканы, Бетховен мен Шопенді ерекше құмартып тыңдаушы ем. Мен өзімшіл екем, әрі ақын, әрі күйші болғым келетін.

...Бұл уақыттың ішінде біздің ел де өзгеріп кетті, адамдар да өзгерді, мен де өзгердім. Міне, жауынгер болдым. Қабағымнан кәр төккен, ызғар шашқан жауынгермін мен! Мені қазір көрген адам бұдан он ай бұрын бар ойы оқуда, я сүйген қызында болатын жас жігіт еді-ау дей алмайды. Менің жастығым адам баласының қызметіне берілді. Мүмкін, мен жастығымды қайыра алмаспын. Бірақ ол босқа кетпейді, менен кіші інілерімнің еншісіне тиеді. Кейінгі жастар, жас інілерім, сендер бақытты жандарсыңдар. Сендер соғыс дегенді білмей өтетін боласыңдар. Біз жастығымызды сендердің бақыттарыңның жолына құрбан еттік. Сендер тыныш өмірде бақытты жасайтын боласыңдар. Біз кәрлі кезеңнің, соғысты заманның жандарымыз.

(Баубек Бұлқышев)

- Жазушы адам өмірі туралы қандай философиялық ой айтады?
- Соғысты ол қалай суреттеген?
- Оның алдына қойған мақсаты қандай еді?
- Оның өз мақсатына жетуіне не кедергі болды?
- Мәтін қай стильде жазылған?

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Фразеологизмдердің құрамындағы тиісті сөзді тауып жазыңдар. Осы тіркестерді қатыстырып, сөйлем құраңдар.

... түгі бар, ... шүйіру, ... тоймау, ... көк ала шыбын үймелеу, ... шашы тік түру, ... қойнына сыймау.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып, мәтіндегі фразеологизмдерге түсініктеме беріңдер.

Үзінді	Түсініктеме

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Фариза Оңғарсынова мен Баубек Бұлқышевтің шығармаларында қандай сабақтастық, үндестік бар? Екі мәтінді салыстырып, өз ойларыңды айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Берілген оқшау сөздерді қатыстырып, сөйлем құраңдар.

Қарағым, шынында, мүмкін, аһ, әкесі, ой, шіркін, балам, рас.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Баубек Бұлқышевтің «Менің бұл жазғандарым болашақта біздің осы ұлы күресімізді зерттеушілердің қолына түсіп, үлкен істердің кішкене бір тетігіне тиянақ болуға жараса, менде одан басқа арман да жоқ; ол зерттеушілердің біз осы арпалыста жүргенде қайғыра да, жылай да, күле де, кектене де білгенімізді қығынса болғаны» деген арманын сендер қалай орындап жүрсіңдер? Ойтолғау жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Сөйлемдегі бастауыштарды қаратпа сөзге айналдырып, сөйлемдерді қайта құрастырып жазыңдар. Тыныс белгілерін қойыңдар.

1. Жамал бірер сағаттан кейін мылтық дауысының екінші бетке ойысқанын аңғарды. 2. Тамара Жамалдың алдында екі қолын

жайып, күліп тұрған Маяны қолына алды. 3. Тамара мектепте беларусь тілі мен әдебиетінен сабақ берген. 4. Сүтке тойған лақтай Мая мантиып отыр. (Ө. Шәріпов). 5. Сұлтанмұрат бұған қатты қуанды. (Ш. Айтматов). 6. Жаңыл нарды үйге жақынырақ әкеп байлады. 7. Оразымбет домбыраны қолына алып, жалғастырып тарта жөнелді. (Т. Ахтанов).

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. Мәтіннен фразеологизмдерді тауып, мағынасын түсіндіріңдер. Оған елі тағы не деді деп ойлайсыңдар? Көп нүктенің орнына бірнеше сөйлем жазыңдар.

Адам бір-ақ рет туады, бір-ақ рет өледі. Өлім әртүрлі болады: біреу суықтан өледі, біреу қыз үшін өледі, енді біреулер аурудан өледі. Мұндай өлімдерді көргенде құр ғана ренжисің де қоясың. Ал естігеніңде үлкен құрметпен, бас иетін өлім – майданда ерлерше өлу! Мен жаспын, менің өмір сүргім келеді. Ең қызықты өмір өлі де алдымда екенін жақсы білемін. Менің үстімде қызыл әскер киімі, мен армияда жүрген Азия елінің ұлымын.

Мен өз елімді қорғаймын; момын да бауырмал, ардақты да елім бар! Сол елім мен аттанарда былай деген болатын: «Тас түлегім, мен сені баулыдым, сылап өсіріп қанатыңды қатырдым. Қиын бір кезең келіп қалды: жау жағадан, бөрі етекпен алғалы тұр...» – деген. Мен мұны ұмытпаймын.

(Баубек Бұлқышев)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендіңдер?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?
- Сабақтағы материалдардан өздеріңе қандай ой түйдіңдер?

3–4-сабақтар ҚАЗАҚТЫҢ БАТЫР ҚЫЗДАРЫ

ОЙТУРГІ

- Қазақтың батыр қыздары кімдер?
- Олар соғыста қандай ерлік көрсетті?
- Олардың ерліктерін еліміз қалай құрметтейді?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Суреттегі қазақтың батыр қыздары туралы әңгіме құраңдар.

Әлия Молдағұлова

Хиуаз Доспанова

Мәншүк Мәметова

Есте сақта!

Құрамындағы сөздер бір-бірімен тұтасып, әбден жымдасып кеткен, олардың мағыналық жігін ешқандай ажыратуға келмейтін тұрақты тіркестерді **фразеологиялық тұтастық** дейміз. Мысалы, *мұрнына су жетпеді, түйені түгімен жұтты* және т.б.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндердің жанрлық ерекшелігін анықтаңдар. Оқшау сөздерді тауып, тыныс белгілерінің қойылу себебін айтыңдар.

1. Қазақстан халқы Отан қорғаушылар қатарына өз еркімен жаппай жазыла бастады. Мысалы, Алматы медицина институтының студенті Мәншүк Мәметова: «Отбасымыздан майданға жіберетін ешкім жоқ, ағам да, апам да жоқ, сондықтан өзімді жіберуді өтінемін», – деп әскери комитетке өтініш берді. Қазақстаннан соғыс майдандарында 100-ге жуық ақындар мен жазушылар шайқасқан. Республика бойынша 2 миллионнан астам адам әскери даярлықтан өтті.

(«Қазақстан тарихы» порталынан)

2. Айнала атыс, бізге шегінер жер жоқ. Сол екі ортада сол жақ беттегі әскердің бір офицері маған телефонмен айқайлайды. «Селоны сағат он екіге дейін ұстап тұрыңдар. Соған дейін біз Днепрден өтіп үлгереміз», – дейді. Біз, шамамен, сол он екіге дейін селоны ұстап тұрдық. Бірақ отрядтағы адамның бәрінен айырылды. 20 шақты ғана адам қалдық. Сөйтіп тұрғанда фашистер бізді бомбылай бастады. Келесі күні Совет Армиясы бөлімдері Днепрден өтіп, біз басып алған Григорьевка селосына да жетті-ау... Тарихта Букрин плацдармы деген атау бар. Ұлы Букрин және Кіші Букрин деген екі селоға байланысты аталған. Днепрдің төменгі ағысында, Киевтен төмен қарай 100 шақырым. Григорьевка және бұған қосымша екі селоны алу арқылы Букрин плацдармына жол салған біз едік.

(Қасым Қайсенов)

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова туралы таныстырылым дайындаңдар.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайындаңдар.

Көп жыл бұрын Ұлы Отан соғысы деген атпен тарихта өшпестей ізі қалған алапат қырғын басталып еді. Кеңес Одағындағы басқа

халықтар секілді қазақтар да қолдарына қару алып, неміс-фашист басқыншыларына қарсы аяусыз күресті. Осы соғыста ерлермен қатар қазақ қыздары да ерлік көрсетіп, ұлттың абыройын асқақтатты. Қазақтың қыздары да намысшыл, аршыл, қайратты екендігін төрткүл әлемге паш етті. Солардың қатарында Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова да бар.

Бірі – пулеметші, екіншісі – сұр мерген. Мәншүк пен Әлия ел есінде мәңгілік қалды. Оларды білмейтін, ерліктеріне қанық емес отандастарымыз некен-саяқ. Өкінішке қарай, біз соғыс аяқталған алпыс жылдан кейін барып қана қазақтың тағы бір қызы соғыста айрықша қаһармандық көрсеткеніне қанықтық. Ол – Хиуаз Доспанова.

Хиуаз орыстың белгілі ұшқыш қызы М. Раскова басқарған ұшқыштар полкінде штурман қызметін атқарды. Жау шебіне 300-ден аса ұшып шықты. Соғыс кезінде көрсеткен жауынгерлік ерліктері үшін «Қызыл Жұлдыз», II дәрежелі Отан соғысы ордендерімен, көптеген медальдармен марапатталды. Хиуаздың соғыстағы ерлігі лайықты бағаланды. Еліміздің жоғарғы марапаты – Халық Қаһарманы атағына ие болды. Сөйтіп, бұрыннан белгілі батыр қыздарымыз – Мәншүк пен Әлияның қатарына Хиуаз келіп қосылды. Бұл – мақтаныш!

(Нұрперзент Домбай)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Қыстырма сөздердің сөйлемде айтылған ойға қандай үстеме мағына қосып тұрғанын айтыңдар.

1. Байқаймын, көңілі көтеріңкі. 2. Айтпақшы, олар ертең келетін болды. 3. Біріншіден, Өмірдің айтқаны дұрыс. 4. Мүмкін, ауылға анам да баратын шығар. 5. Жасыратыны не, қазіргі балалар телефонды бізден жақсы біледі. 6. Жолаушылар, әрине, мұндайға әбден үйреніп кеткен. 7. Амал қанша, қару-жарақ болмағандықтан қиналып қалдық. 8. Ең әуелі, балаларға көмектесу керек қой. 9. Қысқасы, партизандар бізге көп көмектесті. 10. Ақырында, оның ойлағаны дәл келді.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Хиуаз Доспанова туралы ақпарат жинаңдар. Қазақтың үшінші батыр қызы жайында әңгімелендер. Майдангер қыздың ерлік хроникасын жасаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Қаһарман» сөзіне кластер құрып, ойларыңды дәлелдеп айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Синектика» әдісі бойынша Әлия Молдағұлованың атынан қазіргі жастарға хат жазыңдар. Көлемі – 100–150 сөз. Хаттарыңда оқшау сөздерді пайдаланыңдар.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

10-тапсырма. «Бес саусақ» әдісін қолданып, сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

5–6-сабақтар**ЕРЛІК – ЕЛГЕ ӨНЕГЕ****ОЙТҮРТКІ**

- *Ерлік* деген не?
- Адамдар қай уақытта ерлік көрсетеді?
- Ерлік тек соғыс уақытында ғана бола ма?
- Сендер өшпес ерлік көрсеткен қандай адамдарды білесіңдер?
- Қазіргі таңда орасан ерлігімен танылған кімдерді білесіңдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтіндегі негізгі ақпарат туралы не айтасыңдар?
2. Бауыржан Момышұлы туралы не білесіңдер?

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтінге қандай тақырып қояр едіңдер?
2. Мәтіндегі негізгі ой туралы не айтасыңдар?

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. *Жанын шүберекке тңю, мойнымен көтеру, табанда, шыңдалған* деген сөз тіркестердің мағынасын түсіндірме және фразеологиялық сөздіктен қараңдар. Оларды қатыстырып, сөйлем құрап жазыңдар.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі идеяны анықтаңдар.

Мен жиырма бес жыл әскерде болдым. Біле білген кісіге бұл – үлкен университет. Осы жиырма бес жыл ішінде мен талай қолбасшымен кездестім, сабақ алдым, талай генералдың қол астында қызмет істедім, тәрбие көрдім. Өйткені командир деген әскери педагог қой. Осы әр ұлт адамдарымен қызметтес болғанымды өзіме ерекше мектеп деп бағалаймын. Себебі, «чуваш мынадай екен-ау, қырғыз мынадай болады екен-ау» деп толғанасың. «Ана халық анадай дәстүрін қастерлейді, мына халық мынаны құрметтейді екен-ау» деп толғанасың. Мен осы жиырма бес жыл ішінде қарамағымда болған, үстеріне шинель киген солдаттар арқылы барлық халықтардың жанын ұқтым деп ойлаймын. Өйткені олардың жүректері, іштерінен шыққан балалары менің алақанымда болды. Отан үшін өз басымды өлімге байлай отырып, мен оларды ажалмен алысуға жұмсадым. Олардың өлмеуі үшін, өз ұрпақтарын, өз халықтарының намысын, оның өздері сүйетін асыл қасиеттерін аман сақтап қалу үшін жұмсадым. Өзім де халқым үшін қасықтай қаным пидә деп, жанып тұрған отқа талай түстім.

(Бауыржан Момышұлы)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Оқшау сөздерге қатысты тыныс белгілерін қойып, сөйлемдерді жазыңдар. Тыныс белгілердің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Ананың еркін дауысын
Тыңда барлық аналар
Жаңғырықты күз бен шың,
Тыңда дала қалалар

(М. Хакімжанова)

Ақ Еділ асау Еділ арындаған,
Ағыңнан бар ма кезің жарылмаған

(М. Айтхожина)

Туған ел
Қайдан сендей жай табылсын!
Ақының асылыңды айта білсін.
Сарыарқа
Басқа алтынға қызықпаймын,
Сен менің шексіз алтын байтағымсың

(К. Ахметова)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтін бойынша сыныптастарыңмен ой бөлісіңдер. Ойбөлісте қазақ батырлары мен олардың ерлік істері туралы айтыңдар.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз өдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді, одағайларды қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Сызбаны пайдаланып, сөйлем құрап жазыңдар.

_____ көргісі келіп, _____ .
_____ үйрену үшін, _____ .
_____ амандасайын деп, _____ .
_____ көмектессін деп, _____ .
_____ оқысам деп, _____ .

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Бауыржан Момышұлының келіні Зейнеп Ахметоваға айтқан нақыл сөздерін оқыңдар. Осы нақыл сөздер туралы өз ойларыңды айтып, ой бөлісіңдер. Етістік райларын түріне қарай ажыратыңдар.

- Алатын кезде – алға озып, беретін кезде артта бұғып қалатын, алғаны мен бергенін жіпке тізіп санайтын адамнан аулақ жүр. Ондай адамнан құтылудың өзі – үлкен олжа.

- Өзгеден артық боламын деп арындама, шаманды шақта. Тең түскенге қанағат ет. «Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыздық жалғыз атын сойғызар» деген ата-бабаң. Бірақ тепкіге төзбе, ешқашан аяққа басылма.

- Ғылым-білім деген түпсіз тұңғиық. Жұмыр жердің бетінде оның түбіне жеткен жан жоқ. Дегенмен шетсіз-шексіз білім жолында әркім өзінің өресі, шама-шарқы жеткен жерге бір белгі – шыбық шанышп қалдырса, сол шыбық өсіп, өзінен кейінгіге сая болып, жол нұсқап жатса, есте қалған деген сол болады.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Бауыржан Момышұлына арналған қаһармандық рухтағы танымал шығарманың бірі – «Ақиқат пен аңыз». Авторы – Өзілхан Нұршайықов. Шығармада Бауыржан Момышұлының азаматтық, ерлік тұлғасын, Ұлы Отан соғысының отты жылдарындағы бастан кешкендерін, одан кейінгі уақыттағы ұлағатты өмір жолын шынайы деректер аясында толық әрі қызықты баяндайды.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Көп нүктенің орнына жақша ішіндегі қажетті сөзді дұрыс тұлғада қойып, нақыл сөздерді жазыңдар.

1. ... (қорқақ, арлы, пасық) адам – ардақты, ар – ардақтың анасы.
2. Екі сөзді болып елеңдеп жүргеннен, ... (көп, үш, бір) сөзді болып мерт кеткен дұрыс.
3. Әр адамның мінезі – астындағы ... (аты, тұлпары, жылқысы).
4. Отанда ... (опасыз, қорқау, қорқақ) орын жоқ.
5. Ел үшін аянбау – ... (бас, ерлік, жұрт).
6. Ақын – ... (ел, Отан, жер) еркесі, батыр – елдің серкесі.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендіңдер?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Сабақта ең маңызды не болды?
- Өз жұмыстарыңа қанағаттандыңдар ма?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

7–8-сабақтар

**ЕРЛІК – ЕЛДІҢ ҚАСИЕТІ,
ЖҮРЕКТІЛІК – ЖІПТІҢ ҚАСИЕТІ**

ОЙТУРТКІ

• «Ұлы Отан соғысындағы қазақ батырлары» деген тақырыпта кластер дайындаңдар.

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, тақырып қойыңдар. Мәтін бойынша жоспар құрыңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қос батырдың соғыстан кейінгі өмірі туралы не білесіңдер?
2. Олардың ерліктерін Отанымыз қалай бағалады?

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Талғат Бигелдинов пен Рақымжан Қошқарбаев туралы қосымша материал жинап, «Ерлік – елге мұра, ұрпаққа үлгі» деген тақырыпта дискуссивті эссе жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты диаграммаға түсіріңдер. Жеңіс туы туралы хабар жазыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

Рейхстаг түбіндегі ұрыстарда қазақстандықтар Нығмет Наукенов, Өлімқұл Жылқыбаев, Павел Василевский, Алексей Ковалев және басқа да жауынгерлер ерлік көрсетті. Мысалы, Төлеухан Шайділдинов Рейхстаг қабырғасына былай деп жазып кетіпті: «Мен қазақпын, Қазақстаннан келдім. Қан майданда жүріп, Мәскеуден Берлинге дейін жеттім. Рейхстагқа шабуыл жасап, жеңіске жеттік. Шайділдинов Төлеухан».

Нұркен Әбдіров 16 рет әуе шайқасына қатысып, фашистердің 12 танкісін, 28 жүк автомобилін, оқ-дәрі тиеген 18 мәшинесін, жанармай құйылған 3 цистернасын, 3 зеңбірегін жойып, 50-ден астам неміс солдаты мен офицерін жер құштырған. Н. Әбдіров жаудың Сталинград шебіне енетін Боков-Пономаревка ауданындағы қорғаныс бекінісі мен шоғырланған танкілерін жою үшін әуеге көтеріледі. Тапсырманы орындау кезінде Н. Әбдіров бірнеше дзотты, зенит артиллериясының 2 нүктесін, 6 танкті жойды, бірақ өзінің ұшағы да зақымданды. Жалын шарпыған ұшағын жау техникасы шоғырланған тұсқа бағыттап, капитан Н. Ф. Гастелло сияқты қаһармандықпен қаза тапты. Қазанның 23-і күні тұңғыш рет әуе шайқасына аттанар алдында Нұркен былай деп жазған екен: «Егер біз фашистерді құртпасақ, олар біздің түбімізге жетеді. Сөйтіп, қуанышты, бақытты өмірмен қоштасамыз...»

Шайқаста жау дзотын кеудесімен жауып, ерлікпен қаза тапқан Сұлтан Баймағамбетов, фашистердің 14 танкісінің көзін жойған Василий Мартехов, ұшағын танкілер колоннасына бұрып ерлікпен қаза тапқан Бақтыораз Бейсекбаев және осы секілді ерлік көрсеткен қазақстандықтар саны көп болды.

(<https://kaz.inform.kz> сайтынан)

Есте сақта!

Тұрақты тіркес сыңарларының лексикалық мағынасы бүтіндей жойылмайды, тек көмескіленеді. Мысалы, *күміс көмей, асқар бел, көз ұшында, екі иығынан дем алды, көрер таңды көзімен атырды және т.б.*

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқындар. Негізгі идеяларды анықтап, олардың өзара байланысын айқындаңдар. Мәтіннен оқшау сөздерді табыңдар.

Жалған солдат болуға біздің құқымыз жоқ. Біз ерліктің екі бірдей мектебінен тәлім алдық. Біз шығыстың Қобыланды, Тарғын сияқты батырларынан ерлікті бір үйренсек, бауырлас орыс халқының қолбасшылары Суворов, Кутузовтардан екі үйрендік. Біз Исатай мен Махамбетті, Амангелді мен Абайды дүниеге әкелген халықтың балаларымыз. Біздің қылышымыз фашист немістің қанымен суарылуы керек, серт осы болсын!

Таң бозарып келеді. Артиллерия тағы да өзінің әнін бастады. Біздің кейінгі жағымыздағы орманнан атылған совет артиллериясының снаряды үстімізден зыңылдап ұшып, жау бекіністерінің ортасына түсіп жарылып жатыр. «Фрицтерге онша оңай тиіп жатпаған болар», – дейді көршім, Алматының кешегі бағбаны, жауынгер Шәріп жымыңдап.

Әрине, немістің басына күн туса, минометті ала жүгіретін әдеті... Міне, мина ұшып келеді. Оның дауысы бізге мәлім... Бірінен соң бірі он шақты мина жарылғанда, тулаққа салып жүн сабап жатқандай болып естіледі. Тіс қаққан, күзем тойда болған қазақ жігіттері «Фрицтер күземге кірісті» деп күлісіп тұрады. Жау оғының астында қасқайып күлісіп тұрған шығыс адамдарын жаным сондай сүйеді. Асылы, біздің халық намысқой, «өлімнен ұят күшті» дейтін халық қой. Сондықтан біз өлімнен ұят күшті дегенді жау оғының астында да қайталап айтамыз.

Нағыз қиыншылық кезеңде менің көз алдыма шығыстың жиырма сегіз батырының бейнесі елестейді. Жазғытұрым сол 28 батырдың бейітінің үстінен өттік. Шығыстың топырағы торқа ерлері жер астында жатқанменен қолын қысып амандасқың, тілдесіп сөйлескің келеді. Осыларша өлу біздің де дәстүріміз болуы керек. Отан: «Жауынгер, менің тағдырым сенің қолыңда», – дегенде 28 батырдың сертін жоғары көтеріп, бас иіп жауап беруіміз керек оған, Шығыс ұлы!

Немістер бізді әрі минометтің, әрі артиллерияның снарядтарымен атуда. Оқ астымен келіп шабуыл жасамақ. Танктің алыстан шуы естіледі. Қарсы атакаға дайындалыңдар деген команда беріледі. Мықты бол, Шығыс ұлы! Біз қазір шабуылға шығамыз...

(Баубек Бұлақышев. Батыс Майдан, 1942 жыл)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Топтық жұмыс. Мәтіндегі автордың намыс туралы айтқан пікірлерін талдаңдар. «Өлімнен ұят күшті» деген тақырыпта ой бөлісіңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі тұрақты тіркестерді тауып, мағынасын түсіндіріңдер. Оларды қатыстырып, сөйлем құраңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Қыстырма сөздерді пайдаланып, берілген сызба бойынша сөйлем құраңдар.

Менің ойымша, _____ .
 Өкінішке қарай, _____ .
 Абырой болғанда, _____ .
 _____ , әйтеуір, _____ .
 _____ , қысқасы, _____ .
 _____ , әрине, _____ .
 _____ , бәлкім.
 _____ , шамасы.
 _____ , тегінде.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

8-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, кестені толтырыңдар.

Сабақтағы жетістіктерім	Оның себептері	Сабақтағы кемшіліктерім	Оның себептері

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Соғыс жылдарында 558 қазақстандық Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды, олардың 100-ден астамы Даңқ орденінің толық кавалері атанса, 4-еуі Батыр атағын екі мәрте иеленді. Бұл атақты екі мәрте иеленген Талғат Бигелдинов 305 рет әскери шабуылға шыққан. Фашистер Талғат мінген ұшақты «Қара ажал» деп атаған. Ол 23 жасында Кеңес Одағының екі мәрте батыры атағын иеленген.

9–10-сабақтар

ҰЛЫ ЕРЛІККЕ ТАҒЫМ

ОЙТУРТКІ

- 9 мамыр – Жеңіс күнін қалай мерекелейсіңдер?
- Бұл күні не істейсіңдер?
- «Жеңіс» деген сөз саған қалай әсер етеді?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Олеңді тыңдап, негізгі ойды анықтаңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі тұрақты тіркестердің қалай жасалып тұрғанын түсіндіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Суреттер бойынша әңгіме құраңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Ұлы Отан соғысына қатысқан қазақ ақын-жазушылары туралы ақпарат құралдарынан мәлімет жинап, шағын мақала жазыңдар.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Суреттер бойынша мәтін құраңдар.

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтінге тақырып қойып, жоспар құрыңдар.

Баукең соғыста, қан майданда жүріп, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің насихат және үгіт бөлімінің меңгерушісі М. Әбдіхалықовқа хат жазды. Қазақтың салт-сана, әдет-ғұрып, ұлттық ойындарын өшірмей сақтауға жетекші болуды оған аманат етті. Әсіресе, халықты спортпен шұғылдандырудың, соның ішінде, ат спортының Отан қорғау ісінде ерекше маңызы бар екенін атап көрсетті. ...Сұрапыл соғыста жүріп Баукең өз ұлтының болашағын ойлады. Алдағы бір ғасыр болашаққа көз қадады. Болашақтың ішінде жаһандану деген жайын бар екенін болжады. Туған халқының салт-санасы, әдет-ғұрпы, ұлттық өнері, халықтың психологиясы сол жайынның аузына жұтылып кетпеуін арман етті.

Баукең – ұлы адам, ұлы азамат, патриот еді. Адам болу – қасиет, азамат болу – міндет, ал патриот болу – парыз. Барлық адам патриоттық парызын бұлжытпай өтеуге міндетті. Патриотизм әскерге алынып, сарбаз санатына қосылғаннан кейін ғана басталмайды. Патриотизм отбасынан басталады. Әке-шешенді құрметтей білу – патриотизм. Ауыл-аймағыңды ардақтай білу – патриотизм. Өз ұлтыңды сүю – патриотизм. Өз халқыңның өткен жолын (тарихын) құрметтеп, оған тіл тигізбеу – патриотизм. Өз Отаныңды

жаудан қорғау, еліңнің азаттығы үшін қажет жерде жаныңды қию – патриотизм. «Отан үшін отқа түс, күймейсің!» деген Баукең.

(Өзілхан Нұршайықовтан)

- Мәтін кім туралы?
- Қазіргі жаһандану заманы ұлттық салт-дәстүрімізге, салт-санамызға қауіп төндіріп тұр ма?
- Автордың патриотизм туралы пікіріне тағы не қосар едіңдер?
- Сендер өздеріңді патриотпыз деп есептейсіңдер ме?
- «Адам болу – қасиет, азамат болу – міндет, ал патриот болу – парыз» деген автордың пікірін талқылаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Ұлы Отан соғысы ардагерлеріне алғыс түрінде хат жазыңдар. Хатта мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестерді қолданыңдар.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. «9 мамыр – Жеңіс күні» деген тақырыпта фотоколлаж дайындаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Көп нүктенің орнына жақша ішіндегі қыстырма сөздердің тиістісін қойып жазыңдар. Қыстырма сөздің сөйлемдегі ойға қандай үстеме мағына қосып тұрғанын айтыңдар.

1. – ... (сірә, әй, қысқасы), сен бала бұл жерде не істеп жүрсің?
2. ... (әйтеуір, мүмкін, сөйтсем), Баукең жақсылығын айтпай, сырттан жасайды екен.
3. – ... (шамасы, о, бәсе), сенің мұндай өнерің де бар екен ғой, – деді. (*М. Мырзахметұлы*).
4. ... (қысқасы, әйтеуір, шындығында да), Александр Кривицкий соғыстың алғы шебін аралап жүріп, Баукеңмен танысып, шығарма жазуды ойлағандардың бірі еді.
5. ... (әйтсе де, байқаймын, мүмкін), оның бұл ойы іске аспады.
6. Анасының үйреткен өлеңдерінің әсері ме, әлде тұқымынан дарыған дарынның әсері ме, ... (сірә, әйтеуір, сөз жоқ), Бақытжан әуелі журналист мамандығын игеріп, кейіннен жазушылыққа бет бұрады. (*М. Кәтімхан*).
7. ... (мүмкін, байқаймын, оның ойынша), әжем мені ойлантып, әлгі сөздің мәнін ұқсын деп отыр. (*С. Бақ*

бергенев). 8. Сыртқа шығып қараса, ... (біріншіден, шынында да, бөсе), көрмеде сүліктей қаракөк дөнен байлаулы тұр. 9. – ... (шіркін, сонымен, қап), маңайда машинаның болмағанын да қарашы! (Қ. Жұмаділов).

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Менің сабақтан кейінгі әсерім» әдісін қолданып, кестені толтырыңдар.

Қандай ой пайда болды?	Не сезіндім?	Не ұнады?

11–12-сабақтар

НӨТИЖЕ САБАҚ

ОЙТҮРТКІ

- Ұлы Отан соғысына қанша қазақстандық қатысты?
- Ұлы Отан соғысында қазақстандықтар қандай ерлік көрсетті?
- Қазақтан шыққан қандай батырларды білесіңдер?
- Қазіргі таңда кімдерді батыр деп айта аламыз?
- Ұлы Отан соғысы кезінде Қазақстанға қандай өнеркәсіптер мен зауыттар көшірілді?

ЖАЗЫЛЫМ

1-тапсырма. «Қазақ халқының батырлары» деген тақырыпта дискуссивті эссе жазыңдар.

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, тұрақты тіркестерді табыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі сөздерді синонимдерімен алмастырыңдар. Мәтін мазмұнының қалай өзгергенін дәлелдеп айтыңдар. Қойған синонимдерді қатыстырып, сөйлем құраңдар.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. «Ұрпақтар атынан алғыс» деген тақырыпта Ұлы Отан соғысының соғыс ардагерлері мен тыл ардагерлеріне алғыс түрінде 2–3 минуттық монолог айтыңдар.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, оқшау сөздерді табыңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер. Мәтіндегі ақпарат туралы ой бөлісіңдер.

... Қазақ елі Ұлы Отан соғысы біткен соң, он үш жылдан кейін ғана Рақымжан Қошқарбаевтың кім екенін алғаш білген. Ол кісінің ерекше ерлігінің көпке танылуына, кейінгі өмірінің басқа арнаға түсуіне бірден-бір себепкер адам – ата. Мұны біреу білсе, біреу білмейді. Көнелердің қатары азайып, көзі кеткен сайын, әсіресе кітап оқымай, ғаламторға емініп кіріп кеткен жастар бұл жағдайдан бейхабар.

Рақымжан Қошқарбаевты ата бірінші рет 1958 жылдың алғашқы күндерінің бірінде өзіне сәлем бере келгенде көріпті. Майдангерлер тез-ақ тіл табысып, ұзақ әңгімелеседі. Атаның айтуынша, алғашында сөзін суыртпақтап бастап, бірте-бірте бөгеті ағытылған судай ақтарылып жан жүйесінде жатқан сырын да, ащы шынын да жайып салыпты. Рақымжан аға кете салып, ата Кәкімжан Қазыбаевқа телефон соғып, «Тез жеткін!» – дейді қатаң түрде. Ағасының бұйрығын екі етпейтін әдетімен ол кісі лезде жетеді. Аға келген заматта ата:

– Журналиспін дейсің! Дипломым бар деп мақтанасың. Журналиске, ең алдымен, сезгір жүрек, көреген көз керек. Соғыс біткелі бері он үш жыл өтті. Рақымжандай тарихи адамды күні бүгінге дейін көрмей жүрген неғылған журналиссiңдер?! Адам ерлік жасауды жоспарламайды. Ерлікті туғызатын сәт болады. Адамның жақсы қасиеті де, жасық қасиеті де соғыста, тап сондай сәтте көрінеді. Мұндай сәт адамның ғұмырына, керек десең, ұрпақтан ұрпаққа кететін өмірбаян, өсиет болып қалады. Рақымжан – сондай қиын-қыстау сәтте асыл қырынан көрінген азамат. Ол қыры – жасаған ерлігі. Тағдыр оның өмірбаянын сол сәтте жазды. Оның өмірбаяны – отпен жазылған өмірбаян. Мен де төрт жыл соғыстың

небір қияметін көрген жанмын. Бірақ фашизмнің соңғы бекінісіне айналған Берлинді алғандағы соғыс, Рейхстагқа ту тігердегі сұрапыл соғыс – ол нағыз жойқын қырғын! Рақымжан – Жеңіс жалауын желбіретіп Рейхстагқа тіккен батыр ...

(Зейнеп Ахметова)

- Бауыржан Момышұлы Рақымжан Қошқарбаевтың ерлігін қалай бағалады?
- Батырдың «Адамның жақсы қасиеті де, жасық қасиеті де соғыста, тап сондай сәтте көрінеді» деген пікірін қалай түсінесіңдер?
- Сендердің өмірлеріңде бүкіл алдағы өмірлеріңе әсер еткен оқиға болды ма?
- Зейнеп Ахметованың «Бабалар аманаты» кітабын оқып, Бауыржан Момышұлының Рақымжан Қошқарбаевтың ерлігін халыққа қалай танытқанын айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Ұлы Отан соғысының батырлары туралы «Отпен жазылған өмірбаян» деген тақырыпта мақала жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Сөйлемнен қаратпа, қыстырма сөздерді тауып, тиісті тыныс белгісін қойып жазыңдар. Қыстырма сөздің сөйлемдегі ойға қандай қосымша мағына үстеп тұрғанын айтыңдар.

1. Амал қанша ол құдықтар қазылмай қалды ғой.
2. Білетіндердің айтуына қарағанда екеуі сол күннен бастап араларынан қыл өтпейтін дос болып кеткен көрінеді. (Қ. Жұмаділов).
3. Кім білмейді тарихыңды Орда сенің, Кетпеген бұрын-соңды жауда кегің.
4. Мінекей сол Талғардың көрдік жүзін, Қара көз, жібек бұрым келін-қызын. (М. Хакімжанова).
5. Сіздің халық – менің аңғаруымша ақын халық.
6. Сірә дәл осы бұлақ бұл аймақтың нәрі болса керек. (М. Әуезов).
7. Өлең сенің тербелем құшағыңда, Бойымды алдырмай-ақ күш-ағынға.
8. Айтшы қызым бүгін неге налимын, Ер қазақтың Даригасын танымын.
9. Күнім гүлім еркетайым шырағым неге бұнша тым езіліп жыладың? (М. Айтхожина).
10. Содан бері міне осылай үйде жатады. (Б. Қыдырбекұлы).

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Тест тапсырмаларын орындаңдар.

1. Қаратпа сөзі бар сөйлемді табыңдар.

- А. Аспан мен Жер арасын өрт қаптады жалыны жалаңдаған.
- В. Не кінәң бар, Адамдар, тағар маған?
- С. Соғыс, тартыс ешқашан басылмаған.
- Д. Соғыс – майдан ғана ма оқ бораған.
- Е. Амал қанша, ол құдықтар қалды ғой.

2. «Мүмкін» қыстырма сөзі қандай мағынаны білдіреді?

- А. ойға сендіру
- В. күмән келтіру
- С. мойындауды
- Д. қорытынды жасау
- Е. ойды санамалап айту

3. Ойға қорытынды жасау мақсатында айтылған қыстырма сөзі бар сөйлемді табыңдар.

- А. Балам, сенің айтқаның рас па?
- В. Өкінішке қарай, партизандарға жете алмадық.
- С. Демек, оның соғыс жайлы әңгімесі толық аяқталмады ма?
- Д. Ең алдымен, жылынып алғандарың дұрыс болар.
- Е. Бәсе, оның айтқаны шындыққа келеді.

4. Көп нүктенің орнына қажетті қаратпа сөзді қойыңдар.

О, ...! Осыны ұмыттың ба? Ұмыттың ба? Қалайша? Қайран қалам. (Ф. Оңғарсынова)

- А. жер
- В. соғыс
- С. адамзат
- Д. балам
- Е. дүние

5. Сәйкесін табыңдар.

А. рас	1) күмән келтіру мақсатындағы қыстырма сөз
В. сірә	2) санамалап айту мақсатындағы қыстырма сөз

С. сайып келгенде
Д. амал не
Е. екінші жағынан | 3) көңіл күйге байланысты қыстырма сөз
4) ойға сендіру мақсатындағы қыстырма сөз
5) қорытынды жасау мақсатындағы қыстырма сөз |
|--|---|

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Қосу-алу-қызығамын» әдісін қолданып, кестені толтырыңдар.

«қосу» +	Сабақта қызық болған, пайдалы болар деп ұйғарылған мәселелер жазылады.
«алу» –	Сабақта сәтсіз шыққан, пайдасы жоқ немесе аз болды деп ұйғарылған мәселелер жазылады.
«қызығамын» – ?	«Не білгім келеді?» немесе «Бұл мен үшін қызық бола ма?» деген сұрақтарға жауап жазылады.

ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

10-бөлім

1-2-сабақтар

ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫПТАР ӘЛЕМІ

ОЙТУРТКІ

- *Қиял* дегеніміз не?
- *Қиял-ғажайып әңгімелер* дегенді қалай түсінесіңдер?
- Қиял-ғажайыптар туралы қандай кино, шығармаларды білесіңдер?
- Қиял-ғажайып шығармалар сендерге ұнай ма?
- Сендер қиялдай аласыңдар ма?

АЙТЫЛЫМ

1-тапсырма. Суретті пайдаланып, қиял-ғажайыптар әлемі туралы әңгіме құрап айтыңдар.

Тілдік бағдар**Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілер. Үтір**

«Пунктуация» деген термин латынның *punctum* – «нүкте» деген сөзінен алынған. Тыныс белгілері айтайын деген ойды нақтылы, дәл, түсінікті етіп жеткізу үшін, сондай-ақ баяндалатын пікірді ала-кұла етпей, айқын білдіру үшін қолданылады.

Сөйлем соңына қойылатын нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте даралаушы қызмет атқарады. Сөйлем ішіне қойылатын үтір, қос нүкте, жақша, тырнақша, сызықша ерекшелеуші қызмет атқарады. Құрмалас сөйлемнің жігіне қойылатын үтір, қос нүкте, нүктелі үтір, үтірлі сызықша ойдың аражігін ажырату қызметін атқарады.

Жазуда тыныс белгілері үш ұстанымға сүйенеді:

Грамматикалық ұстаным	Мағыналық ұстаным	Интонациялық ұстаным
Тыныс белгілерін қоюда сөйлемнің құрылымдық ерекшеліктері негізге алынады. Мысалы: <i>Таң атқалы бұл бөлменің есігі ашылып, кісі кіргені осы еді</i> (М. Өуезов) деген сөйлемде күрделі ой беріліп тұрғандықтан, грамматикалық негіз екеу. Сондықтан тыныс белгісі жай сөйлемдердің арасына және сөйлемнің соңына қойылады.	Тыныс белгілері сөйлемнің ішіндегі кейбір сөздерді мағыналық жағынан айқындап тұрады, яғни сөздердің мағыналарын ашып көрсетіп тұрады. Сондықтан бұны мағыналық ұстаным деп атайды. Мысалы: – <i>Мәкіш, әкең оңай сапарға бара жатқан жоқ, – деді</i> (М. Өуезов) деген сөйлемде ойдың нақты кімге арналғандығын нақтылап тұр.	Сөйлемдерді оқуда дауыс ырғағының құбылып қолданылуы тыныс белгілерінің қосымша, көмекші қызметін танытады. Яғни сөйлемнің айтылу мақсатын, сөйлемдегі сөздердің мағыналарын ашып айқындауға ықпал етеді. Мысалы: – <i>Ойбай, жаратқан, Мәкіш-ай. Ділдең не? Не деп кеттің?</i> (М. Өуезов).

Сөйлем ішінде кездесетін тыныс белгілердің ең бастылары: *үтір, сызықша, жақша, тырнақша, қос нүкте*. Үтір бірыңғай сөйлем мүшелерінің арасына қойылады. Мысалы: *Жылқы – қазақтың бағалы, қымбат қазынасы*. Үтір сөйлемдегі қаратпа,

қыстырма, одағай сөздерді басқа сөйлем мүшелерінен ажыратады. Мысалы: *Менің ойлаған ойымның үстінен тұстң, Ботагөз!* (С. Мұқанов) *Ол, меніңше, тапсырманы орындамай келмейді.* (Ғ. Мүсірепов) *Па, дауысы дауыс-ақ екен!* Үтір жай сөйлемдердің арасына қойылады. Мысалы: *Алтын түймелер қадалған тондар ұзаққа шыдап, тез тозбайды, өте сәнді көрінеді.* Үтір төл сөз бен автор сөзінің арасына қойылады. Мысалы: *«Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік», – деді Абай.*

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, түсінгендеріңді әңгімелеп беріңдер. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайындаңдар. Мәтіннен термин сөздерді тауып, мағынасын түсіндіріңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Тыңдаған мәтіннен оқшау сөздері бар сөйлемдерді көшіріп жазып, синтаксистік талдау жасаңдар.

Есте сақта!

Сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілеріне нүкте (.), сұрау белгісі (?), леп белгісі (!) және көп нүкте (...) жатады.

Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілеріне үтір (,), қос нүкте (:), сызықша (–), тырнақша («»), жақша () жатады.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Қиял-ғажайып туралы ақпарат жинап, ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтіндегі ақпарат туралы қосымша материал жинаңдар. Сұрақтарға жауап беріңдер. Мәтіндегі үтірдің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Қазақ халқы да айналадағы әлемді қиял-ғажайыптармен байланыстырған. Оның дәлелі – қиял-ғажайып ертегілері. Айналадағы құбылыстардың бәрін жанды, киелі деп қабылдаған түсініктен, табиғат сырларын білсем екен деп армандаған халықтың ой-тілегінен көптеген қиял-ғажайып ертегілер туған. Ертегідегі кейіпкерлер адам еңбегін жеңілдетсек, жақсы өмір сүрсек деп армандаған. Осы армандары мен қиялдарын ертегі арқылы жеткізген.

Қиял-ғажайып ертегілерінің жағымды кейіпкерлері қарапайым еңбек адамдары, аңшы-мергендер, бақташы-малшылар болып келеді де, жағымсыз кейіпкерлері жалмауыз кемпір, жетібасты айдаһар, қорқау қасқыр және т.б. болып келеді. Жағымды кейіпкерлері адамдарды жақсылық жасауға шақырып, табиғаттың дүлей күштерімен арпалысса, жағымсыз кейіпкерлерінің іс-әрекеттері адамға сатқындық жасау, аяқтан шалу, өтірік айту және т.б. қасиеттердің жамандықпен аяқталатынын сездіртеді. Күресетін жаулары қанша мықты болса да, жағымды кейіпкерлер оларды өздерінің ақыл-парасаты, білімі арқылы жеңіп отырады. Қиял-ғажайып ертегілері халықтың өз күш-қайраты мен ақыл-парасатына деген сенімінің күшті болғанын танытады.

(Ө. Қоңыратбаев. «Қазақ фольклорының тарихы» кітабынан)

- Қандай қиял-ғажайып ертегілерін білесіңдер?
- Ертегідегі кейіпкерлердің қиялы қазіргі таңда орындалған ба? Ол қалай орындалған? Дәлелдеп айтыңдар.
- Мәтіннің ой-түйінін тауып айтыңдар.
- Мәтін құрылымын сақтап, графикалық мәтін құраңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып, мәтіндегі қиял-ғажайып кейіпкерлері туралы түсініктеме жазыңдар.

Үзінді	Түсініктеме

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Қиял-ғажайыптар әлемі» тақырыбында ойтолғау жазыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. «Фантастика» сөзіне кластер құрыңдар. Оқшау сөздерді пайдаланып, ойларыңды дәлелдеп айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. *Жұптық жұмыс.* Мәтінді пайдаланып, сыныптастарыңмен 12–14 сөйлемнен тұратын диалог құрыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті тыныс белгісін қойып, сөйлемдерді жазыңдар. Тыныс белгілерінің қандай ұстанымға негізделіп қойылып тұрғанын айтыңдар.

Мерген есік алдына отырайын деп еді... бір нәрсе келіп көтеріп тастады... отырғызбай... етегінен тартқандай болып... төрдің алдына шығарды. Мергеннің есі кетіп отырды... Бір мезгілде самауыр өзі келіп... дастарқан өзі жайылып... неше түрлі жемістер салынып... шай құйылды екі шыныға. Бір шыныны мерген ішті... бір шыны өзі құйылып... ішіліп тұрды. Мұнан соң бір күміс шараменен қымыз келді... ожауы алтын. Өзі сапырылып... алтын аяққа құйылып тұрды. Мерген ішті... бір мезгілде мерген... «Тойдым!»... – деді... қымыз көтеріліп кетті де... бір табақ қазы-қарта келді.

(«Бабалар сөзі». Жүз томдық, 74-том)

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Мәтіннен сын есімдерді тауып, бағанға бөліп жазыңдар.

Авгурей (ағылшынша **Augerey** немесе ирланд фениксі) – көк жасыл түсті, арық, тұл құс. Ол өз ұясын қол жетпейтін ағаштың қуыстарына салады. Жәндіктерді жеп күн көреді. Тек жауынның кезінде ғана ұшып, қалған уақытта ұясынан шықпайды. Авгурейдің жан айқайы өлімді алып келеді деген наным болғандықтан, сиқыршылар оның ұясынан аулақ жүруге тырысқан.

Саналық сын есім	Қатыстық сын есім

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. «Қиял-ғажайыптар әлемі» тақырыбына фотоколлаж дайындаңдар.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

13-тапсырма. «Шығу парағы» әдісін қолданып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- Бүгін не үйрендіңдер?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?
- Сабақтағы материалдардан өздеріңе қандай ой түйдіңдер?

3–4-сабақтар**АДАМ ҚИЯЛЫ****ОЙТҮРТКІ**

- Сендер қиялдай аласыңдар ма?
- Қиял мен арманның айырмашылығы неде?
- Сендер өздеріңнің болашақ өмірлеріңді қалай елестетесіңдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтіндегі негізгі ақпарат туралы не айтасыңдар?
2. Арман мен қиял туралы не білесіңдер?
3. Саған мәтіннен қай сөздер ұнады? Сол сөздерді теріп жазып, мағынасын түсіндіріңдер.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. «Арман мен қиялдың айырмашылығы» деген тақырып төңірегінде ой бөлісіңдер.

Тілдік бағдар**Сызықша**

Сызықша бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылады. Мысалы: *Астық – біздің байлығымыз. Үш – тақ сан.* Сызықша бірыңғай сөйлем мүшелерінен кейін келген жалпылауыш сөздің алдынан қойылады. Мысалы: *Мінезі де, түрі де – бәрі өзім.* (І. Есенберлин). Сызықша төл сөзден кейін келген автор сөзінің алдына және диалогке қатысушылардың сөзінің алдына қойылады. Мысалы: – *Сейіл кім?*

– *Біздің ауылдың баласы, – деді қарт.* Сызықша кейде қарама-қарсы мәнде айтылған сөйлемдердің арасына қойылады. Мысалы: *Сөз бергенге ерме – бөз бергенге ер.*

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі идеяны анықтаңдар. Мазмұнына қарай бөлікке бөліңдер. Мәтінге тақырып қойыңдар. Мәтіндегі тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Есекқырған – күн ұясына батқаннан кейін батыстан туатын жарық жұлдыз. Халық арасында «Сары жұлдыз», «Бақташы жұлдыз» деген бірнеше атауы бар.

Аңызда былай айтылады: «Бір күні есектерге жүгін артқан саудагерлер керуені жолай бір ауылға жетеді. Шаршап-шалдығып келген олар алыс жол алдында тынығып алмақ болып, ертерек жатып қалады. Бір мезетте керуенбасы ұйқысынан оянып, далаға шықса,

айнала жап-жарық. Ол адамдарын оятып: «Жүрер уақыт болды. Шолпан туыпты», – деп, жолға қамдана бастайды. Есектеріне жүктерін теңдеп, жүріп кетеді.

Олар жүріп келеді, жүріп келеді. Таң ағарудың орнына, қайта қоюланып қараңғылана түседі. Таң атып болмайды. Осылай келе жатқанда құмды дауыл басталады. Бүкіл есек дауылға шыдамай қырылып қалады. Жандарын өзер сақтап қалған керуеншілер жаяулап-жалпылап, өздері шыққан ауылға зорға жетеді. Есін жиған жұрт: «Шолпан туды деп алып шыққан сенсің», – деп, керуенбасыдан қырылған есектері үшін құн талап етеді. Керуенбасы ақталып: «Мені алдап соққан жұлдыздың өзі, сенбесеңдер, көрсетейін», – деп, барлығын сыртқа алып шығады. Жарқырап тұрған жұлдызды көрген адамдар «Расында да таң атып қалған ба?» деп жағаларын ұстапты. Содан бері ол «Есекқырған» деп аталып кетіпті».

(«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Жұлдыздар туралы мәлімет жинап, «Қос жазба күнделігі» әдісін қолданып, кестені толтырыңдар.

Үзінді	Түсініктеме

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Қарамен жазылған сөздердің синонимін тауып, сөйлем құраңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Жаратылыстың құшағында, меруерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде, күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп, сары сайран далада өсетін қазақ баласының қиялы **жүйрік, өткір, терең** болуға тиісті. (М. Жұмабаев). Адамның қайталанбас қасиеттерінің ең зор көрініс табатын жері – оның қиялы. (Альфред Адлер). Қиял деген – гүл екен құшағыңа сыймайтын, Қиял деген – жыр екен **еліңе** нұр сыйлайтын. Қиял – менің өлеңім, балғын және өмірім, Қиял – менің арманым ешбір **жанға** қимайтын. (Ерлан Рымбек). Арман мен қиял, **үміт** пен мақсат – осының қай-қайсы-

сы да бір ғана ұмтылыс ұғымымен шектелмейді, тапқан дүниеңнің, шыққан биігіңнің аздығы мен аласалығын айғақтап, үнемі бір тың, басқа, жаңа да жақсы белгісіз бірдеңелерді көксеумен күн кешеді. (О. Бөкей).

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Топтық жұмыс. Бала кезіндегі арманына қол жеткізген қандай танымал адамдарды білесіңдер? Осы адамдар туралы материал жинап, сыныпта пікір алмасыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Сызбаны пайдаланып, сөйлем құраңдар.

- _____ тілек тілеген, _____ .
- _____ арманның арғы атасы да, _____ .
- _____ армандардың орындалған, _____ .
- _____ ұстата салатындай, _____ .
- _____ оның шындықпен _____ .

ОҚЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Kitar.kz сайтынан өзіңе ұнаған қиял-ғажайып ертегіні оқыңдар, сызықша қойылған сөйлемдерді тауып жазыңдар. Сызықшаның не себепті қойылып тұрғанын айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті тыныс белгілерін қойыңдар, сөйлемдерді жазыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Қызының қашып кеткенін білген соң, хан қырық уәзіріне қызын қудырады. Қырық уәзір Серікке жақындай бергенде, Гүлбаршын ... қызғалдақ, екі ат ... қой, Серік ... қойшы болып қалады. Қырық уәзір қайта қуғанда ... Гүлбаршын ..., екі ат ... мола, Серік ... молда бола қалады. Уәзірлер қашқан қыз бен күйеуді ұстай алмай қайтып келеді. Келіп көргендерін ханға айтады. Хан енді өзі іздеп шығады. Хан Серікке жақындайды. Сонда, Серік ... қасқыр,

Гүлбаршын ... балық, аттар ... су бола қалады... хан келіп суды іше бергенде... қасқыр келіп ұрттан алады. Хан сол кезде қырық уәзіріне: «Қой... бұл қыз бір жарылған жұмыртқа болар» ... деп үйіне қайтады. Серік пен Гүлбаршын... сөйтіп... өзінің дегеніне жетеді.

(«Бабалар сөзі». Жүз томдық, 74-том)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «3 Қ» әдісін қолданып, сабақты қорытындылаңдар.

Қызық	Құнды	Қиын
-------	-------	------

5–6-сабақтар

ҚЫРАН ЖЕТПЕГЕН ЖЕРГЕ ҚИЯЛ ЖЕТЕДІ

ОЙТУРТКІ

• «Қиял» сөзіне кластер құрыңдар. Кластерге жазған әрбір сөздеріңнің мағынасын түсіндіріңдер.

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді тыңдап, сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ақын келешекті қалай елестеткен?
2. Ақынның қиялынан туындаған мәселелер қазіргі таңда жүзеге асты ма?

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

Тілдік бағдар

Қос нүкте

Қос нүкте түсіндірмелі мәнде келген сөйлемдердің аражігіне қойылады. Мысалы: *Жамандық жалын секілді: өзін де, өзгені де жалмай береді.* (Ж. Баласағұн). Жалпылауыш сөз бірыңғай сөйлем мүшелерінің алдынан келген жағдайда, жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте қойылады. Мысалы: *Өнеркәсіпке керекті заттар мыналар: таскөмір, мұнай, мыс, болат, жез, темір т.б.* Төл сөз автор сөзінен кейін келгенде, автор сөзінен соң қос нүкте қойылады. Мысалы: *Абай былай деді: «Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік».* Салдар мәнді сөйлем себеп мәнді сөйлемнен бұрын келсе, арасына қос нүкте қойылады. Мысалы: *Өзгеңнен гөрі менің жаным қаттырақ ауырар еді: бұл егін дәнін қолымнан септім ғой.* (С. Мұқанов).

Айтылым

3-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті қосымшаны қойып, мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіріңдер.

- Жақсы іске келе..., • Талапты бала
- Жаман асқа келе... . Талпын... құстай.
- Көптің көзі көре... . • Кісі қандай бол..., асы сондай.

Жазылым

4-тапсырма. «Кешегі қиял – бүгінгі шындық» деген тақырыпта дискуссивті эссе жазыңдар.

Оқылым

5-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Тақырып қойып, жоспар құрыңдар. Мәтіндегі етістіктердің қалай жасалып тұрғанын айтып, құрамына қарай ажыратыңдар. Сызықшаның қойылу себебін айтыңдар.

Фантазия – өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі діңгегі. Фантазиясыз адам – тұсаулы есек. Фантазия ақылды кеңейтеді. Фантазиясыз жаңадан бір нәрсені ойлап табу мүмкін емес. Фантазия құлықты түзейді. Біз құлықсыз адамның орнына өзімізді қойып, құлықсыздықтан жиренеміз. Фантазия әдемілік сезіміне бөлейді: біз неше түрлі әдеміліктерден фантазия арқылы ләззат аламыз. Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бір нәрсеге айналады. Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды гүлді, көрікті қыла алатын, бізді арыға аяқ басқызып, тәңірімен тілдестіретін – сол фантазия.

Қиял терең һәм бай болу үшін жанды суреттеулер көп болу керек. Адам неғұрлым білімді, тәжірибелі болса, қиялы да сонша бай болмақ. Міне, осы себептерден баланың қиялы терең, бай болсын десек, оның білімді болуына иждиһат қылу керек. Бала тұрмыспен көзбе-көз танысын, оның есінде, жанында көп білім болсын, жан-жануардың тұрмысын бақыласын, жаратылыстың тұрмысымен таныс болсын. Міне, сонда баланың қиялы өткір һәм бай болмақ.

(Мағжан Жұмабаев)

- Мәтіндегі қазір жиі қолданылмайтын сөздерді теріп жазып, мағынасын түсіндірме сөздікті пайдаланып айтыңдар.

- «Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бір нәрсеге айналады» деген ғалымның пікірін қалай түсінесіңдер?

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. «Дербес пікір жазу» әдісін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікірлеріңді жазыңдар (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірің дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріңе қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Топтық жұмыс. «Фантазиясыз жаңадан бір нәрсені ойлап табу мүмкін емес» деген ғалымның пікіріне қосыласыңдар ма? Осы тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңдар. Сөйлемдерде қос нүктені пайдаланыңдар.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді және оқшау сөздерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Сөйлемдердегі қос нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер. Морфологиялық талдау жасаңдар.

1. Содан бір мезетте екеуінің ойы бір арнаға тоғысады: бостандыққа шығарар жолды, тегінде, үңгірдің жоғарыға көлбей өрлеген жүлгесін қуып, тек қана төбеден іздеу жөн дегенге саяды.
 2. Шыңғыстай өнертапқышты көп болып іздесек: ол туралы қандай да бір деректі сөзсіз табар едік деп ойлағанмын.
 3. Атын да бірден таптым: «Өнер құдіреті».
 4. Пән үлгерімі туралы деректер тізілген кітапшаны да асықпай парақтадым: кілең бестік бағалар, емтихан тапсырған ілім салалары – кристаллография, электротехника, сызықты геометрия, теориялық механика, неміс тілі, физика, жалпы химия, металлургия курсы, қоғамдық ғылымдар...

(*Медеу Сәрсекке*)

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

9-тапсырма. «Бес саусақ» әдісін қолданып, сұрақтарға жауап жазыңдар.

Бас бармақ – басты мәселе. Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?

Балаң үйрек – бірлесу. Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?

Орған терек – ойлану. Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе жинадым?

Шылдыр шүмек – шынайылық. Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?

7–8-сабақтар

ТҮС КӨРУ

ОЙТҮРТКІ

- Түс көру қиялға жата ма?
- Түс адам қиялынан туа ма?
- Сендер жиі түс көресіңдер ме?
- Түстеріңді жорисыңдар ма?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, оның қай стильде жазылғанын айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіннің аңдатпасын толықтырып жазыңдар.

Мәтінде _____

Тілдік бағдар**Тырнақша. Жақша**

Тырнақша. Тырнақшаның мағынасы да, қызметі де алуан түрлі. Ол бір жағдайда тырнақшаға алынған сөздің я сөйлемнің бөгде біреудікі екенін білдірсе, екінші бір жағдайда тырнақшаның ішіндегі сөздің, сөздер тіркесінің өзінің тура мағынасында қолданылмай тұрғандығын, болмаса бірдеңенің шартты атауы екендігін білдіреді. Тырнақша мынадай жағдайларда қойылады:

Дәйексөз, мақал-мәтел, төл сөздің ішіндегі бұлжытпай алынған сөздер тырнақшаға алынады. Мақал-мәтелдер төл сөз ретінде алынғанда, сөйлемге қатысты басқа тыныс белгілері қойылмайды, тек тырнақшаға алынады. <i>«Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген мақалдың дәуірі өткен.</i> (Ш. Мұртаза)	Кекету, мұқату, ажуалау және кері мағынада айтылған сөздер, біреудің айтқанынан алынған сөздер, біреудің ойлағанын айтуға оқталып, бірақ әлі айтпаған сөздері, ішкі ойы тырнақшаға алынады. <i>Есік жақтағы үстелде осы Тайманның өзімен бірге оқитын студенттер «профессор Сапаровтың досы!» деп айтатын кішкене жігіт Арынғазы отыр.</i> (З. Қабдолов)	Газет, журнал, кітап, үлкен-ді-кішілі шығарма, қаулы және т.б. аттары тырнақшаға алынады. <i>«Қазақ әдебиеті» газетінен М. Әуезовтің «Көксерек» әңгімесін оқыдым.</i> (З. Шашкин)	Зауыт, құрал-жабдық және ұйым аттары тырнақшаға алынады. <i>Ол өзінің бала кезінде, «Көктұма» мектебінде оқып жүрген кездегі оқиганы айтқан.</i> (С. Бақбергенов)	Нысанаға алынған жеке сөз, дыбыс, буын сөйлемде тырнақшаға алынады. <i>«А» – дауысты дыбыс. «Жаз» – бітеу буынды сөз.</i>
---	--	---	---	---

Жақша. *Жақша* – мағынаға байланысты қойылатын тыныс белгісі. Жақшаға алынатындар, негізінде, сөйлеммен тікелей байланысы жоқ, оның мүшелерімен грамматикалық қатынаста тұрмайтын, жазушының айтқанын айқындай түсу үшін қолданылатын кейбір ескертпе сөздер мен сөйлемдер.

Сөйлемдегі негізгі ойды немесе бір сөйлем мүшесін айқындап, дәлелдеп, қосымша түсінік беру үшін қолданылатын қыстырма мәнді сөз, сөз тіркесі не сөйлем жақшаға алынады. <i>Жаз шыға бәріміз (әпкелерімді айтамын) апам есіп берген жіпті алып, тоғайға отынға аттанатынбыз.</i> (О. Бөкей)	Драмалық шығармаларда кейіпкерлердің жүріс-тұрысын, іс-әрекет, көңіл күйін білдіретін автордың қосымша түсініктемелерін көрсететін сөздер, сөйлемдер жақшаға алынады. <i>Нәзіпа (кеудесіне басын қойып). Өкінбейін бе?</i> (З. Шашкин)	Белгілі үзіндінің не мысалдың қай шығармадан алынғанын, авторын, шығу дерегін көрсететін түсініктер, ережелер мен жаттығуларда көрсетілгендей, жақшаға алынып беріледі. <i>Қыз бен Есен қол беріп амандасты.</i> (З. Шашкин)
--	--	--

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді бірнеше бөлікке бөліп, тақырып қойыңдар. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайындап, диалог құраңдар. Шылауларды теріп жазып, шылаудың қай түріне жататынын айтыңдар. Мәтіндегі тыныс белгілерінің қойылу себебін айтыңдар.

Мұсылман халықтары түс жору туралы мәселеге ерте замандардан бастап кең мән берген. Ғасырлар бойы жинақталған тәжірибелерді басқа ұлт өкілдері өз тілдеріне аударып, мұсылман әлемінің тылсымымен ұдайы таныстырып отырған. Мәселен, 1902 жылы Н. Г. Маллицкийдің «Мұсылмандық түс жору» деген кітабы жарық көрді. Мұнда автор парсы тілінде шыққан мұсылман энциклопедиясының түс көріп, оны жоруға арналған бір тарауын орысша аударып ұсынғанын айтады. Он екі тарау тұтастай түс жоруға бағытталыпты.

Қимыл, әрекет үстінде кім-кімнің де күш-жігері нақтылы іске арналады, ал ұйқы барысында сыртқы сезінулеріміз тынышталады. Сол кезде түске әлденелердің ену себептерін ғұлама бабаларымыз қалай түсіндірген? Бірінші себебі: ұйқы барысында қиял керемет шарықтайтын көрінеді. Қым-қуыт күйбіңнен мүлдем алыстап, ішкі қазына сандықтарының кілті кенеттен ашылады. Соның тікелей ықпалынан ап-анық бейне белгілер суреттеледі де, ұйқыдағы небір таңғажайыптарды тудырады. Мұндай жайт басым көпшілікке тән екен. Ғалымдар бұған мән бере қарап, түсте көрген жайттар орындалады, әсіресе оны кемеңгер, ойшыл адам жорыса дейді. Екінші себебі: адамның ағзасында түрлі өзгерістер ұшырасады. Соған орай рух та түрлі өзгеріс туғызады. Мысалы: егер ыстықтаса, түсінде от; егер тоңса, түсінде қар, аяз; егер адам ағзасына сыз өтсе, түсінде жауын, тасқын су немесе өзен; егер құрғақшылыққа душар болса, түсінде шаң, құм, тау, тас көріп, денедегі сәл-пәл осындай ауытқуларға қарай түрлі құбылыстар туады. Мұндай жағдайда көрген түстерге пәлендей мән берілмеген. Ғалымдар да оны талдамаған. Үшінші себебі: сыртқы сезінуіміз тұтастай тәуелсіз, азат хал кешкендіктен таңғажайыпқа бөленеді. Сол сәтте анық белгі түсіп, олардың іске асуы алдын ала сезіледі. Мұндай түстер айрықша бағаланған және ғалымдар оған шындық деп қараған. Жан дүниесі таза, пәк адамдар ғана аян берілер түс көреді деп саналған.

(«Ана тілі» газетінен)

ОҚЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Ақындардың түс туралы өлеңдерін оқыңдар. Өлеңдерді талдап, өз ойларыңды айтыңдар. Морфологиялық талдау жасаңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себебін айтыңдар.

Түс

Жарық сәуле, Айды, Күнді көрмеймін,
Жарты өлік, толық өмір сүрмеймін.
Қуанышты, азат жүрген халықтың
Не істегенін, не дегенін білмеймін.

Қор болды ғой қалың қайрат, есіл күш!
Абақтыда қолдан келер қандай іс?
Ұйқы тілеп, көзді торлап жұмамын,
Амал қанша, жұбанышым жалғыз түс.

(Мағжан Жұмабаев)

Түс

Жаралғандай бір ғажайып қиялдан,
Қолын бұлғап әкем соққан үй алдан,
Бала күнім жиі енеді түсіме
Әжелерден алғыс алған, сый алған.

Бұлқан-талқан тау өзені тасынып,
Тау шыңына таң шапағы асылып,
Жасыл бөктер, жасыл шырша, жасыл өң,
Жасыл орман, шақырады жас үміт...

Жаралғандай бір ғажайып қиялдан,
Қолын бұлғап әкем соққан үй алдан,
Бала күнім жиі енеді түсіме
Аталардан аңыз алған, күй алған.

(Нұрлан Оразалин)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті тыныс белгілерін қойып, сөйлемдерді жазыңдар.

1. Түсте баққа кіріп, оны аралау ... жақсылықтың белгісі.
2. Түсінде ара қуып жүрсе... өңінде пайдаға жолығады. 3. ... Ә., бәрекелді... Жақсы келдің қиял қуған жас журналист, ... деп жайраңдай қарсы алды. 4. Жалғыз-ақ айтарым... оның әрекеті ақылға сыймас құдіреттің ісі демеске менің шарам жоқ. 5. Ал өзiрге саған тапсырма... осы істе барлық жиған-тергенiңді қағазға түсіріп... газетке ұсын... – деді.

(Медеу Сәрсекө)

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Топтық жұмыс. Бұқаралық ақпарат құралдарынан, ғаламтордан түс көру туралы ақпарат жинаңдар. Жинаған ақпараттарың бойынша бірнеше сұрақ дайындаңдар. Осы ақпараттарды қолданып, сабақта ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді және одағай сөздерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Сөйлемдердегі тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер. Морфологиялық талдау жасаңдар.

1. Күңіреніп «Асанқайғы» күй толғанды, Желмая желе жортып жерді шалды. (*І. Жансүгіров*). 2. «Еділ-Жайық», «Жұпар қорығы», «Құламерген» – бәрі де айтылды. 3. – Е, балам, «шешенің судай төгілген, тыңдаушың бордай езілген» дегендей, сөйлеуді де, таңдауды да сүйген ел – ел дағы. 4. «Сөз өңменіңнен өтеді ғой» деген Қаратайдың тағы бір тапқыр сөзі есіне түсті. 5. Абай әлдеқандай өзгеше «таңды» сезеді. (*М. Әуезов*). 6. Шынымды айтсам, бізді, тіпті бізді ғана емес, ертеректе әкемізді, оның іні-қарындастарын асыраған. 7. Біз үйге жеткенде (жолда ешкілерді айдай келдік) екі сиырды бұзауы еміп тұр екен. Біз оны «күжілдек» дейтінбіз. 8. Жеңісхан айтты: – Шербекті (араны) әлі күнге апам қайрайды. 9. Сиыр «психологиясына» әбден қанық Тоқа шалдың шөбі жазға жетіп, ал пішені тақа таусылып қалған ауылдастарына артығын сатады. 10. Сонда сіздің құлағыңызға (егер керең болмасаң) өксіген бір үн шалынады. (*О. Бөкей*).

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

9-тапсырма. Мәтінді талдаңдар. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгілеңдер. Өз ойларыңды қорытындылап жазыңдар.

«✓»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Адам өмірінің $\frac{1}{4}$ бөлігін ұйқыға және оның 6 жыл уақытын түс көруге жұмсайды. Алайда ояңнан кейін адамдар түстің көп бөлігін есте сақтамайды. Адам түсті әр 90 минут сайын көреді. Ал ең ұзақ түс таңғы мезгілде, ары кетсе, 30–45 минутқа созылады.

9-сабақ

ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

ОЙТУРҒІ

- Суретті пайдаланып, әңгіме құраңдар.

<http://www.pravmir.ru/nauchnaya-fantastika-osnova-patriotizma>

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар. Мәтіннің қай стильде жазылғанын анықтап, жоспар құрыңдар.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша, ...».

Екінші сөйлем. «Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі тұрақты тіркестерді тауып, мағынасын түсіндіріңдер. Осы тіркестерді қолданып, сөйлем құраңдар.

Тілдік бағдар

Сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілер

Сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілеріне *нүкте* (.), *сұрау белгісі* (?), *леп белгісі* (!) және *көп нүкте* (...) жатады.

Нүкте белгілі бір ойдың аяқталуына байланысты қойылады. Нүкте дұрыс қойылмаса, сөйлем түсініксіз болады. Нүкте мынандай жағдайларда қойылады:

Тиіанақталған ойды білдіретін хабарлы сөйлемнен кейін және екпінсіз айтылатын бұйрық, тілек мәнді сөйлемдерден кейін қойылады. <i>Аяң-пұяңмен жұмысты тамамдап аялдамаға асығасың.</i> (О. Бөкей)	Адамның аты, тегінің бас әріптері шартты түрде қысқартылып айтылғанда қойылады: <i>А. Байтұрсынұлы: «Қазақ – жоқшы, жогын іздеген қуғыншы», – деп еді.</i> («Егемен Қазақстан» газетінен)	<i>Тағысын тағылар, тағы басқалар, тағы сол сияқтылар</i> деген сөздер қысқартылып айтылғанда қойылады: <i>Шынымды айтсам, байқаймын т.б.</i> сөздерді қолданып сөйлем құраңдар.
---	---	--

<i>Жыл, ғасыр</i> сөздері қысқартылып қолданылғанда қойылады: <i>Ғылымда орныққан Андронов мәдениеті</i> б.з.б. II–I ғғ. меңзесе, «арқайым-сынтас мәдениеті» деген жаңа атауға ие болған жаңалық б.з.б. IV–II ғғ. қамтиды.	Цифрлар арқылы таңбаланатын санамалы нөмірден кейін қойылады: <i>Алдыма екі мақсат қойдым:</i> <i>1. Сабақты жақсы оқу.</i> <i>2. Қазақ тілін терең меңгеру.</i>	Пьесада әр кейіпкердің есімінен кейін қойылады: <i>Сара. Қонақтың бәрі ана жақта ғой, жүрсеңші, біз де солай барайық. (М. Әуезов)</i>
---	---	---

Сұрау белгісі біреуден жауап күтуді, сұрап білуді мақсат ететін сұраулы сөйлемнен кейін қойылады. Сұраулы сөйлемдер сұрау мәнді сөздердің қатысуы арқылы және интонация арқылы жасалады. Сұрау белгісі төмендегідей жағдайларда қойылады:

<i>Ма, ме, ба, бе, па, пе</i> сұраулық шылауларының қатысуы арқылы жасалған сөйлемдерден кейін қойылады: – <i>Абайжан, өзіңе асыл сөз, алғыр ой тауып айтқан кісі болды ма? – деп сұрапты.</i> (М. Әуезов)		Сұрау есімдіктері арқылы жасалған сұраулы сөйлемдерден кейін қойылады: <i>Сонда Әбіш: – Оның бәрін қалай білдіңіз? – деді.</i> (М. Әуезов)
<i>Болар, шығар</i> көмекші етістіктерінің қатысуы арқылы жасалған сөйлемдерден кейін қойылады: <i>Саған көп керек шығар?</i>	<i>Ғой</i> шылауы мен <i>ә</i> дыбысының тіркесуі арқылы жасалған сөйлемдерден кейін қойылады: <i>Қанаты қайырылды ғой, ә? – деді ақырына ғана.</i> (М. Әуезов)	Сұрау интонациясымен айтылған сұраулы сөйлемдерден кейін қойылады: <i>Нұрлан. Өзіңнің есімің?</i> (О. Бөкей)

Леп белгісі. Адамның түрлі көңіл күйін білдіретін лепті сөйлем мен тілек, өтініш, алғыс, бұйрық, зекіру, зіл сазындағы бұйрықты сөйлемдерден кейін леп белгісі қойылады. Сондай-ақ одағай, қаратпа сөздер де көтеріңкі дауыспен айтылса, леп белгісі қойылады.
– Алла, басым! – деп, шешем әңгіменің ауанын бұзып жіберді. – Рақмет, Күлия! – деді ол қош көңілмен шығып бара жатып. (О. Бөкей)

Көп нүкте пікірдің аяқталмағанын, әлдеқандай себептен сөйлемнің түсіп қалғандығын немесе асығып, аптығып сөйлеуге байланысты айтылмақ пікірдің толық айтылмай қалғандығын білдіреді.

Көп нүкте көркем шығармаларда, яғни кейіпкерлердің сөздерінде жиі кездеседі.

Сөйлеушінің қуанғаннан я қысылып ұялғаннан сөзі аузына түспей, сөз таба алмай мүдіргенін, сасқалақтағанын білдіру үшін немесе сөз, сөйлем аралығында ұзақ кідіріс болғандығын білдіру үшін қойылады. а) Айтылуға тиісті ойдың аяқталмай қалғанын білдіру үшін қойылады: <i>Баянауылдың жері жетеді жыртуға ...</i> (З. Шашкин) ә) Негізгі ой желісіне қатысы жоқ басқа бір оқиғаны еске түсіру қажет болса, сөйлемнің ортасы мен азатжолдың (абзацтың) басында да қойылады: <i>... Қазақтың академиялық Опера және балет театрында студенттерге арналған бал.</i> (З. Шашкин)	Сөйлеуші көңіл күйінің әсерінен қысылып сөйлей алмағанда, ойдың бөліну себептеріне байланысты дауыс ырғағындағы үзілісті (пауза) білдіру үшін қойылады: <i>Кеудеде талай ыстық толқын сезімдер сыя алмай сығылысқан-дай... Өлең әнге оралып еркеленіп келеді... Үзіле алмай ырғалады.</i> (М. Әуезов) Айтуға, естуге қолайсыз, тұрпайы сөздердің орнына жазуда көп нүкте қойылады да, мағынасы конспект арқылы ұғынылады: <i>Қарашы, сөзін қарашы ... қаскөйдің, жоқ қылайын сен итті! – деп Әзімбай тап берді.</i> (М. Әуезов)
Біреудің шығармасынан үзінді, дәйектеме алғанда, оны ықшамдап алуда үзілген жеріне қойылады: <i>Бұдан кейінгі жылдары қазақ балалар фольклорының әртүрлі үлгілері «Балдырған», «Ақ желкен», «Ұлан» сияқты мерзімді басылымдарда жиі жарияланып, мектеп оқулықтарында кеңінен пайдаланылады... («Рухани уыз»)</i>	Тарихи, ғылыми қолжазбаларда уақыт әсерімен өшіп, жойылып кетуі кездесіп жатады. Осындай қолжазбаларды жариялағанда, сілтеме жасағанда, көрінбеген жерлерінің орнына көп нүкте қояды: <i>Күлтегін Башғы боз атқа мініп шапты.</i> <i>Башғы боз</i> <i>Екеуін өзі құртты. («Күлтегін» жырынан)</i> Мұндағы көп нүктелер тастағы жазудың өшіп қалған орнына қойылған.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Сұхбатты оқыңдар. Не жайында екенін айтыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

– *Әңгімені ғылыми-фантастика жанрына қысқаша сипаттамаңыздан бастасақ...*

– Бұл жанр өз ішінде фантастика, ғылыми-фантастика, фантастикалық скетч, фантастикалық юмор болып одан әрі бөлінеді. Ғылыми-фантастика жанры қазақ әдебиеті үшін жат емес. Оның кейбір элементтері біздің қазақ ертегілерінде де кездеседі. Мен әсіресе «Ер Төстік» ертегісіне көп көңіл бөлемін. Есіңізде ме, ертегінің соңында Ер Төстіктің әке-шешесі, сүйген қызы, бәрі жасарып кетеді. **Бақытты** өмір сүреді. Бұл – жасты жасарту эликсирінің күші. Қазір ғалымдар жастық эликсирін, яғни жасартатын сұйықтықты табу үшін ізденіп жатыр. Бәлкім, болашақта жүзеге асар. Ертегінің кейіпкерлері – өмірде болмаған, ойдан алынған адамдар. Ал аңыздың, эпостың кейіпкерлері – өмірде болған адамдар. Мысалы, Қорқыт атамыз, Қобыланды батырымыз аңыз-эпос кейіпкерлеріне айналғанымен, олар өмірде болған жандар...

– *Осындай тұлғалар жөніндегі аңыз-эпостарды оқып өскендіктен бе, романдарыңыздағы кейіпкерлеріңіз де жай адамдар емес, гарышкерлер ғой?*

– Өте дұрыс айтасыз. Бастауыш сыныпта оқып жүргенімде ауылымызда электр шамы болған жоқ. Ауылда **қызықты** кітап та тапшы болды. Сонда, әлі есімде, анам Құлханыс көрші-қолаңды кешкі асқа шақырып, дәм соңында ағам Төрегелді мен әпкелерім Гүлбала, Фатима, Рахимаға «Батырлар жырын» кезекпен оқытатын. Кітаптағы Қобыланды батыр жыры мен түрлі түсті суреттер маған қатты әсер ететін. Сол **ұлы тұлға, хас батырдың** сүйегінің табылғаны, оған дулыға-күмбез тұрғызылғаны жөнінде телеарналардан көріп-естігенімде ерекше толқып, соны бір барып көруді мақсат еттім. Сәті де осы жолы түсті.

– *Ғылыми-фантастиканың кейіпкерлері де ойдан шығарылған ба?*

– Иә. Ғылыми-фантастикалық шығарма ғана емес, **шынайы** саналатын кез келген шығарма негізінен ойдан туындайды. Ал ғылыми-фантастиканың кейіпкерлері түгелдей ойдан алынады, оқиғасы да солай. Бірақ ғылыми-фантастика болған соң, оның өзіне сай қойылатын талабы, ғылыми идеясы болады. Ойдан алынған кейіп-

керлер – сол идеяны шығармада жүзеге асырушылар. Сондықтан ғылыми-фантастикалық шығарманы ертегі, аңыздан бөлек қарастырамыз. 1957 жылы Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани алғаш рет ғылыми-фантастикалық шығарма деген айдармен «Жер астына саяхат» деген шығармасын жариялады.

(Ж. Сахиев пен А. Жалмағанбетованың сұхбаты, *aktobegazeti.kz* сайтынан)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Сұхбатты қайталап оқыңдар. Тыныс белгілерінің қандай ұстанымға сәйкес қойылғанын түсіндіріңдер. Мәтіндегі қара қаріппен берілген сөздердің орнына синонимін қойып, мәтін мазмұнының қандай өзгеріске ұшырағанын дәлелдеңдер.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, «Ғылыми фантастика» тақырыбы бойынша диаграмма құрыңдар.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машанидің «Жер астына саяхат» кітабы ғылыми-фантастикалық әңгімелерден тұрады. Кітапта жазушы геология, Жер мен ғарыштың арақатынасын, халық ауыз өдебиетіндегі кейбір сюжеттердің аспан денелерімен байланыстылығын қызықты баяндайды. «Ай арысы» ғылым жаңалықтары» кітабында алхимия, астрология секілді ғылым салалары жөніндегі көзқарастар қайта жаңғыртылып ұсынылған.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Тыныс белгілерін қойып, сөйлемдерді жазыңдар.

1. Нені айтады Не деп түсінеді Тағат сабырым қайда 2. Абай Қош келдіңіз нағашы деп қол қусырып тағзыммен қарсы алған (М. Әуезов). 3. Арыстаным ай ақ бейілім ай шойырылып қалған

ағаң қалай есіңе түсті Келші бері 4. Айналайын Ұлпанжан соны маған ендігәрі айтпайтындай болып өзің тындыршы 5. Кәріқыстау тұтасымен Бөрібайға тиетін болды ғой (*Ғ. Мүсірепов*). 6. Қыран қартайып өлмейді қайғырып өледі деуші еді (*Бұқар жырау*). 7. Бес мың атты әскер Абылайлап бекініске лап берді 8. Осы жолы Ақмола бекінісін алуда еткен қаһармандық қайраты үшін Кенесары Төлебайды Жеке батыр атады (*І. Есенберлин*). 9. Жеңеше деді апама неге жеңеше дейтінін білмейтінмін өйткені шешем де солай атайтын 10. Ертең таңертең сиыршы шал Жүністі жіберем 11. Ей пысық бала әкең тұрды ма

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып, «Шығу парағы» әдісін қолданып, сөйлемдерді толықтырыңдар.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

10-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

ОЙТҮРТКІ

- Түс дегеніміз не?

АЙТЫЛЫМ

1-тапсырма. *Топтық жұмыс.* Берілген тақырыптар бойынша ой бөлісіңдер.

Қиял әлемі
Фантастика
Арман

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баяндаңдар. Мәтіннің негізгі идеясын анықтаңдар.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдендер.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша, ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріңдер. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Мөңке би түс көріп, сол түсін Сырым батырға жорытпақ болады. «Бір жолы бәйгеге 40 ат қостым, біреуі де бәйгеден келмеді. 30 ат қостым біреуі де келмеді. 5 ат қостым, төртеуі бәйгеден келмеді де, біреуі ғана қарақшыға аман жетті. Аман жеткені сол, келе сала пышаққа ілікті. Өлгі аттың ішін жарып жібергенімде, қасқыр шықты, қасқырды жарғанда түлкі шықты. Түлкіні жарғанда, қоян шықты. Осыны жорып берші», – дейді Мөңке би.

Сырым батыр түсті Мөңкенің ұзатылып кеткен қызына жорытуды ұйғарады. Бірақ Мөңкенің қызы би үш рет шақырту жібергеннен кейін әрең келеді.

Қыз түсті естіген соң, Сырым батырға: – «Түсті жездеңе жорытпа, жиеніңе жорытпа, әйелге жорытпа» деген сөз бар еді... Сонда да айтайын, – дейді. – Түс адал түс, қияли түс, шайтани түс деп үшке бөлінеді. Мұны қай түске жатқызарымды білмеймін, бірақ оның шешуі мынадай: «40 ат дегеніміз мұсылманның 40 парызы орындалмай қалатын заман болады екен; 30 аттың бәйгеден келмей қалатыны – 30 күн ораза ұстамайтын заман туады екен; 5 аттың төртеуі келмей, біреуі келгені – бес уақыт намаз қаза болып, оны біреу оқып, біреу оқымайтын кез келеді екен; қасқырдың шыққаны – кісінікін тартып алып, ұрлап жейтін зорлықшыл заманның туатыны шығар; түлкі шыққаны – алдаушы мен арбаушы көбейетін, түлкідей бұлаңдаған заманның күтіп тұрғаны шығар; қоян шыққаны – ұрпақ үрейленіп өсетін, көлеңкесінен қорқып жүретін заман болар».

Осыны айтып болғаннан кейін Мөңке бидің қызы: – Маған түс жорытқандарыңыз қате болды, күндердің күнінде әйел билеген заман келеді. Ол заманда әйелден ұят кетеді, еркектен намыс қашады, менің үш рет шақырғанда зорға келуімнің сыры осында еді, – депті.

(«Ел аузынан» кітабынан)

- Мөңке бидің түсін қызы дұрыс жорыған ба? Оның айтқандары дәл келді ме?
- Ойларыңды нақты деректер арқылы дәлелдеп айтыңдар. Жинақы мәтін құраңдар.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Жағдаяттық тапсырма. Бүгін достарың көрген түсін айтып, сендердің жорып берулеріңді өтінді. Не істейсіңдер?

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар. Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар. Өлеңдегі етістіктердің орын тәртібі туралы айтыңдар.

Түсіме қала кірді

Қала кірді түсіме,
Мүмкін емес жеңуге,
Барлық елі ғаламның жабыла оған төнуде.
Мекені екен Достардың
түсіме енген сол қала,
Жарығында жалғанның бұрын-соңды болмаған,
Сол қалада махаббат барлығына бас болған,
Бәрі соған табынып, бәрі содан басталған.
Сол махаббат —
Өркімнің қимылынан байқалған,
Көзі, сөзі, ісінен, жауабынан қайтарған.

(Мұқағали Мақатаев)

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Ғылыми фантастика» тақырыбында әңгіме құрап жазыңдар.

Әңгімеге қойылатын талаптар:

- тақырыбы болуы қажет;

- ой жүйелілігі сақталуы тиіс;
- ғылыми фантастика туралы нақты дәлелдер арқылы берілуі керек;
- стильдік тұрғыдан дұрыс жазылуы тиіс;
- оқшау сөздерді дұрыс қолдану шарт;
- орфографиялық нормалар қатаң сақталуы керек;
- өзіндік қорытынды жасалуы тиіс.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Өздеріңнің болашақтағы армандарың туралы ойтолғау жазыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Сөйлемдегі тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер. Сөйлемге синтаксистік талдау жасаңдар.

1. Есен. Өкінбе! Сен адал дәрігер екеніңді таныттың! (Нәзипа терезе жақтауына сүйеніп тұрып қалады). Шәрбанжан, сен көтер басыңды! (З. Шашкин). 2. Шынында, бұл – ойланатын жұмыс екені рас. 3. – Тақсыр... қарағым... шырағым-ау... Арғы атам Арғынбайдың шаңырағына мініп келген ... – дей бергенде Аман келді де, қолтықтап апарып скамейкаға отырғызды. (Ғ. Мұстафин). 4. Намыс – азаматтың алтын туы. Ер жігіттің елі – ата-анасы. Отаны – өз үйі. (Б. Момышұлы). 5. Бәлкім, қазір біз пойызбен жүйткітіп келе жатқан жермен бір кезде жалғыз атты жолаушы жүріп өткен болар... 6. Сірә, мені жұбатқысы келген болу керек. 7. Япыр-ау, осы адамды қайдан көріп едім? 8. «Е, жұмысы боп бір жаққа бара жатқан болар», – деп ойлап, тынышталып жайыма отырдым. 9. Мен оның әңгімесін жалғастырып, толықтырып, өзіне беймағлұм көп жайды ұғындыра (бұл повестің екінші әңгімесінде айталады) алатын едім. (Ш. Айтматов).

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Тест тапсырмаларын орындаңдар.

1. Сызықша қай жерге қойылатынын айтыңдар.

Қиял-ғажайып ертегілері қазақ халқының бай қазынасы.

А. қазақ сөзінен кейін

В. ертегілері сөзінен кейін

С. халқының сөзінен кейін

- Д. бай сөзінен кейін
Е. қиял-ғажайып сөзінен кейін

2. Үтірдің қойылу себебін анықтаңдар.

Неге екені белгісіз, оның айтқанына ешкім сенбеді.

- А. қаратпа сөзге байланысты
В. құрмалас сөйлем болғандықтан
С. қыстырма сөзге байланысты
Д. одағай болғандықтан
Е. айқындауыш болғандықтан

3. Бірыңғай мүшелердің арасына қойылатын тыныс белгісі.

- А. сызықша
В. көп нүкте
С. үтір
Д. нүкте
Е. қос нүкте

4. Сызықша дұрыс қойылған сөйлемді анықтаңдар.

- А. Отыршы – балам, түсінді айтшы!
В. Келген, осы – бала.
С. Фантазиясыз адам – тұсаулы есек.
Д. Көрмес, түйені де – көрмес.
Е. Біздің – міндетіміз оқу.

5. Қос нүкте қандай жағдайда қойылады?

- А. қыстырма сөзден кейін
В. жалпылауыш сөз бірыңғай мүшелердің алдында келсе
С. қаратпа сөзден кейін
Д. бірыңғай мүшелердің арасына
Е. айқындауыш мүшеден кейін

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағы» өдісін қолданып, сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

- «Ғылыми фантастика» тақырыбы бойынша не үйрендіңдер?
- Сендер үшін бұл бөлімде қай мәліметтер құнды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілдерің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағалаңдар).
- Осы тақырып бойынша тағы не білгілерің келеді?
- Осы тақырып бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисыңдар?

ГЛОССАРИЙ

Байсалды – сабырлы, салмақты.

Геосаясат – грек сөзі (*ge* – жер, *politika* – қоғамдық), саяси термин. Географиялық, саяси, әскери және басқа факторлардың жүйелі ықпалын есепке ала отырып, мемлекеттің, бүтіндей әлемнің және оның аймақтарының даму үдерістері мен принциптерін зерттейтін ғылым.

Доктрина – латын сөзі (*doctrina*), философиялық термин. Ғылыми немесе философиялық теория, саяси бағыт, ілім.

Дүрия – жылтырауық, тығыз, жібек мата.

Ділмар – тілге шешен, сөзге бай, тілмар.

Ежігей – қайнаған сүтке қатық құйып, қант сеуіп, сарымай араластырып дайындайтын ұлттық тағам.

Ердің қасы – ағаш, сүйек ердің күміспен күштелген алдыңғы және артқы басы, таянышы.

Жады ағашы – түйенің үстіне салатын қом ағашы.

Жақұт – түрлі түсті, көбіне көгілдір, жасыл түсті асыл тас, лағылдың көне атауы.

Консультативті орган – кеңес, бағыт-бағдар беруші мекеме.

Көк шулан – көкшіл тартқан, бурыл.

Қимай – кесек туралған ет, майды сарымсақпен араластырып, сиырдың ішегіне салып дайындалған, қазыға ұқсас тағам.

Малма саңсу – малмаға салған теріні ары-бері ауыстыру. Малма – құрттың, іркіттің сарысуына, айран-қатыққа, ұн-кебек пен дәннен жасалған көжеге тұз салып, ашытып, тері илейтін ашытқы.

Мәшһүр – аты, даңқы әйгілі, белгілі.

Мауыты – мата түрі.

Мес – сұйық сусын құюға арналған, ешкі терісінен жасалған ыдыс.

Сақылық – жомарттық, қолы ашықтық.

Сервер – ағылшын сөзі (*server*), бірнеше компьютерге ортақ құрылғы.

Серпін – бір дененің қозғалысынан екінші дененің тербелуі немесе жаңғыруы. Ауыспалы мағынада: екпін, қарқын, қайрат, әсер.

Сұңғыла – көп білетін, білгір, зерек.

Талмауратқан – әлсіреткен, өлімсіреткен.

Таян – ақықтан жасалған, киімге тағылатын жалтырауық түйме.

Торқа – ең қымбат жібек мата.

Түбіт – хайуанаттың қылшық жүнінің астындағы биязы, үлпілдек жүн.

Тіргізер – тірілтікізу, қалпына келтіру.

Уыдай ұйыған – береке-бірлігі бұзылмады, ынтымағы жарасты.

Ұлпершек – малдың жүрек қабына май, кесек ет т.б. салып жасалған шұжық тәрізді тағам.

Шуда жіп – түйенің шуда жібінен жірілген жіп. Шуда – түйенің өркешіне, желкесіне, тамақ астына шыққан ұзын қылшық жүн.

Ықылым – неше жүз мың жылдық өткен уақыт, есте жоқ ескі заман, көне дәуір.

ЮНИСЕФ – Біріккен Ұлттар Ұйымының балаларға көмек көрсету халықаралық төтенше қоры.

ОҚУЛЫҚТА БЕРІЛГЕН ЖҰМБАҚТАРДЫҢ ЖАУАБЫ

33-бет. Сыр, қыр, жыр.

41-бет. Доп, білім, қалам мен жазу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қалиев С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – А., 1994. – 195 б.
2. Әкімжанов М. «Табиғат» балалар энциклопедиясы. – А., 2012.
3. «Күміс көбеже». Қазақ ақындарының балаларға арналған өлеңдері. – А.: «Баллуса». – 430 б.
4. Құнанбайұлы А. Өлеңдер жинағы. – А.: «Жазушы», 2013. – 294 б.
5. Алинбаева Д. «Ғылым» балалар энциклопедиясы топтамасы. – Астана, 2012. – 160 б.
6. Оңғарбай Р. Рубаилар. – А.: «Хантөңірі», 2014. – 288 б.
7. «Негеш» балалар энциклопедиясы. – А.: «Атамұра», 2013. – 336 б.
8. Жүнісбергін К. «Темір астау» кітабы. – А.: «Хантөңірі», 2014.
9. Бөкей О. «Қайдасың, қасқа құлыным?». Повестер, әңгімелер жинағы. – Астана: «Елорда», 1999. – 327 б.
10. Тәжібаев Ә. Өлеңдер жинағы. А.: «Көркем әдебиет», 1951. – 89 б.
11. Бодаубай В. «Май жаңбыры» повестер жинағы. – Астана: «Нұр-Астана» 2014. – 481 б.
12. Қозыбаев М. Киелі Тәуелсіздік. – А.: «Баспалар үйі», 2009. – 426 б.
13. Көркемсуретті Қазақстан тарихы (Ежелгі дәуірден біздің уақытымызға дейін). 4 томдық. 1-том. – Алматы, 2006, 47-б.
14. Досжан Д. Шығармалары. – Астана: «Фолиант», 2008. – 426 б.
15. Әлімбаев М. Шығармалар жинағы. – А.: «Өлке», 2014. – 256 б.
16. Қазақ энциклопедиясы. 5-том. – А., 1998.
17. Есенберлин І. Көшпенділер. – Нұр-Сұлтан: «Фолиант», 2021. – 376 б.
18. Қазақ халқының ұлттық киімдер энциклопедиясы. – А.: «Алматыкітап», 2013.
19. Медетбек Т. Көк түріктер сарыны. 3 томдық кітабы. – А.: АБДИ АҚ, 2011. – 656 б.
20. Кекілбаев Ә. Үркер. – А.: «Сөздік», 1999. – 585 б.
21. Музыка, би, драма энциклопедиясы. – А.: «Аруна», 2004. – 700 б.
22. «Сен білесің бе?». Энциклопедия. – А.: «Аруна», 2011. – 700 б.
23. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – А.: «Жазушы», 1985. – 557 б.
24. Бегманов Қ. Мұстафа Шоқай жолымен. – А.: «Сораба» қоғамдық қоры, 2013. – 499 б.
25. Аманжолов Қ. Дарига, сол қыз. Өлеңдер жинағы. – А.: «Раритет», 2006. – 264 б.
26. Шаханов М. Компьютербасты жартылар. Өлеңдер жинағы. – А.: «Нұрлы әлем», 2003. – 221 б.
27. Хұсайынұлы М. Алтай-Қобда домбыра күйлері. – Астана: «Фолиант», 2018. – 720 б.
28. Мәдениеттану негіздері. – А.: «ЛантарТрейд», 2021. – 381 б.
29. Қазақтың этнографиялық категориялары, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. 1-том. – А., 2012. – 536 б.
30. Төле би (тарихи деректер, аңыздар, дастандар). 3-том. – А., 2013. – 481 б.
31. Бұлқышев Б. Адамзатқа хат. Шығармалар жинағы. – А.: «Санат», 2005. – 208 б.
32. Жұмабаев М. 3 томдық шығармалар жинағы. – А.: «Білім», 1995. – 251 б.
33. Оралалин Н. Шығармалар жинағы. 2-том. – А.: «АнАрыс», 2014. – 404 б.
34. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. – А., 1991. – 399 б.
35. Бабалар сөзі. – Астана: «Фолиант», 2006. – 393 б.
36. «Денсаулық» журналы. – А., 2008. – 200 б.
37. «Шаңырақ» энциклопедиясы. – А., 2007. – 525 б.
38. «Денсаулық – халық байлығы» энциклопедиясы. – А., 2003. – 206 б.
39. Шорманов Т. «Егемен Қазақстан» газеті, 2022. – 10-бет.
40. Алдабергінұлы Қ. Бес ғасыр жырлайды. 3-том. – А.: «Жазушы», 1985. – 352 б.
41. Еруәліұлы С. Бес ғасыр жырлайды. 2-том. – А.: «Жазушы», 1989. – 489 б.
42. «Кім жақын? Не қымбат? Не қиын?». – «Орталық Қазақстан» газеті, 1990.
43. Махамбет өлеңдерінің поэтикасы. – Астана: «Елорда», 2007. – 251 б.
44. Қазыналы оңтүстік. – А.: «Нұрлы әлем», 2012. – 313 б.
45. Абайдың кара сөздері. – Нұр-Сұлтан: «Мазмұндама қоғамдық қоры», 2022. – 149 б.
46. Досжан Д. Таңдамалы шығармалары. – А.: «Білім», 2003. – 444 б.
47. М. Мақатаев шығармалары. – А.: «Жалын», 2013. – 320 б.
48. Айбергенов Т. Достық деген таусылмайтын қазына. 1-том. А.: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. – 320 б.
49. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – А.: «Жазушы», 1935.
50. Айтматов Ш. Ғасыр айрығындағы сырласу. – А.: «Рауан», 1997. – 381 б.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
1-бөлім. Ауа райы және климаттық өзгерістер	4
<i>Интонация, кідіріс, логикалық екпін</i>	
1-2-сабақтар. Қазақ халқының ауа райын болжауы	4
3-4-сабақтар. Климат пен табиғат	9
5-6-сабақтар. Ұлы Дала табиғаты	13
7-8-сабақтар. Ауасыз тіршілік жоқ	17
9-10-сабақтар. Нәтиже сабақ. Табиғат және адам	22
2-бөлім. Көшпелілер мәдениеті	28
<i>Шылаудың емлесі. Орфографиялық норма</i>	
1-2-сабақтар. Көшпелілер мәдениеті – өркениеттің бастауы	28
3-4-сабақтар. Көшпелілердің жазуы	34
5-6-сабақтар. Көшпелілердің киіну мәдениеті	38
7-8-сабақтар. Көшпелілер салтанаты	42
9-10-сабақтар. Нәтиже сабақ. Көшпелілер ұрпағы	45
3-бөлім. Денсаулық – зор байлық	52
<i>Қанатты сөздер. Фразеологизм. Мақал-мәтелдер</i>	
1-2-сабақтар. Денсаулық және қоршаған орта	52
3-4-сабақтар. Рухани денсаулық – өмірдің мәні	56
5-6-сабақтар. Денсаулық кепілі	61
7-8-сабақтар. Денсаулықты сақтау – үлкен өнер	67
9-10-сабақтар. Нәтиже сабақ. Саламатты өмір салты	70
4-бөлім. Сүйіспеншілік пен достық	74
<i>Етістіктің есімше, көсемше түрлері. Тұйық етістік</i>	
1-2-сабақтар. Достық – асыл қасиет	74
3-4-сабақтар. Достық – өмірлік нұсқа	80
5-6-сабақтар. Ұлы адамдар достығы	85
7-8-сабақтар. Сүйіспеншілік – шынайы сезім	90
9-10-сабақтар. Нәтиже сабақ.	
Сүйіспеншілік бастауы – туған жерді сүйу	94
5-бөлім. Музыка өнері және қазақтың киелі домбырасы	98
<i>Етістіктің шақ түрлері. Рай түрлері</i>	
1-2-сабақтар. Музыка – табиғи өнер	98
3-4-сабақтар. Музыкалық бағыттар мен аспаптар	103
5-6-сабақтар. Домбыра – халық мұрасы	110
7-8-сабақтар. Күй – музыканың ерекше жанры	116
9-10-сабақтар. Нәтиже сабақ.	
Музыка – әлемдегі ең жоғарғы өнер	123

6-бөлім. Ғаламтор ғаламаты.....	130
<i>Шылау түрлері</i>	
1-2-сабақтар. Ғаламтор тарихы.....	130
3-4-сабақтар. Ғаламтордың пайдасы мен зияны	134
5-6-сабақтар. Өлеуметтік желіні пайдаланамын	142
7-8-сабақтар. Тіл және технология.....	146
9-10-сабақтар. Нәтиже сабақ	150
7-бөлім. Қазақстандағы ұлттар достастығы	157
<i>Елiктеуiш сөз. Бейнелеуiш сөз</i>	
1-2-сабақтар. Ұлттар достығы – басты байлығымыз	157
3-4-сабақтар. Қазақстан халқы Ассамблеясы	160
5-6-сабақтар. Қазақстан – әлемдік қауымдастықта	164
7-8-сабақтар. Ұлттар достығының ұйытқысы.....	168
9-10-сабақтар. Нәтиже сабақ	171
8-бөлім. Дұрыс тамақтану	176
<i>Одағай. Одағай түрлері</i>	
1-2-сабақтар. Ас – адамның арқауы	176
3-4-сабақтар. Дәрумендердің пайдасы	179
5-6-сабақтар. Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар	183
7-8-сабақтар. Тамақтану мәдениеті	186
9-10-сабақтар. Нәтиже сабақ	190
9-бөлім. Жеңіс күні. Ұлы ерлікке тағзым	196
<i>Оқшау сөздің түрлері. Оқшау сөздердің қызметі</i>	
1-2-сабақтар. Отан оттан да ыстық	196
3-4-сабақтар. Қазақтың батыр қыздары.....	203
5-6-сабақтар. Ерлік – елге өнеге	206
7-8-сабақтар. Ерлік – елдің қасиеті, жүректілік – жігіттің қасиеті ..	210
9-10-сабақтар. Ұлы ерлікке тағзым.....	214
11-12-сабақтар. Нәтиже сабақ	217
10-бөлім. Ғылыми фантастика	222
<i>Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілер. Сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілер</i>	
1-2-сабақтар. Қиял-ғажайыптар әлемі.....	222
3-4-сабақтар. Адам қиялы	227
5-6-сабақтар. Қыран жетпеген жерге қиял жетеді	231
7-8-сабақтар. Түс көру.....	235
9-сабақ. Ғылыми фантастика	241
10-сабақ. Нәтиже сабақ	247
Глоссарий	252
Оқулықта берілген жұмбақтардың жауабы.....	252
Пайдаланылған әдебиеттер	253

О қ у б а с ы л ы м ы

Қосымова Гүлбану Сейілбекқызы
Рахметова Райгүл Садуақасқызы
Бекжанова Жанат Садуқызы

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің
7-сыныбына арналған оқулық

2-басылымы, өңделген

Редакторы *Р. Райбаева*
Көркемдеуші редакторлары *А. Әлиева, А. Лұқманов*
Техникалық редакторы *Ү. Рысалиева*
Компьютерде беттеген *А. Нұралиева, М. Қуанова*
Фотоларды түсірген *А. Устиненко*

ИБ №045

Теруге 10.01.2024 берілді. Басуға 30.05.2024 қол қойылды. Пішімі 70х90^{1/16}. Офсеттік қағаз.
Мектептік әріп, Офсеттік басылым. Шаршты баспа табағы 18,72.
Есептік баспа табағы 13,38. Тарадымы 80000 дана. № 8108 тапсырыс.

«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.
Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы» ЖШС-нің Полиграфкомбинаты,
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

